

भारताची राज्यघटना (Indian Constitution) भारतीय राज्यघटनेचे विकसित तत्वज्ञान आणि विकास (Its evolving philosophy and development)

प्रकरणाची रचना :-

- १.० उद्दीष्ट
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ राज्यघटनेचे महत्त्व
- १.३ राज्यघटनेचे उगमस्थाने
- १.४ राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये
- १.५ राज्यघटनेचे तत्वज्ञान
- १.६ भारतीय राज्यघटनेचा विकास आणि विकसित तत्वज्ञान

१.० उद्दीष्ट :

भारताची राज्यघटना जगातील इतर राज्यघटनांपेक्षा अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना त्याविषयी माहिती व्हावी, ते उद्याचे जागरूक नागरीक व्हावेत हे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

१.१ प्रस्तावना :

राज्यघटना (Constitution) म्हणजे देशाचा मूलभूत व सर्वश्रेष्ठ कायदा होय. देशाच्या शासनाची मूलभूत बैठक निश्चित करणारी, शासनाचे अधिकार आणि जनतेचे हक्क स्पष्ट करणारी नियमावली म्हणजे राज्यघटना होय. भारतीय राज्यघटनेची २६ जानेवारी १९५० पासून अंमलबजावणी सुरु झाली.

१.२ राज्यघटनेचे महत्त्व :

राज्यघटना लोकशाही व्यवस्थेचा आधार आहे. प्रत्येक देशाची स्वतःची राज्यघटना असते. प्रत्येक देशातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थिती आणि देशाच्या गरजांप्रमाणे त्या देशाच्या राज्यघटनेला आकार आलेला असतो. राज्यघटनेमुळे राज्यात कायद्याचे राज्य निर्माण होते. राज्यामध्ये सातत्य आणि स्थिरता येते. तसेच लोकांना हक्कांची हमी मिळते.

१.३ भारतीय राज्यघटनेची उगमस्थाने (Sources) :

भारतीय राज्यघटना “घटनासमिती” ने बनविली आहे. घटनासमितीमध्ये एकूण ३८९ सभासद होते. भारतातील विविध प्रांतांच्या समित्यांनी अप्रत्यक्ष पद्धतीने या सभासदांची निवड केली होती. ९ डिसेंबर १९४६ रोजी घटनासमितीची पहिली बैठक भरली. त्याअर्थाने भारतीय राज्यघटनेचे कायदेशीर आणि मुख्य उगमस्थान घटनासमिती आहे परंतु भारतीय राज्यघटनेच्या विकासाची मुळे ब्रिटिश राजवटीतील १९१९ च्या आणि १९३५ च्या कायद्यामध्ये दिसून येतात. १९३५ चा कायदा तर घटना बनवितांना घटनासमितीपुढे एक नमुना (Model) म्हणून ठेवण्यात आला होता. घटनासमितीमध्ये तज्ज्ञ आणि कायदेपंडित अशा भारतीय प्रतिनिधींचा समावेश होता. त्यांनी भारतीय राज्यघटना निर्माण करताना इतर देशांच्या राज्यघटनांचा सखोल अभ्यास केला. ज्या तरतुदी भारताच्या दृष्टीने त्यांना योग्य वाटल्या त्या तरतुदी भारतीय परिस्थिती आणि गरजांशी जुळवून स्वीकारल्या. उदा. अमेरिकेपासून संघराज्यकल्पना, उद्देशपत्रिकेची कल्पना, इंग्लंडपासून संसदीय पद्धत, आयरलंडपासून मार्गदर्शक तत्त्वे इत्यादी स्वीकारण्यात आले. याशिवाय भारतीय घटनेवर गांधी तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव, समाजवादी विचारांचा प्रभावही दिसून येतो. डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या अध्यक्षतेखाली १९४६ साली घटना तयार करण्याचे काम घटनासमितीने सुरू केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर घटनासमितीच्या (मसुदा समितीचे) ड्राफ्टिंग कमिटीचे अध्यक्ष होते. भारतीय घटना तयार करण्यासाठी एकूण २ वर्ष ११ महिने आणि १८ दिवस एवढा कालावधी लागला. मूळ राज्यघटनेमध्ये ३९५ कलमे होती, २२ भागांमध्ये विभागलेली आणि ८ शेड्यूल होते.

सध्या भारतीय राज्यघटनेमध्ये एकूण ४५० कलमे, २४ भागांमध्ये विभागलेली आहेत आणि १२ परिशीष्टे आहेत.

१.४ भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये :

- १) जगातील सर्वात व्यापक, विस्तृत आणि लिखित राज्यघटना
- २) परिदृढ आणि परिवर्तनीय राज्यघटनेचा मेळ
- ३) केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य
- ४) सांसदीय शासनपद्धती
- ५) न्यायालयीन पुनर्विलोकन आणि सांसदीय सार्वभौमत्व यांची तडजोड
- ६) स्वतंत्र व एकेरी न्यायव्यवस्था
- ७) मूलभूत हक्कांची तरतूद
- ८) राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे
- ९) मूलभूत कर्तव्ये
- १०) धर्मनिरपेक्ष राज्य
- ११) प्रौढ मतदानपद्धती
- १२) एकेरी नागरिकत्व
- १३) राज्याचे स्वरूप - सार्वभौम, प्रजासत्ताक, गणराज्य
- १४) स्वतंत्र शाखा व विभागांची निर्मिती
- १५) आणीबाणीविषयक तरतुदी

- १६) त्रि-स्तरीय राज्यव्यवस्था
 १७) क्रांतीकारी स्वरूप
 १८) सार्वभौमसत्ता लोकांच्या हाती आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या या वैशिष्ट्यांमुळे भारतीय राज्यघटना जगामध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

१) जगातील सर्वात व्यापक, विस्तृत आणि लिखित राज्यघटना (The Longest and Written Constitution in the World) :

जगातील आतापर्यंतच्या सर्व राज्यघटनांमध्ये भारताची राज्यघटना सर्वात मोठी आहे. भारताची मूळ राज्यघटना २२ भागात विभागलेली आहे. मूळ घटनेची ३९५ कलमे व ८ परिशिष्टे आहेत. इतर देशांच्या राज्यघटनेमध्ये पुढीलप्रमाणे कलमे आहेत. अमेरिका ७, कॅनडा १४७, ऑस्ट्रेलिया १२८, चीन १०६, या देशांच्या तुलनेने अमेरिकेची राज्यघटना जगातील सर्वात छोटी घटना आहे तर भारतीय राज्यघटना अतिशय व्यापक आहे. भारताची राज्यघटना व्यापक असल्यामुळे या घटनेला हत्तीच्या आकाराची घटना म्हणतात. १) सविस्तर प्रशासकीय तरतुदी २) इतर देशांतील राज्यघटनांच्या अनुभवाचा उपयोग ३) अनुसूचित जातीजमाती व इतर मागासवर्गीयांच्या समस्यांचे निराकरण ४) जम्मू काश्मीर, नागालँड, आसाम, सिक्किम या राज्यांसाठी विशेष तरतुदी ५) संघराज्य व घटकराज्यांसंबंधी सविस्तर तरतुदी ६) सविस्तर मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्वांची तरतूद ७) निवडणुका, अल्पसंख्याकांचा प्रश्न, आणि बाणीविषयक तरतुदी इत्यादी विषयी सविस्तर तरतुदींमुळे भारताची राज्यघटना विस्तृत झाली आहे. घटना निर्मात्यांनी प्रत्येक गोष्ट स्पष्टपणे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. जानेवारी २००३ पर्यंत भारतीय राज्यघटनेत एकूण ९३ घटनादुरुस्त्या झाल्यामुळे सध्या घटनेत ४५० कलमे २४ भागात विभागलेली आहेत आणि १२ परिशिष्ट आहेत.

भारताची राज्यघटना लिखित आहे. भारतीय घटना समितीने अभ्यास करून घटना तयार केली आहे. ९ डिसेंबर १९४६ या दिवशी राज्यघटनेच्या निर्मितीच्या चर्चेस सुरुवात झाली होती २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारतीय राज्यघटना मंजूर करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी २६ जानेवारी १९५० पासून करण्यात आली. घटना समितीचे कामकाज २ वर्षे ११ महिने व १८ दिवस चालले. भारतीय राज्यघटना निर्मित (enacted) आणि लिखित आहे. इंग्लंड देशाच्या घटनेप्रमाणे काळाच्या ओघात प्रथा परंपरांतून निर्माण झाली नाही.

२) परिदृढ आणि परिवर्तनीय राज्यघटनेचा मेळ :(Unique blend of rigid and flexible Constitution) :

ज्या घटनेमध्ये साध्या कायद्याप्रमाणे परिवर्तन होऊ शकते ती परिवर्तनीय घटना होय. परिवर्तनीय राज्यघटनेचे उत्कृष्ट उदाहरण इंग्लंड होय. ज्या घटनेत घटनादुरुस्तीसाठी कठीण व विशिष्ट प्रक्रियेचा अवलंब करण्यात येतो त्या घटनेला परिदृढ राज्यघटना म्हणतात. उदा. अमेरिका. भारताची राज्यघटना लिखित असली तरी बहुअंशी परिवर्तनीय व अल्पअंशी परिदृढ आहे. राज्यघटनेच्या ३६८ व्या कलमामध्ये घटनादुरुस्तीच्या विशिष्ट प्रक्रियेचा समावेश आहे. त्या प्रक्रियेप्रमाणे घटकराज्याचे नाव, सीमा बदलणे, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयातील

न्यायाधीशांची संख्या ठरविणे इत्यादींसाठी घटनादुरुस्तीची पद्धती अतिशय सोपी आहे. तर राष्ट्रपतींची निवडणूक, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र, केंद्र व घटकराज्यांची अधिकारविभागणी इत्यादीबाबतीत कठीण व परिदृढ पद्धतीची तरतूद आहे. म्हणजेच भारतीय राज्यघटनेत परिदृढ आणि परिवर्तनीय दोन्हींचा मेळ दिसून येतो.

३) केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य (A Federal System with Unitary Bias) :

अमेरिकेत संघराज्य पद्धतीचे राज्य आहे. इंग्लंडमध्ये एककेंद्री पद्धतीचे राज्य आहे. भारतात केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य आहे. भारतीय राज्याची चौकट संघराज्याची आहे. १) केंद्र शासन आणि राज्य शासन अशी दुहेरी व्यवस्था भारतात आहे. २) त्यांच्यात अधिकार विभागणी आहे. ३) घटनेची सर्वोच्चता स्वीकारण्यात आली आहे. लिखित राज्यघटना आहे. ४) न्यायालयाचे स्वातंत्र्य व स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आहे. या वैशिष्ट्यांवरून भारतीय राज्याची चौकट संघराज्याची आहे हे स्पष्ट होते. भारताचे संघराज्य केंद्रात्मक प्रवृत्तीचे राज्य आहे.

केंद्राकर्षी वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१) केंद्र व राज्य यांच्यातील अधिकारविभागणी केंद्राकडे झुकणारी आहे. २) एकच राज्यघटना ३) एकच नागरिकत्व ४) एकेरी न्यायव्यवस्था ५) राष्ट्रपतींचा आणि बाणीचा अधिकार ६) राज्यपालविषयक तरतूद यावरून भारतीय राज्याच्या केंद्राकर्षी वृत्ती आहेत असे दिसून येते. भारतात अशा प्रकारच्या केंद्राकर्षी संघराज्याची निर्मिती केली आहे कारण भारत हा बहुभाषिक, बहुधर्मीय, अनेक विविधता असलेला देश आहे. अशा देशात विघटनवादी शक्तींना तोंड देण्यासाठी केंद्राला जास्त अधिकार देण्यात आले आहेत.

४) सांसदीय शासनपद्धती (Parliamentary form of Govt. with Republic)

भारतात केंद्रात आणि राज्यात सांसदीय शासनपद्धतीचा स्वीकार राज्यघटनेप्रमाणे केला आहे. सांसदीय शासनपद्धती म्हणजे कार्यकारी मंडळ (मंत्रिमंडळ) आणि कायदेमंडळ (संसद) यांचा घनिष्ठ संबंध असलेली शासनपद्धती होय. १) भारतीय शासनपद्धतीमध्ये पंतप्रधान व मंत्री लोकसभेचे सभासद असतात. लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्यानंतर बहुमत प्राप्त पक्ष सत्तेवर येतो. २) संसद विविध मार्गांच्याद्वारे उदा. प्रश्न विचारणे इत्यादींद्वारे कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवते. ३) संसदेला जबाबदार राहून कार्य करणे मंत्रिमंडळाची जबाबदारी असते. ४) सांसदीय पद्धतीत दोन प्रमुख असतात. एक नाममात्र आणि एक वास्तविक. भारतात राष्ट्रपती नाममात्र प्रमुख आहे आणि पंतप्रधान वास्तविक प्रमुख आहे. भारताच्या या सांसदीय पद्धतीचा गणराज्य पद्धतीशी मेळ घालण्यात आला आहे. गणराज्य म्हणजे देशाचा सर्वोच्च प्रमुख, राष्ट्रपती, निर्वाचित (elected) असतो. इंग्लंडमध्ये सांसदीय शासनपद्धती आहे. परंतु राजेशाही आहे. भारताच्या सांसदीय पद्धतीत राज्यप्रमुख लोकनिर्वाचित आहे.

५) न्यायालयीन पुनर्विलोकन आणि सांसदीय सार्वभौमत्व यांची सांगड (Reconciled Parliamentary Sovereignty and the Power of Judicial Review of Judiciary) :

भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार आहे. न्यायालय या अधिकाराप्रमाणे कायदेमंडळाने केलेले कायदे व कार्यकारी मंडळाची कृती घटनेच्या मूलभूत रचनेप्रमाणे नसेल तर रद्द ठरवू शकते. संसदेला घटनादुरुस्तीचा अधिकार घटनेप्रमाणे

देण्यात आला आहे. संसद या अधिकाराप्रमाणे घटनादुरुस्ती करून न्यायालयीन अधिकारांमध्ये योग्य बदल करू शकते. अशाप्रकारे एका बाजूला न्यायालयीन पुनर्विलोकनामुळे न्यायालयाचे वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे. दुसऱ्या बाजूस संसदेला घटनादुरुस्तीअधिकार देऊन सार्वभौमत्व दिले आहे. आपल्या राज्यघटनेत न्यायालयीन सर्वोच्चता आणि सांसदीय सर्वोच्चता यांचा मेळ आहे. अमेरिकेच्या राज्यघटनेत पूर्णपणे न्यायालयाची सर्वोच्चता आहे तर इंग्लंडच्या राज्यघटनेमध्ये संसदेची सर्वोच्चता आहे.

६) स्वतंत्र व एकेरी न्यायव्यवस्था (Independent and Single integrated Judiciary) :

साधारणपणे संघराज्य पद्धती असलेल्या देशात संघराज्याची वेगळी व राज्यांची वेगळी अशी दुहेरी न्यायव्यवस्था असते. भारतात एकेरी आणि स्वतंत्र न्यायमंडळाची स्थापना केली आहे. भारतीय न्यायमंडळ स्वतंत्र आहे म्हणजे कार्यकारी मंडळ आणि कायदेमंडळाच्या वर्चस्वापासून व हस्तक्षेपापासून पूर्णपणे मुक्त आणि स्वतंत्र आहे. त्यासाठी राज्यघटनेत काही खास तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. उदा न्यायाधीशांची नियुक्ती, कार्यकाळ, वेतन, नियम याबाबतीत विशेष तरतुदीराज्यघटनेद्वारे केल्या आहेत. सर्व प्रकारची भीती व दडपणांपासून मुक्त राहून न्यायाधीशांना कार्य करता यावे म्हणून स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था आहे म्हणजे सर्वोच्च न्यायालय अंतिम व सर्वोच्च न्यायालय आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या नियंत्रणाखाली उच्च न्यायालये, दुय्यम न्यायालये आहेत याप्रमाणे एकाखाली एक याप्रमाणे एकच न्यायालयीन साखळी आहे. सर्वोच्च न्यायालय अंतिम न्यायालय आणि संघिय न्यायालय म्हणून कार्य करते.

७) मूलभूत हक्कांची तरतूद (Provision of Fundamental Rights) :

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३१ मध्ये मूलभूत हक्कांची यादी आणि मूलभूत हक्कांच्या रक्षणाची तरतूद केलेली आहे. भारतीय नागरिकांना विविध प्रकारची स्वातंत्र्य या हक्कांच्या रूपाने मिळाले आहे. १) समतेचा हक्क २) व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क, ३) शोषणाविरुद्धचा हक्क, ४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, ५) सांस्कृतिक व शिक्षणाच्या हक्क. ६) या हक्कांवर अतिक्रमण झाल्यास घटनात्मक उपाययोजना या हक्कांद्वारे न्यायालयाकडून दाद मागण्याचा हक्कही देण्यात आला आहे. राज्याघटनेत मूलभूत हक्कांची सविस्तर यादी हे भारतीय राज्यघटनेचे विशेष वैशिष्ट्य आहे. या हक्कांवर काही मर्यादा आहेत. उदा. सामाजिक शांतता, सुव्यवस्था, देशाची एकता व सार्वभौमत्व, नैतिकता इत्यादींच्या मर्यादा राखून स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा लोकांना हक्क आहे.

मूलभूत हक्कांवर वाजवी मर्यादा घालण्याचा संसदेला हक्क (Fundamental Rights subject to reasonable regulation by Legislature) :

राष्ट्राची एकात्मता, ऐक्य राखण्याच्या दृष्टीने, सामाजिक सुरक्षा, न्याय, कायदा व सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने मूलभूत हक्कांवर मर्यादा घालण्याचा हक्क संसदेला घटनेप्रमाणे देण्यात आला आहे.

८) राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे (Directive Principles of State Policy) :

राज्यकर्त्यांनी राज्य कसे चालवावे, शासन करताना कोणती ध्येयधोरणे समोर ठेवावीत यासंबंधी मार्गदर्शन करणारी तत्त्वे भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागामध्ये ३६ ते ५१

कलमांमध्ये आहेत. कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्यासाठी शासनाने कोणते कार्य करावे याबद्दलच्या सूचना या तत्त्वामध्ये दिलेल्या आहेत. मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप नैतिक आहे. राज्याने या तत्त्वांप्रमाणे कायदे व धोरणे ठरवावी; परंतु ती त्यांची नैतिक जबाबदारी आहे. त्यासाठी न्यायालयात दाद मागता येत नाही परंतु लोकमताद्वारे या तत्त्वांच्यासंबंधी राज्यकर्त्यांवर दडपण आणता येते.

९) मूलभूत कर्तव्ये (Fundamental Duties) :

१९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे भारतीय घटनेत दहा मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश केला आहे. घटनेने मूलभूत हक्कांची हमी दिली त्याचबरोबर मूलभूत कर्तव्यांचेही बंधन नागरिकांवर घातले आहे. उदा. राष्ट्रध्वजाचा आदर राखणे, आपल्या राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाचे व एकात्मतेचे रक्षण करणे, राष्ट्रसेवेसाठी तयार असणे, पर्यावरणाचे संतुलन ठेवणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे इत्यादी कर्तव्यांचा समावेश घटनेच्या चौथ्या भागात कलम ५१ अ मध्ये आहे. स्वातंत्र्य आणि हक्कांचा उपभोग घेताना नागरिकांनी देशाप्रती व समाजाप्रती असलेल्या या कर्तव्यांचा विसर पडू देता कामा नये. या कर्तव्यांचे स्वरूप नैतिक आहे.

१०) धर्मनिरपेक्ष राज्य (A Secular State) :

धर्मनिरपेक्ष राज्य हे भारतीय घटनेचे एक आगळे वैशिष्ट्य आहे. भारत अनेकधर्मीय देश आहे. सर्व धर्मांच्या लोकांना संरक्षण मिळावे त्याचबरोबर देशाचे ऐक्य कायम राहावे या दृष्टीने भारतात धर्मनिरपेक्ष राज्याची कल्पना स्वीकारली आहे. पाकिस्तानने इस्लाम धर्म राज्याचा धर्म म्हणून घोषित केला आहे. १) भारताने राज्याचा असा कोणताही धर्म घोषित केला नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये "धर्मनिरपेक्ष" असा शब्दप्रयोग १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीप्रमाणे करण्यात आला आहे. २) सर्व धर्मांना समान वागणूक आणि संरक्षण भारतात आहे. शासनाचा धार्मिक व्यवहारात हस्तक्षेप नाही. ३) सर्व नागरिकांना आपापल्या धर्मानुसार पूजा-अर्चा, श्रद्धा बाळगण्याचा अधिकार आहे म्हणजेच घटनेद्वारे धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आला आहे.

११) प्रौढ मताधिकार (The Adoption of Universal Adult Suffrage) :

भारतीय राज्याचा विस्तारित भूप्रदेश, भारताची वाढती लोकसंख्या, दारिद्र्य, अशिक्षितता इत्यादी अडचणी असून सुद्धा भारतीय घटनाकारांनी भारतात प्रौढ मतदान पद्धती स्वीकारली आहे. भारतात निरक्षरता असूनही प्रौढ मतदानपद्धती स्वीकारणे हा घटनाकारांचा अतिशय धीट निर्णय होता. त्यामागे त्यांचा हेतू होता की जास्तीतजास्त लोकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळावी आणि खऱ्या अर्थाने भारतात लोकशाही प्रस्थापित व्हावी. प्रौढ मताधिकार म्हणजे जात, धर्म, लिंग, शिक्षण, मालमत्ता यापैकी कोणतीही अट न ठेवता प्रत्येक १८ वर्षे पूर्ण करणाऱ्या भारतीय नागरिकाला मतदानाचा हक्क प्राप्त होणे. वयाची अट पूर्ण करणाऱ्या प्रत्येक भारतीय नागरिकाला राजकीय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होण्याची संधी त्यामुळे प्राप्त झाली आहे. भारतीय लोकशाहीचा पाया व्यापक झाला आहे. समता प्रस्थापित झाली आहे.

१२) एकेरी नागरिकत्व (Single Citizenship) :

भारतात अमेरिकेप्रमाणे दुहेरी नागरिकत्व नाही. भारतात संघराज्यपद्धती असूनसुद्धा भारतातील विशिष्ट परिस्थितीचा विचार करून एकेरी नागरिकत्वाची, फक्त राष्ट्रीय

नागरिकत्वाची तरतूद केलेली आहे. लोकांमध्ये एकात्मतेची भावना व राष्ट्रीय ऐक्य वाढावे हा त्यामागचा उद्देश होता.

१३) राज्याचे स्वरूप सार्वभौम, लोकशाही, गणराज्य आहे :

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेत भारत सार्वभौम प्रजासत्तात्मक, गणराज्य आहे असे म्हटले आहे. भारताची राज्यघटना लोकांनी निर्माण केली आणि लोकांनी स्वीकारली आहे. भारतीय गणराज्याचे पालकत्व भारतीय जनतेकडे आहे. भारत सार्वभौम आहे म्हणजे भरत स्वतंत्र देश आहे. कोणत्याही परकीय देशाचे वर्चस्व भारतावर नाही. भारत कॉमनवेल्थ राष्ट्रांचा सभासद असला तरी त्याचा कोणताही परिणाम भारताच्या सार्वभौमत्वावर होत नाही. भारतात लोकशाही आहे म्हणजे भारतात प्रातिनिधिक आणि जबाबदार शासनपद्धती आहे. भारतात गणराज्य आहे म्हणजे भारतीय राज्याचा प्रमुख राष्ट्रपती लोकांनी अप्रत्यक्ष पद्धतीने निवडून दिलेला आहे.

१४) स्वतंत्र शाखा आणि विभागांची निर्मिती :

भारतीय राज्यघटनेने काही स्वतंत्र विभाग आणि शाखांची निर्मिती केली आहे.

१) मुक्त आणि स्वतंत्र निवडणुका व्हाव्यात म्हणून स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची निर्मिती केली आहे.

२) केंद्र आणि राज्य शासनाचे (अकांऊन्ट्स) हिशेब तपासण्यासाठी (कंट्रोलर आणि ऑडिटर-जनरल) महालेखापाल.

३) अखिल भारतीय सेवांमध्ये नियुक्ती करण्यासाठी “युनियन पब्लिक सर्व्हिस कमिशन” **U.P.S.C.**

४) राज्यसेवांमध्ये नियुक्ती करण्यास प्रत्येक राज्यामध्ये “स्टेट पब्लिक सर्व्हिस कमिशन” उदा. महाराष्ट्रात **M.P.S.C.**

या सर्व शाखा सर्व प्रकारच्या दडपणांपासून मुक्त राहून स्वतंत्रपणे कार्य करतात. त्यासाठी राज्यघटनेद्वारे त्यांना त्यांच्या कार्यकालाची सुरक्षितता, नेमणूक यासंबंधी वेगळ्या तरतुदी केल्या आहेत.

१५) आणीबाणीविषयक तरतुदी :

देशाची सुरक्षा, एकात्मता, एकता आणि सार्वभौमत्वाच्या संरक्षणासाठी राज्यघटनेमध्ये आणीबाणीविषयक तरतुदी केल्या आहेत. अंतर्गत बंडाळी किंवा परकीय आक्रमण, युद्ध यामुळे राष्ट्राचे सार्वभौमत्व धोक्यात आले तर राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित करून, सर्व सत्ता केंद्र शासनाकडे देण्याचा राष्ट्रपतींना अधिकार आहे. या परिस्थितीत संघराज्याचे स्वरूप एकात्मक (Unitary State) राज्यामध्ये होऊन सर्व सत्ता केंद्र शासनाकडे असते. सर्व राज्यांना केंद्राच्या नियंत्रणाखाली कार्य करावे लागते.

१६) त्रि-स्तरीय शासनव्यवस्था :

भारतात केंद्र आणि राज्य अशी दुहेरी राज्यव्यवस्था आहे परंतु १९९२ साली ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये त्रि-स्तरीय व्यवस्था निर्माण

केली आहे. अशी व्यवस्था जगातील कोणत्याही देशात आढळून येत नाही. ७३ वी घटनादुरुस्ती पंचायतराज्य व्यवस्था यासंबंधी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती शहरी नागरी व्यवस्थेसंबंधी आहे. केंद्र, राज्य, स्थानिक अशा तीन स्तरांवर भारतीय शासनव्यवस्था आहे.

१७) क्रांतीकारी स्वरूप :

ज्या परंपरा, रूढी, प्रथा लोकांचे अन्याय व शोषणास कारणीभूत होत होत्या त्या प्रथा, परंपरा नष्ट करून समाजरचना, समता, न्याय मानवता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने भारतीय राज्यघटनेमध्ये अनेक तरतुदी केल्या आहेत. दुर्बल घटकांसाठी, त्यांच्या उद्धारासाठी अनेक प्रकारच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. हे सर्व बदल अतिशय क्रांतीकारी आहेत. भारतीय राज्यघटनेचे स्वरूप म्हणूनच क्रांतीकारी आहे असे दिसते.

१.५ भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान (Philosophy of the Indian Constitution) :

१.५.१ प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान म्हणजे घटनेची मूलभूत मूल्ये ज्यावर राज्य घटना आधारलेली आहे. प्रत्येक देशाच्या राज्यघटनेत स्वतःचे तत्त्वज्ञान असते. भारतीय राज्यघटनासुद्धा विशिष्ट तत्त्वे व मूल्यांवर आधारित आहे. ही तत्त्वे व मूल्ये आपल्या राज्यघटनेचा पाया आहे त्यालाच आपण भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान म्हणतो. उद्देशपत्रिका, मूलभूत हक्क मार्गदर्शक तत्त्वांवरून भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान दिसून येते.

१.५.२ तत्त्वज्ञानावर प्रकाश टाकणारा ठराव :

घटनासमितीच्या पहिल्याच अधिवेशनात पंडित नेहरूंनी १३ डिसेंबर १९४६ या दिवशी ध्येयधोरणाविषयक ठराव मांडला होता. या ठरावात भारतीय राज्यघटनेची तात्त्विक बैठक स्पष्ट करण्यात आली होती. घटनासमितीने हा ठराव २२ जानेवारी १९४७ साली स्विकारला होता. ध्येयधोरणविषयक हा ठराव घटनासमितीच्या तत्त्वज्ञानाचे मुख्य उगमस्थान आहे.

ध्येयधोरणविषयक ठरावात (Objective resolution) खालील मूल्यांचा उल्लेख होता.

- १) भारतात एक स्वतंत्र, सार्वभौम, गणतंत्र निर्माण करणे.
- २) भारताचे संघराज्य निर्माण करणे India shall be Union of States.
- ३) जनतेचे सार्वभौमत्व जाहीर करणे.
- ४) मूलभूत हक्कांची निर्मिती करणे आणि स्वातंत्र्य, समता, न्यायाची हमी लोकांना देणे.
- ५) अल्पसंख्यांक व मागासवर्गीयांना खास सवलती देणे.
- ६) भारताची एकात्मता राखणे (maintained the integrity of the territory of the Republic)
- ७) जागतिक शांतता व मानवी कल्याणाला योगदान करून जगात मानाचे स्थान प्राप्त करणे.

राज्यघटनेच्या, ध्येयधोरणविषयक वरील ठरावामध्ये जे तत्त्वज्ञान दिसून येते तेच तत्त्वज्ञान राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये (सरनामा Preamble) मध्ये स्पष्ट झाले आहे.

१.५.३ भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका (Preamble of the Indian Constitution)

राज्यघटनेची प्रारंभीची प्रस्तावना किंवा सारांश म्हणजे राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका होय. या उद्देशपत्रिकेवरून भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान आणि मुख्ये तत्त्वे दिसून येतात.

उद्देशपत्रिकेचे महत्त्व :

घटनात्मक कायद्यांची शब्दरचना अंसदिग्ध असते तेव्हा त्या कायद्यांचा अर्थ लावण्यात सरनाम्याचा किंवा उद्देशपत्रिकेचा आधार न्यायालयाला घेता येतो. १९७३ साली 'केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य' या खटल्याचा निर्णय देताना सर्वोच्च न्यायालयाने अशी भूमिका घेतली होती की, "सरनाम्यात शब्दांकित केलेली तत्त्वे, ही घटनेची प्राणभूत तत्त्वे असून, भारताच्या संसदेस घटनादुरुस्ती करताना या तत्त्वांची जाण ठेवावी लागेल. ही तत्त्वे ओलांडून जाणारी म्हणजेच घटनेच्या मूलभूत चौकटीस धक्का लावणारी वा घटनेच्या मूलभूत रचनेवर आघात करणारी दुरुस्ती न्यायालये मान्य करणार नाहीत."

यावरून उद्देशपत्रिकेचे महत्त्व लक्षात येते. भारतीय राज्यघटनेची मूलभूत चौकट (basic structure) उद्देशपत्रिकेत अंतर्भूत आहे. उद्देशपत्रिकेला भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा म्हणतात, त्यावरून संपूर्ण राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान आणि सारांश स्पष्ट होतो. स्वतंत्र भारतात घटनाकार कोणत्या प्रकारचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक वातावरण निर्माण करू इच्छित होते याची जाणीव उद्देशपत्रिकेवरून होते. घटनाकत्यांची दृष्टी(vision) आणि स्वप्न उद्देशपत्रिकेतून व्यक्त होतात.

भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका :

उद्देशपत्रिकेची शब्दरचना खालीलप्रमाणे आहे.

"आम्ही भारतीय जनता, भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य निर्माण करण्याचे आणि भारताच्या सर्व नागरिकांना

न्याय - सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय

स्वातंत्र्य - विचार, उच्चार, विश्वास, श्रद्धा, पूजा, उपासना यांचे

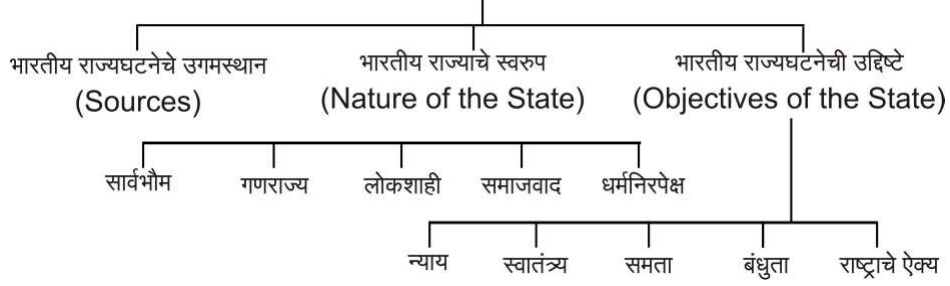
समता - दर्जा व संधीबाबत

बंधुता - व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकात्मता राखणारी ही उद्दिष्टे प्राप्त करून देण्याचा आमच्या या घटनासमितीत आज २६ नोव्हेंबर १९४९ या दिवशी निर्धार करित आहोत. ही घटना आमच्यासाठी तयार, मंजूर व स्वीकृत करून ती आम्हाला अर्पण करित आहोत."

'समाजवादी' आणि 'धर्मनिरपेक्ष' या शब्दांचा समावेश घटनेत बेचाळीसाव्या घटनादुरुस्तीनुसार करण्यात आला.

उद्देशपत्रिकेचे विश्लेषण व राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान :

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेवरून तीन गोष्टी स्पष्ट होतात.

१) भारतीय राज्यघटनेचे उगमस्थान (Sources) :

भारतीय घटनेची निर्मिती भारतीय जनतेच्या इच्छेतून झाली आहे. लोकांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या घटनासमितीने घटनेची निर्मिती केली आहे. भारताची राज्यघटना ब्रिटिशांनी निर्माण केली नाही. उद्देशपत्रिकेतील सुरुवातीचे शब्द "आम्ही भारतीय लोक.... ही घटना आमच्यासाठी तयार, मान्य व स्वीकृत करित आहोत" या शब्दप्रयोगावरून स्पष्ट होते की भारतीय घटनेचे उगमस्थान भारतीय जनताच आहे. जनतेचे सार्वभौमत्व भारतात आहे.

२) भारतीय राज्याचे स्वरूप (Nature of the State) :

उद्देशपत्रिकेच्या दुसऱ्या ओळीवरून भारतीय राज्याचे स्वरूप सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य असल्याचे स्पष्ट होते.

१) **सार्वभौम** - कोणत्याही देशांचे नियंत्रण किंवा परकीय वर्चस्व भारतावर नाही. अंतर्गत आणि बाह्य बाबतीत भारत सर्वोच्च आहे. देशांतील सर्व व्यक्ती व संस्था यांच्यावर भारतीय राज्याची सत्ता आहे. परराष्ट्रांशी भारताचे संबंध ठरविण्याचा हक्क भारतीय राज्याला आहे. भारत ब्रिटिश राष्ट्रकुल सभासद राष्ट्रसंघाचा (British Common Wealth) सभासद आहे. परंतु यामुळे भारताच्या सार्वभौमत्वावर कोणतीही मर्यादा येत नाही कारण हा स्वतंत्र राष्ट्राचा संघ आहे. या संघाचे भारताचे सभासदत्व ऐच्छिक आहे. इंग्रजांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवणे एवढाच उद्देश या संघाचे सभासदत्व घेण्यामागे आहे.

२) **समाजवादी** - भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये "समाजवाद" हा शब्द १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे समाविष्ट करण्यात आला आहे. संपत्ती आणि उत्पन्न यातील विषमता नष्ट करणे, सर्व लोकांना योग्य राहणीमानाचा दर्जा उपलब्ध करून देणे हा त्यामागे उद्देश होता. भारतीय समाजवाद खाजगी संपत्ती नष्ट करण्यास सांगत नाही परंतु खाजगी मालमत्तेच्या नियंत्रणावर भर देतो. संपत्ती व कारखान्यांचे संपूर्ण राष्ट्रीयीकरण न करता मिश्र अर्थव्यवस्था आणि लोककल्याणकारी राज्य निर्माण करण्यावर भर देतो. १९९२ नंतर भारतीय समाजवादी व्यवस्था खाजगीकरण आणि उदारीकरणावर भर देत आहे.

३) **धर्मनिरपेक्ष** - १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे "धर्मनिरपेक्ष" हा शब्द भारतीय घटनेत समाविष्ट केला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेचा तो एक भाग आहे. भारतीय राज्याने सर्व धर्मांना सारखेच संरक्षण दिले आहे. राज्याचा धर्म म्हणून कोणत्याही विशिष्ट धर्माला मान्यता दिली नाही. लोकांना पूजाअर्चा, श्रद्धा, उपासना इत्यादींचे स्वातंत्र्य,

धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हक्काद्वारे देण्यात आले. भारतीय राज्यघटनेतील २५ ते २८ ही कलमे धार्मिक स्वातंत्र्यासंबंधी आहेत. याउलट पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, बर्मा, नेपाळ इत्यादी भारताच्या शेजारच्या राष्ट्रांनी विशिष्ट धर्माला मान्यता दिली. ही राष्ट्रे धर्मातीत राष्ट्रे आहेत. भारतीय राज्य धर्मनिरपेक्ष राज्य आहे.

४) प्रजासत्ताक (लोकशाही) - उद्देशपत्रिकेतील प्रजासत्ताक लोकशाही यामध्ये राजकीय लोकशाहीबरोबरच सामाजिक व आर्थिक लोकशाही समाविष्ट आहे. भारतात प्रजासत्ताक राज्यपद्धती (a republic democracy) स्वीकारण्यात आली आहे. भारतीय लोकशाही राज्यपद्धतीच्या दोन बाजू आहेत. अ) लोकशाही एक शासनाचा प्रकार आहे २) दुसरे म्हणजे लोकशाही शासनास आवश्यक लोकशाही समाजाची स्थापना म्हणजेच आर्थिक आणि राजकीय लोकशाही होय. लोकशाही ही एक प्रातिनिधिक शासनपद्धती आहे. लोक आपले प्रतिनिधी निवडून देतात आणि ते प्रतिनिधी राज्यकारभार करतात. लोक या प्रातिनिधिक शासनावर संसदेद्वारे प्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवतात. प्रातिनिधिक व जबाबदार शासनपद्धती म्हणजे लोकशाही होय. प्रौढ मताधिकारांमुळे प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार मिळतो. प्रौढ मताधिकाराच्या माध्यमातून जनता शासनात सहभागी होऊ शकते. यालाच Political equality and justice म्हणतात. ब) लोकशाही समाजाची स्थापना (Social democracy) करणे. राजकीय लोकशाहीसाठी आवश्यक असते. त्यासाठी समान दर्जा व संधी, आर्थिक न्याय, संपत्तीचे समान वितरण, स्वातंत्र्य व समतेचा हक्क इत्यादींच्या तरतुदी राज्यघटनेत करण्यात आल्या आहेत. की ज्याच्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही भारतात निर्माण होऊ शकेल. सामाजिक लोकशाही म्हणजे जात, धर्म, लिंग, वंश इत्यादी कोणत्याही आधारांवर भेदभाव न करणे. आर्थिक लोकशाही म्हणजे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी कमी करणे. म्हणजेच भारतात democratic form of government बरोबरच democratic society स्थापन केली आहे.

५) गणराज्य - भारतात गणराज्य आहे म्हणजे भारतीय राज्याचा प्रमुख (राष्ट्रपती) अनुवंशिक नाही तर लोकांनी निवडून दिलेला आहे. शासन लोकांनी निवडून दिलेले व लोकांसाठी कार्य करणारे आहे.

३) भारतीय राज्याची उद्दिष्टे (Objectives of the Indians State) :

उद्देशपत्रिकेवरून भारतीय राज्याची मुख्य उद्दिष्टे स्पष्ट होतात. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची अखंडता व एकात्मता राखणे भारतीय राज्याची मुख्य उद्दिष्टे आहेत.

१) न्याय - सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात न्याय प्रस्थापित करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे. व्यक्तिहित आणि समाजहिताचा मेळ म्हणजे न्याय होय. सामाजिक न्याय म्हणजे समाजात कोणताही भेदभाव न करणे आणि सर्वांना समान वागणूक होय. आर्थिक न्याय म्हणजे आर्थिक क्षेत्रात समान संधी आणि दर्जा देणे होय. राजकीय न्याय म्हणजे कायद्यापुढे सर्व समान, सर्वांना समान राजकीय हक्क होय. सामाजिक आणि आर्थिक न्यायातून (Distributive Justice) ची कल्पना साकारते. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय भारतात प्रस्थापित व्हावा म्हणूनच मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे, सामाजिक क्षेत्रात भेदभाव न करणे, आर्थिक क्षेत्रात समान संधी व दर्जा उपलब्ध करून देणे, इत्यादी तरतुदी घटनेत करण्यात आल्या आहेत.

२) **स्वातंत्र्य** - व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास स्वातंत्र्याशिवाय शक्य नाही. म्हणून राज्यघटनेमध्ये विचार, संचार, पूजा, विश्वास, श्रद्धा इत्यादी प्रकारचे स्वातंत्र्य मूलभूत हक्कांच्या स्वरूपात नागरिकांना दिले आहे. व्यक्ती व सामाजाच्या विकासासाठी अशा तऱ्हेचे स्वातंत्र्य आवश्यक असते. स्वातंत्र्यामुळे व्यक्तीविकासाला पोषक वातावरण निर्माण होते. लोकशाही शासनपद्धतीसाठी नागरिकांना स्वातंत्र्य असणे आवश्यक असते परंतु स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नाही.

३) **समता** - समतेशिवाय स्वातंत्र्याला अर्थ नसतो म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कांमध्ये पहिलाच हक्क "समानतेचा" आहे. या हक्कानुसार कायद्यापुढे समानता, कायद्याचे सर्व नागरिकांना समान संरक्षण, प्रत्येकाला समान संधी व दर्जा देण्यात आला आहे. स्वातंत्र्य उपभोगण्याची व विकासाची समान संधी प्रत्येक नागरिकाला उपलब्ध करून देणे हा त्यामागे उद्देश आहे. समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला विशेषाधिकार न देता; सर्व लोकांना कोणताही भेदभाव न करता विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजेच समता होय.

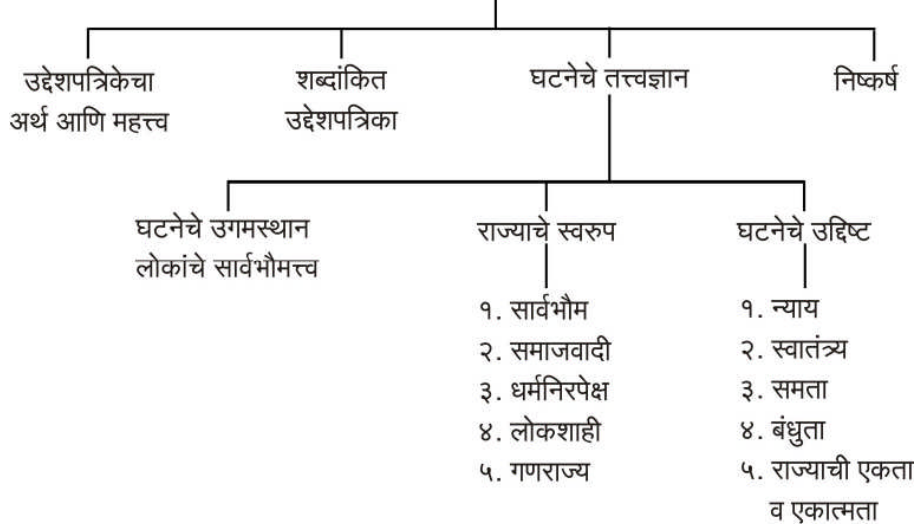
४) **बंधुता** - स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तिन्ही तत्त्वांचा मेळ साधला जातो तेव्हा व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखली जाते आणि देशाची एकता आणि एकात्मतेचे रक्षण होते. प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठा मिळावी, माणूस म्हणून जगता यावे, प्रत्येकाला मानवी वागणूक मिळावी, न्याय मिळावा यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. राष्ट्राचे ऐक्य आणि एकात्मता राखणारा बंधुभाव निर्माण करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे. भारत विविध धर्म, जाती, वंश असलेला देश आहे. या विविधतेतून भारतात एकता निर्माण व्हावी आणि राष्ट्राचे ऐक्य कायम राहावे यासाठी 'बंधुभाव' निर्माण करण्यावर भर आहे. राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता राखण्यासाठी लोकांमध्ये बंधुभाव असावा लागतो. त्यासाठीच भारतीय संघराज्यातून फुटून वेगळे राज्य निर्माण करण्याचा कोणत्याही राज्याला अधिकार नाही.

भारतीय राज्यघटनेचे मूलभूत तत्त्वज्ञान उद्देशपत्रिकेमध्ये वरीलप्रमाणे मोजक्या शब्दात व्यक्त झाले आहे. या तत्त्वांच्या उद्दिष्टप्राप्तीसाठीच मार्गदर्शक तत्त्वांची यादी, मूलभूत हक्क इत्यादी तरतुदी घटनेत आहेत. देशाचे सार्वभौमत्व, ऐक्य व एकात्मता, धर्मनिरपेक्षता राखण्यासाठी मूलभूत कर्तव्यांचाही समावेश घटनेत आहे.

राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेवरून घटनेच्या मूलभूत चौकटीची वैशिष्ट्ये व्यक्त होतात. ही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) भारताचे सार्वभौमत्व व एकात्मता टिकविणे.
- २) राज्याचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप कायम राखणे.
- ३) शासन सांसदीय पद्धतीचे ठेवणे.
- ४) प्रजासत्ताक, गणराज्याला धक्का न लावणे
- ५) नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण करणे.
- ६) स्वतंत्र न्यायव्यवस्था राखणे.
- ७) देशात सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही निर्माण करणे

सारांश तक्ता : उद्देशपत्रिका आणि राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान

१.६ भारतीय राज्यघटनेचा विकास आणि विकसित तत्त्वज्ञान

भारतीय राज्यघटनेचा विकास घटना अंमलात आल्यापासून होत आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या तत्त्वज्ञानामध्ये खालील बाबतीत विकास झाला आहे.

- १) मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील संबंध
- २) संपत्तीचा हक्क मूलभूत हक्कांतून वगळण्यात आला आहे.
- ३) सांसदीय सर्वोच्चता आणि राज्यघटनेची मूळ (basic) रचना
- ४) सांसदीय सर्वोच्चता, आणि न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनचा अधिकार आणि न्यायालयाची सक्रियता (activism)
- ५) मूलभूत कर्तव्ये
- ६) राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये काही सुधारणा

१) मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील संबंध

मूलभूत हक्क न्यायाधिष्ठित आहे. म्हणजे मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी आपण न्यायालयात जाऊ शकतो. मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप नैतिक आहे म्हणजे मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी न्यायालयात जाता येत नाही. शासकीय धोरणे ठरविताना कायदे बनविताना मार्गदर्शक तत्त्वांचे भान शासनकर्त्यांना ठेवावे लागते. मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी; म्हणजेच सामाजिक, आर्थिक सुधारणांसाठी घटनेत दुरुस्ती करून उदा. १९७१ साली २५ वी घटनादुरुस्ती करून मूलभूत हक्कांमध्ये काही सुधारणा करण्यात आल्या, आणि मूलभूत हक्कांपेक्षा मार्गदर्शक तत्त्वांना अधिक महत्त्व देण्यात आले.

१९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे असे नमूद करण्यात आले की राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात असलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी हक्कांच्यासाठी सुसंगत नाही म्हणून कोणताही कायदा अवैध घोषित केला जाणार नाही. या दोन्ही घटनादुरुस्तींद्वारे राज्यघटनेच्या तत्त्वज्ञानात खुप मोठा बदल करण्यात आला आहे.

२) संपत्तीचा हक्क मूलभूत हक्कातून वगळण्यात आला

१९७९ मध्ये ४४ वी घटनादुरुस्तीद्वारे 'संपत्तीचा हक्क' मूलभूत हक्कांच्या यादीतून काढण्यात आला (कलम १९ (f) आणि कलम ३१ वगळण्यात आले.) संपत्तीचा हक्क घटनेतील नविन कलम ३०० (अ) प्रमाणे कायदेशीर हक्क म्हणून स्वीकारण्यात आला आहे.

३) सांसदीय सर्वोच्चता आणि राज्यघटनेची मूळ (Basic) रचना

भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३६८ प्रमाणे घटनादुरुस्तीप्रक्रियेद्वारे राज्यघटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार संसदेला देण्यात आला आहे.

परंतु १९६७ साली गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य या खटल्याच्या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने असा न्याय दिला होता की राज्यघटनेच्या भाग तीन मध्ये मूलभूत हक्कांसंदर्भात दुरुस्ती करण्यास संसद पात्र नाही.

त्यानंतर १९७१ साली २४ वी घटनादुरुस्ती घटनेत करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीद्वारे राज्यघटनेतील घटनादुरुस्तीसंबंधीच्या कलम ३६८ मध्ये दुरुस्ती करण्यात येऊन असे नमूद करण्यात आले की राज्यघटनेतील कोणत्याही तरतूदीमध्ये (any provision) सुधारणा करण्याचा संसदेला अधिकार आहे. त्यानंतर १९७३ साली सर्वोच्च न्यायालयाने केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य संदर्भात पुन्हा एकदा असा न्याय दिला की संसदेला घटनेत दुरुस्तीकरण्याचा अधिकार असला तरी राज्यघटनेच्या मूळ रचनेमध्ये (basic structure) दुरुस्ती करण्याचा संसदेला अधिकार नाही. राज्यघटनेच्या मूळ रचनेमध्ये कोणत्या वैशिष्ट्यांचा समावेश होतो हे सर्वोच्च न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या निर्णयांद्वारे स्पष्ट केले आहे. ती वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) राज्याची सार्वभौम, लोकशाही, गणराज्य
- २) सांसदीय शासनपद्धती
- ३) राज्याची धर्मनिरपेक्षता
- ४) संघराज्य
- ५) न्यायालयाचे स्वातंत्र्य
- ६) न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार
- ७) राज्यघटनेची सर्वोच्चता
- ८) कायद्याचे राज्य
- ९) राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये नमूद केलेली उद्दिष्टे
- १०) व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि व्यक्तिचा आदर
- ११) देशाची एकता आणि एकात्मकता.

४) सांसदीय सर्वोच्चता, न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार आणि न्यायालयाची सक्रियता (activism) :

कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यातील बदलते संबंध भारतीय राज्यघटनेच्या विकसित तत्त्वज्ञानाची एक बाजू आहे. १९७१ साली २५ वी घटनादुरुस्तीद्वारे राज्यघटनेत कलम ३१ (क) समाविष्ट केले. त्या कलमाद्वारे असे नमूद करण्यात आले की 'मार्गदर्शक

तत्त्वांच्या अंमलबजावणी करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याला न्यायालयाला अयोग्य ठरविण्याचा अधिकार नाही ” याप्रमाणे या कलमाद्वारे सांसदीय सर्वोच्चतेला न्यायालयापेक्षा अधिक महत्त्व देण्यात आले होते.

१९७९ साली ४४ वी घटनादुरुस्ती करून पुन्हा एकदा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाला महत्त्व देऊन न्यायालयीन सर्वोच्चता प्रस्थापित करण्यात आली. या न्यायालयीन पुनर्विलोकनच्या सर्वोच्चतेतून न्यायालयाची सक्रियता (judicial activism) च्या उदयास चालना मिळाली आहे. एका बाजूला न्यायव्यवस्था आणि दुसऱ्या बाजूला कायदेमंडळ आणि कार्यकारीमंडळ यांच्यातील मतभेदाचा उदय झाला.

५) मूलभूत कर्तव्ये :

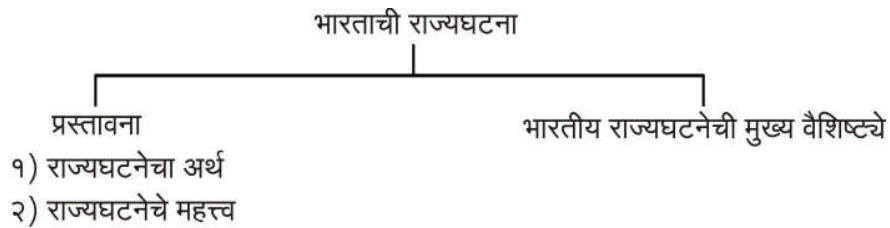
१९७६ साली, ४२ वी घटनादुरुस्तीद्वारे, राज्यघटनेमध्ये कलम ५१ (अ) समावेश करण्यात आला आहे; ज्याद्वारे 'मूलभूत कर्तव्ये' राज्यघटनेत समाविष्ट केली.

६) राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये (preamble) दुरुस्ती :

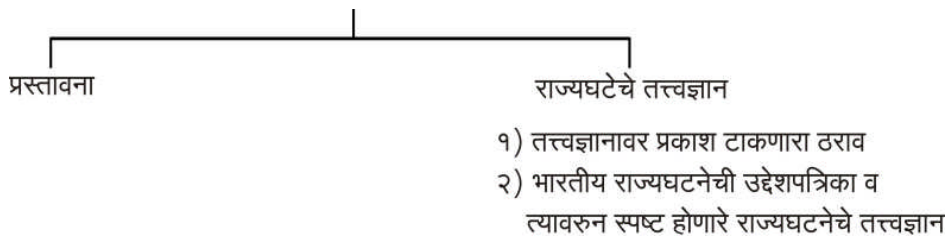
१९७६ साली, ४२ वी घटनादुरुस्ती करून भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये 'समाजवादी' (socialist) या शब्दाची भर घालून भारतीय राज्याचे स्वरूप समाजवादी असल्याचे स्पष्ट केले. आर्थिक समता प्रस्थापित करणे हे त्यामागे उद्दिष्ट होते. संपत्तीचा हक्क मूलभूत हक्कातून काढून, कायदेशीर हक्क करण्यात आला आणि संपत्तीच्या हक्कावर अनेक मर्यादा टाकण्यात आल्या. मिश्र अर्थव्यवस्थेला महत्त्व देण्यात आले होते. १९९२ पासून पुन्हा एकदा समाजवादाच्या ऐवजी खाजगीकरणाला (privatisation) महत्त्व देण्यात आले आहे.

४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये "धर्मनिरपेक्षता" या शब्दाची भर घालण्यात आली. सर्व धर्मांना राज्याचे समान स्थान राहिल राज्याने कोणताही धर्म राज्याचा धर्म म्हणून घोषित केला नाही. सर्व धर्मांना समान स्थान आणि आदर देण्यात आला. राज्यघटनेच्या कलम २५ ते २९ प्रमाणे 'धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क' देण्यात आला आहे. धर्मनिरपेक्षता राज्यघटनेच्या मूळ रचनेचा एक भाग आहे.

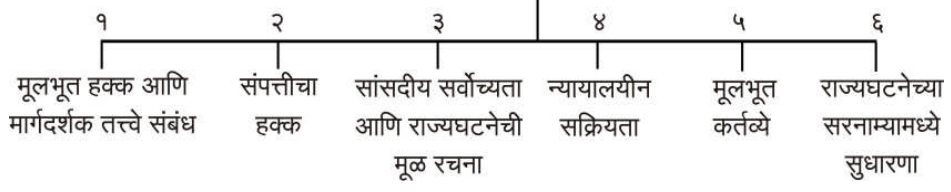
१.७.१ : सारांश तक्ता

१.७.२ भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान

१.७.३ भारतीय राज्यघटनेचा विकास आणि विकसित तत्त्वज्ञान

१.८ प्रश्न :

- १) भारतीय राज्यघटनेच्या मुख्य वैशिष्ट्यांचे परीक्षण करा.
- २) भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका सांगून त्यावरून स्पष्ट होणारे राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान सांगा
- ३) भारतीय राज्यघटनेचा विकास आणि विकसित तत्त्वज्ञानावर प्रकाश टाका.

मूलभूत हक्क (Fundamental Rights)

प्रकरणाची रचना :-

- २.१ उद्दिष्ट
- २.२ प्रस्तावना
- २.३ मूलभूत हक्कांचा अर्थ
- २.४ मूलभूत हक्कांचे महत्त्व
- २.५ मूलभूत हक्कांचे वर्गीकरण
- २.६ समतेचा हक्क
- २.७ स्वातंत्र्याचा हक्क
- २.८ शोषणाविरुद्धचा हक्क
- २.९ धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क
- २.१० सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क
- २.११ घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क
- २.१२ ४४ वी घटनादुरुस्ती आणि संपत्तीचा हक्क
- २.१३ मूलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये
- २.१४ प्रश्न

२.१ उद्दिष्ट

प्रत्येक नागरिकासाठी मूलभूत हक्कांचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी मूलभूत हक्क आवश्यक असतात त्यादृष्टीने मूलभूत हक्कांचा अभ्यास गरजेचा आहे.

२.२ प्रस्तावना

घटनाकारांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याला संरक्षण मिळावे आणि समाजातील प्रत्येकाला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय मिळावा, प्रत्येकाला स्वविकास करता यावा यादृष्टीने भारतीय नागरिकांसाठी मूलभूत हक्कांची यादी घटनेमध्ये समाविष्ट केली आहे.

२.३ मूलभूत हक्क म्हणजे काय?

ज्या हक्कांना राज्यघटनेद्वारे हमी आणि संरक्षण असते अशा हक्कांना मूलभूत हक्क म्हणतात. व्यक्तीसाठी आवश्यक असणाऱ्या स्वातंत्र्याचा; जी स्वातंत्र्ये माणूस म्हणून

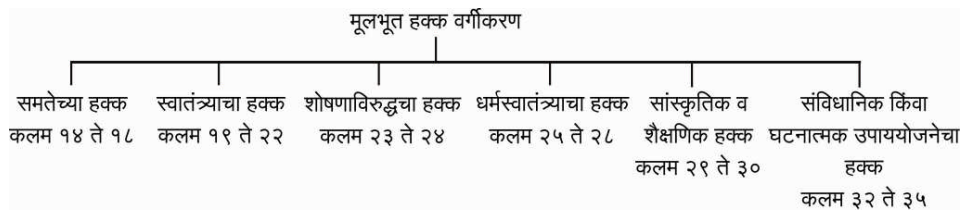
जगण्यासाठी (essential) आवश्यक आणि मूलभूत (basic) असतात; त्या स्वतंत्र्याचा मूलभूत हक्कांमध्ये समावेश असतो.

२.४ मूलभूत हक्कांचे महत्त्व :

नागरिकांना आवश्यक स्वातंत्र्ये हक्कांच्या स्वरूपात मिळतात; राज्याकडून हक्क स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाची हमी मिळते तेव्हा अर्थपूर्ण जीवन जगणे व्यक्तीला शक्य होते. १) हक्कांमुळे सुसंस्कृत जीवन जगण्यास अनुकूल परिस्थिती नागरिकांना उपलब्ध होते. २) लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी मूलभूत हक्कांची आवश्यकता असते कारण या हक्कांमुळे लोकांना स्वातंत्र्यप्राप्ती होते. त्याचा उपयोग जागरूक लोकमत व लोकांचा विकास होण्यास लोकांचा शासनातील सहभाग वाढण्यास होते. ३) हक्कांमुळे लोकांना स्वातंत्र्याची हमी मिळते. भारतासारख्या धर्म, जात, भाषा इत्यादी विविधता असलेल्या देशांमध्ये लोकांच्या मनात सुरक्षिततेची भावना निर्माण होण्यासाठी, लोकांमध्ये सलोख्याचे, सामंजस्याचे वातावरण निर्माण होण्यासाठी, समाजात एकसंघता येण्यास हक्कांची हमी आवश्यक असते. हक्कांमुळे स्वातंत्र्याबरोबरच व्यक्तीला सामाजिक, आर्थिक न्यायाची हमी मिळते. ४) अल्पसंख्याक आणि दुर्बलवंचित घटकांना संरक्षण मिळते. ५) मूलभूत हक्कांमुळे शासनावर मर्यादा येतात. अनिर्बंध शासनाला पायबंद घातला जातो. राज्यात कायद्याचे राज्य निर्माण होण्यास मदत होते.

२.५ मूलभूत हक्कांचे वर्गीकरण :

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम नं. १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत हक्कांची यादी समाविष्ट आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागाला 'भारताची मॅगनाचार्टा' म्हणतात. मॅगनाचार्टा म्हणजे मूलभूत हक्कांसंबंधीचे पहिले लिखित डॉक्युमेन्ट होय. जे १२१५ साली इंग्लंडच्या राजाने इंग्लंडमध्ये केले होते. मूलभूत हक्कांच्या बाबतीत घटनाकर्त्यांनी अमेरिकेच्या घटनेतील "बिल ऑफ राईट्स" पासून प्रेरणा घेतली होती. मूळ भारतीय राज्यघटनेनुसार ७ मूलभूत हक्क होते. परंतु १९७८ साली; ४४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार राज्यघटनेतील ७संपत्तीचा हक्क" मूलभूत हक्कांतून काढून टाकण्यात आला आहे. आता एकूण ६ मूलभूत हक्क आहेत. जगातील सर्व राज्यघटनांपेक्षा भारतात मूलभूत हक्क अतिशय सविस्तरपणे घटनेत नमूद केले आहेत.

२.६ समतेचा हक्क (Right to Equality)

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कांच्या यादीमध्ये पहिलाच मूलभूत हक्क समतेचा हक्क आहे.

२.६.१ समतेच्या हक्काचे महत्त्व - समान संधी व दर्जा असल्याशिवाय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला विकास करणे शक्य नसते. लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित होण्यास समतेचा हक्क असणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. या हक्काशिवाय इतर हक्कांना काहीच अर्थ उरत नाही. राज्यघटनेच्या कलम १४ ते १८ या कलमांमध्ये या हक्कांचा समावेश आहे.

२.६.२ समतेच्या हक्काच्या पाच बाजू (Five Aspects) आहेत.

कलम १४ कायद्यापुढे समता Equality before Law	कलम १५ सार्वजनिक स्थळी भेदभाव नाही No Discrimination at Public Places	कलम १६ समान संधी व दर्जा (Equal status and opportunity)	कलम १७ अस्पृश्यता पाळणे गुन्हा	कलम १८ पदव्यांचे संपुष्टीकरण
---	---	---	--------------------------------------	------------------------------------

१) कायद्यापुढे समता (Equality before Law) कलम १४ -

समतेच्या हक्कांची पहिली बाजू म्हणजे कायद्यापुढे समता होय. सर्व नागरिकांना कायद्याचे समान संरक्षण होय. कायद्यापुढे जात, धर्म, लिंग इत्यादी आधारावर भेदभाव करण्यात येणार नाही. याचाच अर्थ कायद्याची सर्वोच्चता असेल. कायद्यापुढे श्रेष्ठ, कनिष्ठ असा भेदभाव असणार नाही. कायद्यापुढे सर्व नागरिकांना समान वागविण्यात येईल. म्हणजेच 'कायद्याचे राज्य' होय. कायद्याचे सर्व नागरिकांना समान संरक्षण; ज्यामुळे कायद्याप्रमाणे सर्व नागरिकांना समान दर्जा व संधी होय.

अपवाद - राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, सभापती, पंतप्रधान यांना वेगळे स्थान काही बाबतीत असू शकेल.

२) सार्वजनिक स्थळी भेदभाव नाही (No Discrimination at Public Places) कलम १५ -

कलम १५ -

कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी उदा. स्टेशन, करमणुकीची जागा, विहिर, तलाव, रस्ता इत्यादी ठिकाणी धर्म, जात, लिंग, स्थान यावरून भेदभाव करण्यात येणार नाही.

अपवाद - सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने मागासलेल्या वर्गांसाठी स्त्रियांसाठी, लहान मुलांसाठी विशेष तरतुद राज्य करू शकते.

३) सार्वजनिक नोकऱ्यांमधील समान संधी व दर्जा (equal status and opportunity) कलम १६

राज्यातील सरकारी नोकऱ्यांमध्ये नोकरीची समान संधी सर्व नागरिकांना देण्यात येईल. कोणत्याही पदावर काही जागा राखून ठेवता येतात.

अपवाद - मागासलेल्या जाती जमातींच्यासाठी सरकारी नोकरीत पुरेसे प्रतिनिधित्व देण्यासाठी राज्याला काही जागा राखून ठेवता येतात.

४) अस्पृश्यता निवारण (Abolition of Untouchability) कलम १७ -

अस्पृश्यता पाळणे कायद्याप्रमाणे गुन्हा मानला जातो. अस्पृश्यतेचे पालन करणारी व्यक्ती शिक्षेस पात्र ठरते. १९५५ साली अस्पृश्यता निवारण कायदा करण्यात आला आहे. या कायद्याप्रमाणे कोणत्याही व्यक्तीला अस्पृश्य म्हणून शाळा, दवाखाना किंवा इतर ठिकाणी प्रवेश नाकारता येणार नाही. अस्पृश्य व्यक्तीचा अपमान करणे, कनिष्ठ प्रतीची वागणूक देणे, अस्पृश्यतेचे समर्थन करणे गुन्हा आहे.

५) पदव्यांची समाप्ती (Abolition of Titles) कलम १८ -

पूर्वी सरकारतर्फे रावसाहेब, रावबहादुर इत्यादी पदव्या दिल्या जात. पदवीबरोबरच त्या व्यक्तीला विशेष अधिकार व दर्जा देण्यात येत असे त्यामुळे सामाजिक विषमता आणि भेदभाव निर्माण झाला होता. असा भेदभाव नष्ट करण्यासाठीच पदव्या देणे कायद्याने बंद केले आहे. आता शैक्षणिक व सैनिक क्षेत्रातील विशेष कामगिरीसाठी पदव्या देण्यात येतात पण त्यामुळे त्या व्यक्तीला विशेष अधिकार आणि सवलती प्राप्त होत नाहीत.

सारांश - भारतातील जातीभेद, लिंगभेद इत्यादी मानवनिर्मित भेदभाव व विषमता नष्ट करणे आणि राज्यात व समाजात समता स्थापित करणे हे या हक्कांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

२.७ स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom)

भारतीय राज्यघटनेतील नागरिकांचा दुसरा महत्त्वाचा हक्क म्हणजे स्वातंत्र्याचा हक्क होय.

२.७.१ स्वातंत्र्याच्या हक्काचे महत्त्व :

लोकांचे व्यक्तिगत स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आधार आहे हा हक्क सर्व हक्कांचा आत्मा आहे. या हक्कांशिवाय व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होणे शक्यच नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १९ ते २२ मध्ये या हक्कांच्या तरतुदी आहेत. उद्देशपत्रिकेचे 'स्वातंत्र्य' राज्यघटनेचे उद्दिष्ट आहे ते उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी राज्यघटनेद्वारे लोकांना स्वातंत्र्याचा मूलभूत हक्क देण्यात आला आहे.

२.७.२ स्वातंत्र्याच्या हक्कांच्या विविध बाजू खालीलप्रमाणे आहेत :

कलम १९ नुसार खालील सहा प्रकारचे स्वातंत्र्य भारतीय नागरिकाला प्राप्त झाले.	कलम २०	कलम २१	कलम २२
१) भाषण आणि विचार स्वातंत्र्य (Freedom of Speech & Expression)	अपराधी व्यक्तीला दोष सिद्ध करण्याचे स्वातंत्र्य (Protection in respect of conversion for Offences)	जीवित स्वातंत्र्य (Protection of Life)	बेकायदेशीर अटकेबाबत (Protection against Arrest & Detention)
२) सभा भरविण्याचे स्वातंत्र्य (To Assemble Peacefully)			
३) संस्था आणि संघ स्थापन करण्याचे (To form Associations or Unions)			
४) संचार स्वातंत्र्य (Freedom of Movements)			
५) भारताच्या कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचे, स्थायी होण्याचे स्वातंत्र्य (To reside and Settle in any Part of the Indian Territory)			
६) कोणताही व्यवसाय व व्यापार करण्याचे (To Practise any Profession, Trade or Business)			

२.७.३ कलम १९ प्रमाणे भारतातील प्रत्येक नागरिकाला ६ प्रकारचे स्वातंत्र्य आहे.

- १) भाषणस्वातंत्र्य आणि विचारस्वातंत्र्य
- २) सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य
- ३) संस्था आणि संघ स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य
- ४) संचार स्वातंत्र्य.
- ५) स्थायी होण्याचे वास्तव करण्याचे स्वातंत्र्य
- ६) कोणतेही व्यापार व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य

मूळ राज्यघटनेप्रमाणे कलम १९ मध्ये सात प्रकारच्या व्यक्तीस्वातंत्र्यांचा समावेश होता परंतु मालमत्तेचा अधिकार त्यातून काढून टाकल्यामुळे स्वातंत्र्याच्या हक्कामध्ये सहा प्रकारच्या स्वातंत्र्याचा समावेश होतो.

१) भाषण आणि विचार स्वातंत्र्य : भाषण करण्याचा आणि विचार व्यक्त करण्याच्या स्वातंत्र्यामध्येच मुद्रणस्वातंत्र्याचा (freedom of press) हक्क अंतर्भूत आहे. या हक्कांवर खालील मर्यादा आहेत. राज्याचे संरक्षण, परराज्याशी असलेले मित्रत्वाचे संबंध, सार्वजनिक शांतता व सुव्यवस्था ह्यांना बाधा आणणारे आणि भारताची एकात्मता, सभ्यता नीतीमत्ता, कोर्टाचा अवमान करणाऱ्या, कोणाची बदनामी करणाऱ्या, गुन्ह्यास उत्तेजन देणाऱ्या भाषणांवर व विचारस्वातंत्र्यावर बंधने आहेत. कायदा करून 'योग्य ती बंधने' घालण्याचा अधिकार शासनाला आहे.

२) सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य - शांततापूर्वक परंतु शस्त्राशिवाय सभा भरविण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येक नागरिकाला आहे. मिरवणुका व संमेलने नागरिकांना भरविता येतात परंतु या हक्कावर भारताची एकात्मता, सार्वभौमत्व, सुव्यवस्था अबाधित राखण्यासाठी योग्य ती बंधने सरकार घालू शकते.

३) संस्था आणि संघ स्थापन करण्याचा हक्क - संस्था आणि संघ स्थापन करण्याचा हक्क भारतीय नागरिकांना आहे. त्यामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्वरूपाच्या संघटना स्थापन करता येतात. परंतु एखाद्या संघ व संस्थेद्वारे सार्वजनिक शांततेला धोका उत्पन्न होत असेल किंवा भारताची एकात्मता, एक्य ह्यांना बाधा निर्माण होत असेल तर तो संघ अथवा संस्था बेकायदेशीर घोषित करण्याचा सरकारला हक्क आहे. उदा. १९७५ च्या आणीबाणीच्या काळी तत्कालीन शासनाने राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (RSS) व इतर संस्था व संघटनांवर सार्वजनिक शांततेला धोका निर्माण करणारे म्हणून बंदी घातली होती.

४) संचार स्वातंत्र्य - भारतीय प्रदेशात संचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे परंतु हा हक्क अमर्यादित नाही. लोकहिताच्या आणि मागासलेल्या जातींच्या हिताच्या दृष्टीने योग्य ती बंधने सरकारला घालता येतात. कायद्याने स्थानबद्ध केलेल्या व्यक्तींचे संचारस्वातंत्र्य नष्ट होते. सरकारने 'सुरक्षित' म्हणून घोषित केलेल्या जागी सरकारच्या परवानगीशिवाय संचार करता येत नाही.

५) **स्थायी होण्याचे, वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य** - भारताच्या कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचे आणि स्थायी होण्याचे स्वातंत्र्य आहे. परंतु सार्वजनिक हितासाठी या स्वातंत्र्यावर सरकार बंधने घालू शकेल.

६) **व्यवसाय स्वातंत्र्य** - कोणताही धंदा, व्यवसाय किंवा व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य नागरिकांना आहे. एखादा व्यवसाय करण्यासाठी विशेष पात्रतेची अट सरकार घालू शकेल. एखादा व्यवसाय अंशतः अथवा पूर्णतः स्वतःकडे घेण्याचा अधिकार सरकारला आहे.

राज्यघटनेच्या १९ व्या कलमामध्ये वरील सहा प्रकारच्या स्वातंत्र्यांचा समावेश आहे घटनेच्या २०, २१ आणि २२ व्या कलमाप्रमाणे वरील १९ व्या कलमातील व्यक्तिस्वातंत्र्याची हमी देण्यात आली आहे. भारतीय राज्यघटनेने व्यक्तिस्वातंत्र्य (individual liberty) आणि सामाजिक नियंत्रण (Social Control) यांचा मेळ घातला आहे. म्हणूनच मूलभूत हक्कांची यादी राज्यघटनेने व्यक्तिस्वातंत्र्यासाठी दिली आहे आणि सार्वजनिक कल्याणाच्या दृष्टीने त्यावर बंधने घातली आहे.

कलम २० गुन्ह्याबद्दल दोषी ठरविण्यासंदर्भातील संरक्षण (Act - 20 Protection in respect of conviction for offence) :

अपराधी व्यक्तीला दोष सिद्ध करण्याबाबत संरक्षण देण्यात आले आहे.

- १) जोपर्यंत कायदानुसार एखाद्याने गुन्हा केला आहे असे सिद्ध होत नाही तोपर्यंत त्या व्यक्तीला अपराधासाठी शिक्षा देता येत नाही.
- २) एकाच गुन्ह्यासाठी एकापेक्षा जास्त शिक्षा दिली जाणार नाही.
- ३) कायद्याने सांगितलेल्या शिक्षेपेक्षा जास्त शिक्षा व्यक्तीला देता येत नाही.
- ४) स्वतःविरुद्ध साक्ष देण्यासाठी एखाद्याला भाग पाडले जाणार नाही किंवा सक्ती केली जाऊ शकत नाही.

कलम २१ जीवित आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण (Protection of Life and Personal Liberty) :

स्वातंत्र्याच्या हक्काची तिसरी बाजू म्हणजे जीवित स्वातंत्र्य होय. कोणत्याही व्यक्तीचे जीवनस्वातंत्र्य अथवा वैयक्तिक स्वातंत्र्य कायद्याने ठरवून दिलेल्या पद्धतीशिवाय अन्य तऱ्हेने हिरावून घेतले जाणार नाही.

कलम २१)अ) - शिक्षणाचा हक्क (Right to Education) :

६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना सक्तीचे आणि मोफत शिक्षणाचा मूलभूत हक्क आहे. २००२ साली ८६ वी घटनादुरुस्ती 'करून प्राथमिक शिक्षणाचा हक्क' मूलभूत हक्क करण्यात आला. त्यासाठी २१ 'अ' घटनेत समाविष्ट करण्यात आले.

कलम २२ अटक व स्थानबद्धतेविरुद्ध संरक्षण (Protection against arrest and Detention) :

बेकायदेशीर अटकेपासून संरक्षण देण्यात आले आहे. या कलमाच्या तीन बाजू आहेत.

- १) सर्वसाधारण कायद्याप्रमाणे अटक झाल्यास.
- २) प्रतिबंधक स्थानबद्धता कायद्याप्रमाणे अटक झाल्यास
- ३) सर्वसाधारण कायद्याप्रमाणे अटक झाल्यास

- १) अटक झालेल्या व्यक्तीस, कोणत्या कारणांसाठी अटक झाली हे जाणून घेण्याचा अधिकार आहे.
- २) स्वतःच्या पसंतीनुसार वकिलाचा सल्ला घेऊन त्यांच्यामार्फत आपला बचाव करण्याचे स्वातंत्र्य व्यक्तीला आहे.
- ३) एखाद्या व्यक्तीला अटक केल्यानंतर चौवीस तासांच्या आत आपला बचाव करणे आवश्यक असते. न्यायाधीशाच्या परवानगीशिवाय अधिक काळ व्यक्तीला स्थानबद्धतेत ठेवता येत नाही.

प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायदानुसार अटक झालेल्या व्यक्तीला वरील नियम लागू होत नाहीत.

कलम २२ चा दुसरा भाग - प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायद्याप्रमाणे अटक झाल्यास - प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता कायदा (Preventive Detention Act) खालीलप्रमाणे आहे.

१९५० साली हा कायदा पास झाला. भारताच्या सुरक्षिततेला धोका उत्पन्न करणाऱ्या, राज्यातील शांतता आणि सुरक्षिततेला बाधा आणणाऱ्या, देशाच्या आवश्यक सेवांना विरोध करणाऱ्या व्यक्तींना ह्या कायदानुसार स्थानबद्ध करता येते. स्थानबद्ध केलेल्या व्यक्तीला कोणत्या कारणासाठी स्थानबद्ध केले ते सांगण्याचे बंधन सरकारवर नाही.

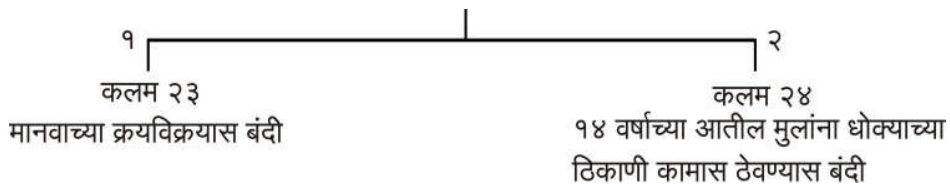
व्यक्तीला एखाद्या गुन्ह्यासाठी शिक्षा देणे हा या कायद्याचा उद्देश नाही तर व्यक्तीला गुन्ह्यापासून प्रतिबंध करणे (To prevent from crime) हा उद्देश या कायद्याचा आहे.

ह्या कायद्याखाली अटक केलेल्या व्यक्तीला तीन महिन्यांपेक्षा जास्त काळासाठी स्थानबद्ध करता येत नाही.

हा कायदा व्यक्तीस्वातंत्र्याला बाधक आहे. विरोधकांना नेस्तनाबुत करण्यासाठी या कायद्याचा उपयोग सत्ताधारी करू शकतात असे टीकाकारांचे मत आहे.

भारतामध्ये फुटीर प्रवृत्तींना पायबंद घालण्याच्या दृष्टीने आणि भारताची एकता व स्वातंत्र्य राखण्याच्या दृष्टीने हा कायदा योग्य आहे. ह्या कायद्यामध्ये १९७१ साली (MISA) "मिसा" 'अंतर्गत सुरक्षा कायदा' १९८५ साली (TADA टाडा) 'टेररीस्ट अँड डिसक्रीप्टीव्ह अँक्टीव्हिटीज अँक्ट' याप्रमाणे बदल करण्यात आले होते.

२.८ शोषणाविरुद्ध हक्क (Right Against Exploitation) :

२.८.१ महत्त्व - भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये 'व्यक्तीची प्रतिष्ठा' जपली जाईल असे आश्वासन दिले आहे. भारतामध्ये फार पूर्वीपासून वेठबिगारी, देवदासी पद्धती होती. जमीनदारांचे नियंत्रण मजूर वर्गावर होते. मागासलेल्या जाती, स्त्रिया यांचे शोषण होत होते. अशा प्रकारच्या शोषणाला प्रतिबंध करण्यासाठी हा हक्क देण्यात आला आहे. या हक्कामुळे कोणतीही व्यक्ति किंवा राज्य समाजातील दुर्बल घटकांचे शोषण करू शकत नाही आणि त्यामुळे व्यक्ति प्रतिष्ठा (dignity of the individual) जपली जाईल याची हमी देण्यात आली आहे.

२.८.२ या हक्काच्या बाजू -

१) मानवाची क्रयविक्रयास बंदी - कलम २३ प्रमाणे माणसांची विक्री, वेठबिगारी, जबरदस्तीने काम करून घेणे. मुलींची विक्री यांना प्रतिबंध आहे. या कलमाचे उल्लंघन करणाऱ्याला कायदानुसार शिक्षा आहे.

२) १४ वर्षांखालील मुलांना धोक्याच्या ठिकाणी कामास ठेवण्याची बंदी - कलम २४ प्रमाणे १४ वर्षांच्या आतील मुलामुलींना खाणी किंवा धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी आहे.

२.८.३ मर्यादा - सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने विशिष्ट परिस्थितीमध्ये सरकार लोकांकडून सक्तीने काम करून घेऊ शकतात. उदा. ळाष्करात भरती होण्यास सक्ती करणे.

२.९ धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom of Religion)

२.९.१ धार्मिक स्वातंत्र्याच्या विविध बाजू :

कलम २५	कलम २६	कलम २७	कलम २८
स्वमतानुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा, त्याप्रमाणे आचार प्रचार, उपासना, करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.	धर्मसंस्था स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य	कोणत्याही धर्माच्या प्रचारासाठी सक्तीने पैसा गोळा करण्यात येणार नाही	शिक्षणसंस्थामध्ये धार्मिक शिक्षण देण्यावर बंदी

२.९.२ धार्मिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा :

- १) हे स्वातंत्र्य सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीती, आरोग्य यांच्या आड येता कामा नये.
- २) समाजसुधारणा करण्यासाठी आणि समाजविघातक कृत्यांना आळा घालण्यासाठी सरकार वाईट प्रथांवर बंदी घालू शकते.

२.९.३ धार्मिक स्वातंत्र्याचे महत्त्व : राज्यघटनेवर 'धर्मनिरपेक्ष' (Secularism) राज्याची हमी देण्यात आली.

भारत अनेकधर्मियांचा देश असल्यामुळे सर्व नागरिकांना धर्मस्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. त्यामुळे सर्वच धर्मिय लोकांमध्ये सुरक्षिततेची व ऐक्याची भावना निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. या हक्कामुळे भारतात 'धर्मनिरपेक्ष राज्याची' स्थापना झालेली आहे.

२.१० सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क (Cultural and Educational Rights) :

२.१०.१ या हक्काच्या बाजू :

कलम २९	कलम ३०
१. भारतातील प्रत्येक नागरिकाला स्वतःची भाषा, लिपी व संस्कृती जोपासना करण्याचा हक्क आहे.	या कलमाप्रमाणे भाषिक व धार्मिक अल्पसंख्याकांना शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचा व चालविण्याचा हक्क आहे. अशा संस्थांमध्ये अल्पसंख्याकांना त्यांच्या स्वतःच्या भाषेतून शिक्षण देण्याचा अधिकार आहे. अशा शिक्षणसंस्थांना अनुदान देतेवेळी राज्य कसलाही भेदभाव करणार नाही अशी तरतूद आहे.
२. जात, धर्म, भाषा, वंश इत्यादी आधारांवर भेदभाव करून कोणत्याही राज्याच्या मदतीवर चालणाऱ्या शिक्षणसंस्थेत कुणालाही प्रवेश नाकारला जाऊ शकत नाही. करण्यात आली आहे.	

२.१०.२ या हक्काचे महत्त्व - भारत विविध भाषीक, धर्मीय, वंशीय देश आहे. प्रत्येकाला आपल्या संस्कृतीचे रक्षण व्हावे असे वाटते. अल्पसंख्याकांना संरक्षण मिळावे. त्यांना त्यांच्या संस्कृतीचे रक्षण करता यावे म्हणून हा हक्क देण्यात आला आहे. या हक्कामुळे अल्पसंख्याकांना न्याय तर मिळालाच त्याशिवाय भारतात “विविधतेतून एकता” निर्माण होण्यास मदत झाली आहे.

२.११ घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क (Right to Constitutional Remedies) :

२.११.१ भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२ ते ३५ मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करणारा घटनात्मक उपायांचा हक्क देण्यात आला आहे. हक्कांना संरक्षणात्मक हमी नसेल तर प्रत्येकात हक्कांना अर्थ उरत नाही. मूलभूत हक्कांवर आक्रमण झाले तर घटनात्मक उपाययोजनेच्या हक्काप्रमाणे नागरिक सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयात दाद मागू शकतात. सर्वोच्च न्यायालयात (कलम ३२ प्रमाणे) आणि उच्च न्यायालयात (कलम २२६ प्रमाणे) मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी खालील पांच प्रकारचे आदेश देतात. हा हक्क आपल्या राज्यघटनेचा आत्मा व हृदय आहे. राज्यघटनेच्या मूलभूत चौकटीत कलम ३२ चा समावेश होतो. कलम ३२ प्रमाणे मूलभूत हक्कांची हमी नागरिकांना देण्यात आली हे. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी नागरिकांना न्यायालयाकडे पांच प्रकारचे अर्ज करता येतात. हे अर्ज खालीलप्रमाणे आहेत.

२.११.२

बंदी प्रत्यक्षीकरण (Hebeas Corpus)	परमादेश (Mandamus)	प्रतिषेध (Prohibition)	अधिकारपृच्छा (Quo-Warranto)	उत्प्रेक्षण (Certiorari)
बेकायदेशीर अटकेविरुद्ध संरक्षण	कर्तव्ये करण्यास भाग पाडणारा आदेश देणे	वरिष्ठ न्यायालय कनिष्ठ न्यायालयाला आदेश देतात	बेकायदेशीर पदग्रहणाला आव्हानात्मक विचारणा	न्यायालयाचा आदेश

१) **बंदी प्रत्यक्षीकरण (Hebeas Cropus)** - एखाद्या व्यक्तीला बेकायदेशीर अटक झाली असेल किंवा अन्यायपूर्वक दंड झाला असेल तर, अटकेचे कारण विचारण्यासाठी त्या व्यक्तीला अगर तिच्या नातेवाईकांना न्यायालयाकडे अर्ज करता येतो. अटक झालेल्या व्यक्तीस न्यायालयापुढे हजर करावे असा आदेश न्यायालय देते. त्यानंतर न्यायालय त्या व्यक्तीवर झालेल्या अन्यायाची चौकशी करते. अटक बेकायदेशीर आहे असे सिद्ध झाल्यास त्या व्यक्तीची तात्काळ सुटका करावी असा आदेश न्यायालय देते. या तरतुदीमुळे कोणत्याही व्यक्तीला सरकार अगर कोणतीही संस्था बेकायदेशीरीत्या अटकेत ठेवू शकत नाही.

२) **परमादेश (Mandamus)** - शब्दशः 'आम्ही आज्ञा देतो' असा त्याचा अर्थ आहे. शासन किंवा एखादी व्यक्ती, संस्था आपल्या कर्तव्याचे पालन करीत नसल्यामुळे एखाद्यावर अन्याय होत असेल तर; तो अन्याय दूर व्हावा म्हणून न्यायालयाकडे हा अर्ज करता येतो. न्यायालय चौकशी करून त्याप्रमाणे ताबडतोब अन्याय नाहीसा करावा असा आदेश देते. उदा. फॅक्टरी ॲक्टप्रमाणे कायदानुसार मजुराला नुकसानभरपाई द्यावी लागते. ती देण्याची टाळाटाळ मालक करीत असेल तर असा अर्ज न्यायालयाकडे करता येतो.

३) **प्रतिषेध (Prohibition)** - उच्च न्यायालयाने कनिष्ठ न्यायालयाला एखादा खटला चालविण्यास मनाई हुकूम देणे म्हणजे प्रतिषेध होय. कनिष्ठ न्यायालयाला एखादा खटला चालविण्याचा कायदेशीर अधिकार नसेल तर त्या खटल्याची सुनावणी स्थगित करण्यासाठी उच्च न्यायालयाकडे असा अर्ज करता येतो.

४) **अधिकारपृच्छा (Quo-Warranto)** - बेकायदेशीर पदग्रहणाला आव्हानात्मक विचारणा करण्याचा हक्क या अर्जामुळे प्राप्त होतो. कोणतेही सरकारी किंवा सार्वजनिक पद पात्रता नसताना जर कोणी भूषवीत असेल त्या व्यक्तीच्या पदग्रहणाला विचारणा करण्याचा अधिकार व्यक्तीला आहे. परंतु ज्या पदाच्या बाबतीत वाद असेल त्या पदाशी त्या व्यक्तीचे हितसंबंध गुंतलेले असावे. न्यायालयाने अर्ज मान्य केल्यास बेकायदेशीरपणे पद धारण करणाऱ्या व्यक्तीला ते पद सोडण्याची न्यायालय आज्ञा देते.

५) **उत्प्रेक्षण (Certiorari)** - कनिष्ठ न्यायालयाकडे चालणारा खटला वरिष्ठ न्यायालयाने चालवावा अशी विनंती करणारा अर्ज म्हणजे उत्प्रेक्षण होय. या पाच प्रकारच्या अर्जांद्वारे कोणतीही व्यक्ती मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी न्यायालयात जाऊ शकते.

कलम ३३ - लष्कर आणि पोलीस दलातील लोकांच्या मूलभूत हक्कांसंबंधी हे कलम आहे. कलम ३३ प्रमाणे संसदेला लष्कर आणि पोलीस दलातील लोकांच्या मूलभूत हक्कांवर बंधने घालण्याचा अधिकार आहे.

कलम ३४ - घटक राज्यांमध्ये किंवा केंद्रात कुठेही लष्करी कायदा पुकारला असेल तर त्यावेळी मूलभूत हक्कांवर बंधने घालण्याचा अधिकार संसदेला या कलमाप्रमाणे मिळतो.

कलम ३५ - ज्या मूलभूत हक्कांच्या संदर्भात संसदेने कायदा करावा अशी अपेक्षा असते त्याबाबतीत कायदा करून शिक्षेची तरतूद करण्याचा अधिकार कलम ३५ प्रमाणे संसदेत प्राप्त झाला आहे.

२.१२ - ४२ वी घटनादुरुस्ती आणि संपत्तीचा हक्क (Right to Property) :

घटनेच्या ३१ व्या कलमाप्रमाणे भारतीय नागरिकांना संपत्तीचा हक्क होता. शासनाने या कलमांमध्ये अनेकदा दुरुस्त्या केल्या आणि या हक्कांवर मर्यादा टाकल्या होत्या. १९७८ साली ४४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याप्रमाणे हा हक्क मूलभूत हक्कांतून काढून टाकण्यात आला. आता या हक्काला कायदेशीर हक्काचे स्वरूप देण्यात आले. सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समता आणणे या उद्दिष्टांच्या आड हक्क येतो असे शासनाचे मत होते.

२.१३ मूलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये (Features of Fundamental Rights) :

१) जगातील सर्व घटनांपेक्षा भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कांची यादी अतिशय विस्तृत आहे. घटनेतील मूलभूत हक्कांच्या यादीवरून भारतातील मूलभूत हक्कांच्या स्वरूपाची कल्पना येते. भारतीय समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था आणि राज्यव्यवस्थेमध्ये समता, न्याय, मानवता आणण्याच्या दृष्टीने मूलभूत हक्कांचे स्वरूप व आशय आहे.

२) मूलभूत हक्क अनिर्बंध व अमर्यादित स्वरूपाचे नाहीत. समाजहित व देशहिताच्या दृष्टीने प्रत्येक हक्कावर मर्यादा आहेत.

३) हक्क स्थितीशील (Static) नाही तर गतीशील आहेत. देशाच्या बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे मूलभूत हक्कविषयक तरतुदींमध्ये राज्यघटनेची चौकट न बदलता संसद त्यामध्ये दुरुस्ती करू शकते. अर्थात घटनादुरुस्ती प्रक्रियेनुसारच संसदेला घटनेत दुरुस्ती करता येते.

४) सर्व हक्क न्यायालयीन संरक्षणास पात्र आहेत. भारतीय घटनेने नागरिकांना फक्त हक्क दिले नाहीत तर, घटनात्मक उपाययोजना या हक्काद्वारे मूलभूत हक्कांची हमीही दिली आहे. मूलभूत हक्कांचा भंग झाल्यास त्यासाठी नागरिकांना न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार आहे.

५) भारतीय सैन्यदल, पोलीस वा अन्य सुरक्षा दलातील सेवकांचे हक्क मर्यादित करण्याचा अधिकार घटनेच्या कलम ३३ व ३४ नुसार भारताच्या संसदेस आहे.

६) काही हक्कांचे स्वरूप नकारात्मक स्वरूपाचे म्हणजे काय करू नये हे सांगणारे आहेत. काही हक्कांचे स्वरूप सकारात्मक स्वरूपाचे आहेत.

७) हक्कांचे स्वरूप सार्वजनिक आहे. धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान, वास्तव्य इत्यादी कारणांवरून भेद न करता प्रत्येक भारतीय नागरिकाला हक्क देण्यात आले आहेत.

८) आणीबाणीच्या काळात हे हक्क तहकूब केले जातात.

९) ५१ (अ) 'मूलभूत कर्तव्ये' समाविष्ट आहेत. ही कर्तव्ये सर्वसाधारणपणे मूलभूत हक्कांच्या आड येत नाहीत. परंतु एखाद्या हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी न्यायालयात गेल्यास न्यायालय मूलभूत कर्तव्यांच्या संदर्भात त्या हक्कांचा विचार करीत असते.

१०) एखाद्या भागात मार्शल लॉ लागू केल्यास हक्क स्थगित होतात.

११) काही मूलभूत हक्क भारतीय नागरिकांप्रमाणेच तात्पुरत्या काळासाठी भारतात निवास करणाऱ्या परकीयांनादेखील उपभोगता येतात. भाषणस्वातंत्र्य, संघटना स्वातंत्र्य, व्यवसाय स्वातंत्र्य इत्यादी हक्क परकीयांना नाही.

२.१४ प्रश्न :

- १) समतेच्या हक्कांसंबंधी लिहा
- २) स्वातंत्र्याच्या हक्काचे महत्त्व सांगून सविस्तर स्पष्ट करा.
- ३) शोषणाविरुद्धचा हक्कांचे विश्लेषण करा
- ४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क सांगा
- ५) सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्कांचे मूल्यमापण करा
- ६) घटनात्मक उपाययोजनेच्या हक्काचे महत्त्व सांगा.
- ७) मूलभूत हक्कांसंबंधी थोडक्यात लिहा.

मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये

प्रकरणाची रचना :-

- ३.१ उद्दीष्ट
- ३.२ प्रस्तावना
- ३.३ मार्गदर्शक तत्त्वांचा अर्थ
- ३.४ मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दीष्ट आणि महत्त्व
- ३.५ मार्गदर्शक तत्त्वांचे उगमस्थान
- ३.६ मार्गदर्शक तत्त्वे स्वरूप
- ३.७ मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्गीकरण
- ३.८ मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी
- ३.९ मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वांमधील संबंध आणि भेद
- ३.१० मूलभूत कर्तव्ये
- ३.११ प्रश्न

३.१ उद्दीष्ट -

मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्यांचा अभ्यास करणे हे मुख्य उद्दीष्ट आहे. कारण कोणत्याही देशात न्याय, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती समान असल्याशिवाय राजकीय लोकशाहीला अर्थ नसतो. मार्गदर्शक तत्त्वामुळे आर्थिक आणि सामाजिक न्याय लोकांना प्राप्त होतो व लोककल्याणकारी राज्य स्थापन होण्यास मदत होते.

३.२ प्रस्तावना -

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ४; कलम क्र. ३६ ते ५० मध्ये राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे दिलेली आहेत.

३.३ मार्गदर्शक तत्त्वांचा अर्थ -

मार्गदर्शक तत्त्वे राज्यास आपल्या कर्तव्यांची जाणीव करून देतात. शासन करताना, कायदे करताना, प्रशासकीय धोरणे व योजनांची अंमलबजावणी करताना राज्यकर्त्यांना मार्गदर्शन

करणारी तत्त्वे म्हणजे मार्गदर्शक तत्त्वे होय. ही तत्त्वे म्हणजे कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाला असलेल्या “सूचना” (instructions) होय.

३.४ मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट आणि महत्त्व (significance)

- १) **लोक कल्याणकारी राज्य (welfare state) निर्माण करणे** - शांतता व सुव्यवस्था राखणारे पोलीस राज्य निर्माण करणे आणि त्यापुढे जाऊन लोकांना “न्याय” देणारे, लोकांची सर्वांगीण प्रगती होण्यास आवश्यक परिस्थिती निर्माण करणारे राज्य निर्माण करणे मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट आहे.
- २) **आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाही निर्माण करणे** - राजकीय लोकशाही खऱ्या अर्थाने येण्यासाठी सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रामध्ये समता, न्याय, स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणे आवश्यक असते. अशी लोकशाही आणणे हे मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट आहे.
- ३) **मूलभूत हक्कांना पूरक** - मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत हक्कांच्या द्वारे यांच्यात भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान साध्य होते. मूलभूत हक्कांतून व्यक्तिस्वातंत्र्य मिळते. मूलभूत हक्कांतून राजकीय लोकशाहीचा अविष्कार होतो तर मार्गदर्शक तत्त्वांतून आर्थिक व सामाजिक लोकशाही प्रतीत होते.
- ४) **सातत्य आणि स्थिरता** - मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे सत्तेवर कोणताही पक्ष असला तरी राज्याच्या ध्येधोरणात सातत्य व स्थिरता येण्यास मदत झाली आहे. कोणत्याही पक्षाचे शासन सत्तेवर असले तरी त्यांना या तत्त्वांच्या आधारावरच ध्येयधोरणे आखावी लागतात.
- ५) राजकर्त्यांना विकासाचा मार्ग ही तत्त्वे दाखवितात
- ६) **उच्चन्यायालय आणि सर्वोच्च न्यायालयाला मदत** - न्यायालयांना न्यायालयीन पुनर्विलोकन अधिकाराची अंमलबजावणी करताना एखाद्या कायद्याची घटनात्मकता व वैधता तपासताना मार्गदर्शक तत्त्वांची मदत होते.

३.५ मार्गदर्शक तत्त्वांचे उगमस्थान (Sources of the Directive Principles)

- १) आयर्लंडच्या घटनेतून भारताने मार्गदर्शक तत्त्वांची कल्पना स्वीकारली आहे.
- २) संयुक्त राष्ट्रसंघाचे मानवी अधिकारपत्र (Universal Charter of Human Rights) याचाही प्रभाव मार्गदर्शक तत्त्वांवर दिसून येतो.
- ३) गांधी विचारांचा प्रभाव - ग्रामपंचायत, कुटीरउद्योग, नशाबंदी, शांतता व न्यायाचे धोरण इत्यादी तरतुदींवर गांधी विचारांचा प्रभाव आहे.
- ४) १९३५ चा कायदा - ब्रिटीश सरकारतर्फे गव्हर्नर जनरलला जे सूचनापत्र असायचे त्याप्रमाणे सूचनात्मक स्वरूप या तत्त्वांचे आहे.
- ५) समाजवादी विचारसारणीचा प्रभाव

३.६ मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप (Nature of Directive Principles)

१) **नैतिक (Moral)** - या तत्त्वांचे पालन करणे अथवा न करणे राज्याची नैतिक जबाबदारी आहे. राज्यकर्त्यांच्या इच्छेप्रमाणे या तत्त्वांची अंमलबजावणी होते. मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप नैतिक आहे.

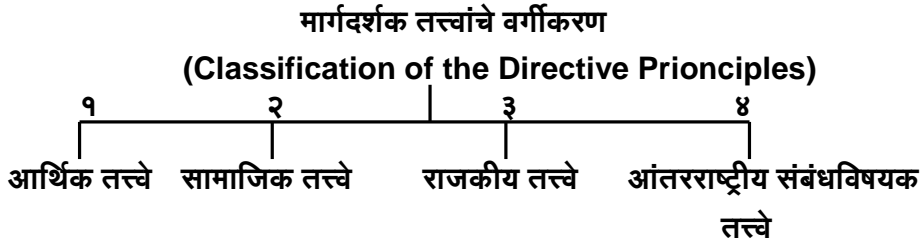
२) **न्यायप्रविष्ट नाही (Non-Justicible)** - राज्यकर्त्यांनी या तत्त्वांचे पालन केले नाही म्हणून त्यांच्यावर कोणतीही न्यायालयीन कारवाई करता येत नाही. कारण मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप नैतिक आहे.

३) **आचारसंहिता (Rule of Conduct)** - प्रशासक व राज्यकर्ते यांच्या दृष्टीने ही तत्त्वे म्हणजे “अनुदेशपत्र” (Instrument of Instructions) आहेत. ही तत्त्वे राज्यकर्त्यांसाठी मूलभूत व महत्त्वाची कर्तव्ये आहेत. त्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केल्यास जनता निवडणुकीमध्ये त्यांना निवडून देत नाही. ही तत्त्वे म्हणजे राज्यकर्त्यांसाठी एकप्रकारे आचारसंहिता आहे.

४) **न्यायालयांसाठी आरसा** - न्यायालयाला कायदेमंडळाच्या कायदांचा व कार्यकारी मंडळाच्या कृतीचा विचार या तत्त्वांच्या संदर्भात न्याय देताना करावा लागतो.

५) **सर्वसमावेशक** - सत्ता कोणत्याही राजकीय पक्षामध्ये असली तरी आणि त्या पक्षाची वैचारिक भूमिका व कार्यक्रम कोणताही असला तरी मार्गदर्शक तत्त्वांचा विचार सत्तेवर येणाऱ्यांना करावाच लागतो कारण ही तत्त्वे राज्याचे मौलिक सिद्धांत आहेत.

३.७ मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्गीकरण

अभ्यासाच्या सोयीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्गीकरण ४ भागात केले आहे.

१) **आर्थिक तत्त्वे** - आर्थिक स्वरूपाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये खालील तत्त्वांचा समावेश होतो.

अ) प्रत्येक भारतीय नागरिकाला उपजीविकेची साधने प्राप्त होतील अशी व्यवस्था सरकारने करावी.

ब) उत्पादनाची साधने व संपत्ती ह्यांचे विकेंद्रीकरण करावे.

क) प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला समान कामासाठी समान वेतन दिले जावे.

ड) कामाच्या ठिकाणी न्याय आणि मानवी परिस्थिती निर्माण करणे, स्त्रियांना प्रसूती सहाय्य देण्याचा दृष्टीने राज्याने योग्य ती व्यवस्था करावी.

- इ) औद्योगिक संस्था, संघटना यांच्या व्यवस्थापनात कामगारांना सहभागी होता यावे यासाठी राज्य उपाययोजना करील.
- ई) राज्य शेती व पशुसंवर्धन यांची योग्य व्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न करील.
- उ) पर्यावरणाचे संरक्षण व विकास आणि वनसंपत्ती व वन्य प्राण्यांचे रक्षण करण्याचा राज्य प्रयत्न करील.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९, ४१, ४२, ४३, ४८ मध्ये आर्थिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्त्वे नमूद केलेली आहेत.

२) सामाजिक तत्त्वे -

- अ) १४ वर्षाखालील सर्व मुलामुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण द्यावे
- ब) पौष्टिकतेचा आणि राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे व सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे.
- क) राष्ट्रीय स्मारके, स्थाने आणि ऐतिहासिक वास्तूंचे रक्षण करावे.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४५, ४६, ४७ आणि ४९ मध्ये सामाजिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत.

३) राजकीय तत्त्वे -

राज्यघटनेच्या कलम ४०, ४४, ५०, ५१ मध्ये राजकीय स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत.

- अ) राज्य ग्रामपंचायतीची स्थापना करून त्यांना आवश्यक ती सत्ता देईल.
- ब) संपूर्ण भारतासाठी समान नागरी कायदा करण्याचा राज्य प्रयत्न करील.
- क) न्यायमंडळाची कार्यकारी मंडळापासून फारकत.

४) आंतरराष्ट्रीय तत्त्वे - आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात राज्याने कोणती धोरणे स्वीकारावीत ते कलम ५१ मध्ये आहे. राज्यात आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता वाढविणे, राष्ट्रांमध्ये न्याय व परस्परांविषयी आदरयुक्त संबंध राखणे.

१९७६ साली ४२ व्या घटनेनुसार चार नवीन मार्गदर्शक तत्त्वांचा समावेश मूळ यादीत केला आहे.

- १) मुलांचा सुदृढ विकास होण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- २) गरिबांना न्याय मिळावा म्हणून कायद्याचे मोफत साहाय्य देण्याचा राज्य प्रयत्न करील
- ३) पर्यावरणात सुधारणा घडवून आणणे. जंगले व जंगली श्वपदे यांचे संरक्षण करणे
- ४) औद्योगिक क्षेत्रात आवश्यक ते कायदे करून कामगारांना उद्योगधंदे, कारखाने यांच्या व्यवस्थापनात सहभागी करून घेण्यासाठी राज्य प्रयत्न करील.

३.८ मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी -

आर्थिक स्वरूपाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी - पंचवार्षिक योजनांद्वारे देशाची आर्थिक प्रगती घडवून आणण्याचा दृष्टीने राज्याने प्रयत्न केला आहे. मोठमोठे औद्योगिक प्रकल्प उभारले आहेत. स्वयंरोजगार, ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. देशशक्तीला संपत्तीचे

केंद्रीकरण होऊ नये म्हणून शासनाने कूळ कायदा, सावकारी नियंत्रण कायदा, जमीनदारी निर्मूलन कायदा केला. श्रीमंतांवर प्राप्तीकर, संपत्तीकर लावला आहे. कामगारांचे कामाचे तास, वेतन, रजा, सुट्ट्या, निवृत्तीवेतन इत्यादींसारखी धोरणे व कायदे शासनाने केले आहेत. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांना कायद्याचा मोफत सल्ला मिळावा म्हणून शासना मार्फत सोय केली आहे.

सामाजिक स्वरूपाच्या तत्त्वांची अंमलबजावणी :

१४ वर्षांखालील सर्व मुलामुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने शासनाने शाळा सुरू केलेल्या आहेत. प्रौढ शिक्षणयोजना राबविल्या. मागासलेल्या जातीच्या लोकांना शैक्षणिक फी माफी सवलत देण्यात येते. नोकऱ्यांमध्ये त्यांचासाठी राखीव जागा ठेवल्या आहेत शासकीय रुग्णालये स्थापन केली.

राजकीय स्वरूपाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी :

१) आर्थिक अडचण, पैसा प्रत्येक योजना राबविण्यासाठी लागतो. अनेकदा आर्थिक अडचणीमुळे या तत्त्वांची अंमलबजावणी शक्य होत नाही. २) मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी शासनाने केलेले कायदे बरेचदा न्यायालयाने रद्द ठरविले आहेत, ही अडचण लक्षात घेऊन शासनाने ४२ वी घटनादुरुस्ती करून मूलभूत हक्कांपेक्षा मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीला शासन प्राधान्य देईल असे स्पष्ट केले. ३) शासन आणि प्रशासनातील लोकांमध्ये या तत्त्वांच्या अंमलबजावणीबाबतीत निष्ठा दिसून येत नाही.

३.९ मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वांतीलसंबंध आणि भेद :

संबंध - मूलभूत हक्क नागरिकांना विविध प्रकारची स्वातंत्र्ये देतात. मार्गदर्शक तत्त्वे नागरिकांना स्वातंत्र्य उपभोगता यावे अशी परिस्थिती आणि वातावरण निर्माण करण्यास सहाय्य करतात. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांचा घनिष्ठ संबंध आहे परंतु मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे एकमेकांच्या विरोधी आहेत काय? दोन्ही एकमेकांना पूरक आहेत काय? असे प्रश्न विचारवंत उपस्थित करतात. वास्तविकपणे मूलभूत हक्क वा मार्गदर्शक तत्त्वेविषयक तरतुदी, एकत्रितरीत्या, भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा (Soul) आणि आधारभूत शीला (Cornerstone) आहेत. मूलभूत हक्कांमुळे नागरिकांना स्वातंत्र्याची हमी मिळते आणि मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे हे स्वातंत्र्य उपभोगण्यास जी 'न्याय' परिस्थिती आवश्यक असते ती निर्माण होते. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि सामान्यांचे हित दोन्हीचा मध्य साधला जातो. दोन्ही एकमेकांच्या विरोधी नाहीत तर एकमेकांना पूरक आहेत.

भेद - मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वांच्या स्वरूपात खालीलप्रमाणे भेद आहेत :

	मूलभूत हक्क		मार्गदर्शक तत्त्वे
१.	नकारात्मक स्वरूपाचे आहेत. (Negative) मूलभूत हक्कांमुळे सरकारच्या कृतीवर मर्यादा येतात. हक्कांना बाधा येईल असे शासनाने वागू नये हा अर्थ त्यात आहे.	१.	सकारात्मक (Positive) स्वरूपाची आहेत. सरकारने अमूक गोष्टी कराव्या असा आदेश देणारे मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप आहे.

२.	न्यायालयीन निर्णययोग्य (Justiciable) आहेत. मूलभूत हक्कांवर अतिक्रमण झाल्यास त्याविरुद्ध न्याय मागण्याचा अधिकार प्रत्येक नागरीकाला आहे. त्यासाठी नागरिक न्यायालयाकडे जाऊ शकतात. मूलभूत हक्कांना judicial protection आहे.	२.	न्याप्रविष्ट नाहीत (Non-Justiciable) शासनाने या तत्त्वांचे पालन केले नाही तर त्यासाठी शासनाला कुणीही न्यायालयात खेचू शकत नाही.
३.	मूलभूत हक्क व्यक्तीवादी आहेत. लोकांना नागरी स्वातंत्र्य उपलब्ध करून देणे आणि व्यक्तीहिताचे संरक्षण करणे यावर मूलभूत हक्कांचा भर आहे.	३.	मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप (awider) व्यापक आहे. राज्याला मार्गदर्शन करणारी ही तत्त्वे आहेत. समाजहिताचा विचार त्यात आहे. guidelines for the state आहेत.
४.	मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करणे राज्याची कायदेशीर जबाबदारी आहे. (Legal responsibility)	४.	मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणे शासनांची नैतिक जबाबदारी आहे. (Moral responsibility)
५.	मूलभूत हक्कांचे उद्दिष्ट लोकशाही राज्य (democratic state) निर्माण करणे आहे.	५.	मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट कल्याणकारी राज्य निर्माण करणे आहे.
६.	मूलभूत हक्क आणीबाणीच्या परिस्थितीत स्थगित होतात.	६.	मार्गदर्शक तत्त्वे आणीबाणीच्या परिस्थितीत स्थगित होत नाहीत.
७.	मूलभूत हक्कापेक्षा मार्गदर्शक तत्त्वांना अधिक प्राधान्य आहे. मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी मूलभूत हक्कांवर (उदा. कलम १४, १९, ३१ समता, स्वातंत्र्य) बंधने आली. मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणी करणाऱ्या शासनाच्या कृती व कायद्यांना न्यायालयात आव्हान करता येणार नाही असे घटनादुरुस्ती करून स्पष्ट करण्यात आले आहे. परंतु शासनाला घटनेच्या मूळ चौकटीला धक्का लावता येणार नाही.	७.	मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीला अधिक प्राधान्य देण्यात येते.
८.	मूलभूत हक्कांचा संबंध नागरिकांशी आहे.	८.	मार्गदर्शक तत्त्वांचा संबंध शासनाशी व राज्याशी आहे.

मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे दोन्हींच्या स्वरूपात फरक असला तरी दोघांचे ध्येय एकच आहे. भारतीय लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी दोन्हींची गरज आहे.

३.१० मूलभूत कर्तव्ये (Fundamental Duties) :

प्रस्तावना : समाजाचा एक घटक या नात्याने व्यक्तीला हक्क स्वातंत्र्ये प्राप्त होतात. त्याचप्रमाणे सामाजाचा एक घटक या नात्याने व्यक्तीकडून कर्तव्य पालनाचीही अपेक्षा असते. लोकशाही राज्यात फक्त हक्कांच्या बाबतीत अपाण जागृत असून चालत नाही तर कर्तव्यांच्या बाबतीतही जागरूक असायला हवे. भारतीय जनतेमध्ये कर्तव्यांविषयी जागरूकता यावी यादृष्टीनेच भारतीय राज्यघटनेमध्ये मूलभूत कर्तव्यांची यादी दिली आहे. १९७६ साली ४२ वी घटनादुरुस्ती करून राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात कलम ५१ (अ) मध्ये मूलभूत कर्तव्यांची यादी समाविष्ट केली आहे.

भारत हा असा देश आहे की ज्यांच्या राज्यघटनेमध्ये हक्कांप्रमाणेच कर्तव्यांची यादी समाविष्ट केली आहे. मूलभूत कर्तव्यांची यादी खालीलप्रमाणे आहे.

- १) राज्यघटनेचे पालन करणे आणि राज्यघटनेची मूल्ये, आदर्श, संस्था राष्ट्रध्वज यांचा आदर करणे.
- २) आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्यास स्फूर्तिप्रद ठरलेल्या आदर्शाची जोपासना करणे - उदा. लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, अहिंसा इत्यादी
- ३) भारताची सार्वभौमसत्ता, एकता व एकात्मता यांचे संरक्षण करणे.
- ४) देशाचे संरक्षण करणे आणि आवाहन केले जाईल तेव्हा राष्ट्रीय सेवा बजावणे.
- ५) धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक भेदभाव न करणे आणि जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधुभाव वाढीला लावणे, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला बाधा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे.
- ६) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या समृद्ध वारशाचे जतन करणे.
- ७) वने, सरोवरे, नद्या व वन्य जीवसृष्टी यांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करणे आणि प्राणिमात्रांबद्दल दयाबुद्धी बाळगणे.
- ८) विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, मानवतावाद, संशोधक बुद्धी व सुधारणावाद यांचा विकास करणे.
- ९) सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे आणि हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे.
- १०) राष्ट्र सतत उपक्रम व सिद्धी यांच्या चढत्या श्रेणी गाठत जाईल, अशाप्रकारे सर्व व्यक्तितगत व सामुदायिक कार्यक्षेत्रांत पराकाष्ठेचे यश संपादन करण्यासाठी झटणे.
- ११) पालकांनी आपल्या पाल्यास, अपत्यास वय वर्षे ६ ते १४ पर्यंत शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.

मूल्यमापन :

वरील सर्व कर्तव्यांची प्रत्येक भारतीयाने जाणीव ठेवून ती आचरणात आणायला हवी. परंतु ही कर्तव्ये पालन करणे अथवा न करणे सर्वस्वी व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. कर्तव्ये पालनाची सक्ती घटनेद्वारा करण्यात आली नाही. शिक्षण, जागरूकता आणि व्यक्तीतील परिपक्वता याद्वारेच नागरिकांमध्ये कर्तव्यपालनाची जबाबदारी वाढीस लागेल.

राज्यघटनेमध्ये मूलभूत कर्तव्ये समाविष्ट केल्यामुळे आपल्या देशाची लोकशाही मजबूत होण्यासाठी मदतच झाली आहे.

३.११ प्रश्न :

- १) मार्गदर्शक तत्त्वांचे अर्थ आणि महत्त्व सांगा
- २) मार्गदर्शक तत्त्वांच्या वर्गीकरणाची चर्चा करा.
- ३) थोडक्यात लिहा.
 - १) मूलभूत कर्तव्ये
 - २) मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांचा संबंध आणि भेद स्पष्ट करा.
 - ३) मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी

संसदेची रचना, कार्ये आणि अधिकार (Structure, and Functioning of Parliament)

प्रकरणाची रचना :-

- ४.० उद्दीष्ट
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ संसदेची रचना
- ४.३ संसदेची सत्ता आणि अधिकार
- ४.४ संसद सदस्यांचे विशेषाधिकार
- ४.५ लोकसभा व राज्यसभेचे घटनात्मक स्थान आणि संबंध
- ४.६ कायद्याची प्रक्रिया
- ४.७ प्रश्न

४.० उद्दीष्ट :

संसद म्हणजे शासनाची कायदे करणारी शाखा होय. शासनाच्या कायदे करणाऱ्या शाखेचा अभ्यास करणे हे मुख्य उद्दीष्ट आहे.

४.१ प्रस्तावना :

संसद, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ तीनही शाखांचा समावेश शासनसंस्थेमध्ये होतो. संसद शासनाची कायदे करणारी शाखा आहे. कार्यकारी मंडळामध्ये मंत्री आणि प्रशासनाचा समावेश होतो. कायदे अंमलात आणणे आणि दैनंदिन प्रशासकीय कार्ये करणे ही त्यांची कार्ये आहेत.

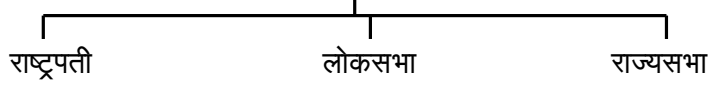
४.२ संसदेची रचना (Parliament) :

शासनाच्या कायदे करणाऱ्या शाखेला म्हणजेच कायदेमंडळाला “संसद” (Parliament) म्हणतात. भारतीय संसद ब्रिटिश पार्लमेंटप्रमाणे सार्वभौम नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या मर्यादेतच संसदेला कार्य करावे लागते. भारतात सांसदीय शासनपद्धती असल्यामुळे कायदेमंडळ आणि कार्यकारीमंडळ यांचा घनिष्ट संबंध आहे.

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग पाचमधील कलम ७९ ते १२२ मध्ये संसदेसंबंधीच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. संसदेत तीन भागांचा समावेश होतो.

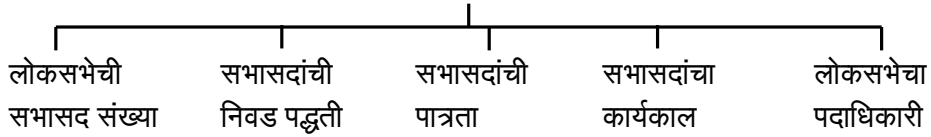
१) राष्ट्रपती २) लोकसभा ३) राज्यसभा

संसदेची रचना (Composition of Parliament)

४.२.१ राष्ट्रपती - भारतात सांसदीय पद्धती असल्यामुळे कायदेमंडळ आणि कार्यकारीमंडळाचा घनिष्ट संबंध आहे. त्यामुळेच राष्ट्रपतीचा अंतर्भाव संसदेमध्ये होतो. संसदेमध्ये राष्ट्रपती, राज्यसभा आणि लोकसभा यांचा समावेश होतो. भारताचे राष्ट्रपती संसदेचा अविभाज्य घटक आहेत. राष्ट्रपती संसदेचे सभासद नाही. ते संसदेच्या कामकाजात भाग घेत नाहीत परंतु कोणतेही विधेयक राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीशिवाय कायदा होऊ शकत नाही. संसदेचे अधिवेशन बोलाविणे, लोकसभेचा भंग करणे, संसदेच्या अधिवेशनाच्या पहिल्या दिवशी भाषण देणे इत्यादी संसदेशी संबंधित कार्ये राष्ट्रपती करतात. भारतात संसद द्विगृही आहे. १) लोकसभा २) राज्यसभा या दोन गृहांचा संसदेमध्ये समावेश होतो.

४.२.२ लोकसभेची रचना (House of People)

लोकसभा संसदेचे कनिष्ठ सभागृह आहे. लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारे गृह म्हणजे लोकसभा होय. लोकसभेतील सभासदांना 'खासदार' (M.P.) म्हणतात.

लोकसभेची सभासद संख्या :

लोकसभेची एकूण सभासदसंख्या ५५२ आहे. लोकसभेत अँग्लोइंडियन समुहाचे दोन प्रतिनिधी नियुक्त करण्याचा राष्ट्रपतींना अधिकार आहे. घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेश यांच्यात लोकसंख्येच्या आधारे जागांचे वाटप करण्यात येते. घटकराज्याचे ५३०, केंद्रशासित प्रदेशांचे २० आणि अँग्लोइंडियन जमातीचे २ याप्रमाणे लोकसभेची सभासदसंख्या ५५२ आहे.

लोकसभेची निवडणूक :

प्रत्यक्षपणे, प्रौढ मतदान पद्धतीने भारतीय नागरिकांकडून लोकसभेचे प्रतिनिधी निवडले जातात. ही निवडणूक गुप्त मतदान पद्धतीने आणि प्रौढ मताधिकाराप्रमाणे होते. वयाची १८ वर्षे पूर्ण झालेला प्रत्येक भारतीय नागरिक मतदान करण्यास पात्र असतो. परंतु ज्या मतदारसंघातून तो मतदान करणार आहे त्या मतदार संघात त्यांचे वास्तव्य आणि मतदारयादीत त्याचे नाव असावयास पाहिजे.

प्रादेशिक एकप्रतिनिधी मतदारसंघ पद्धती :

राज्यामध्ये प्रादेशिक मतदार-संघ लोकसभेच्या निवडणुकीसाठी ठरविण्यात येतात. प्रत्येक राज्याला राज्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व देण्यात येते. उदा. उत्तरप्रदेशाला

८० तर अतिशय कमी लोकसंख्या असलेल्या मिझोराम, नागालँड आणि सिक्कीम यांना एक प्रतिनिधी लोकसभेत निवडून पाठविता येतो. महाराष्ट्राला ४८ प्रतिनिधी लोकसभेसाठी निवडून पाठविता येतात. प्रत्येक मतदारसंघाची लोकसंख्या तिथे दिल्या गेलेल्या लोकसभेच्या जागा यांचे प्रमाण सर्व राज्यांना समान राहिल याची काळजी घेण्यात येते. देशाच्या लोकसंख्येच्या आधारे देशाची ५५० मतदारसंघांत विभागणी करण्यात येते. जितके सभासद निवडायचे असतील तितके देशाचे 'मतदारसंघ' पाडले जातात. प्रत्येक मतदारसंघातून एक प्रतिनिधी निवडण्यात येतो. मतदारसंघविषयी कायदा करण्याचा अधिकार संसदेस आहे.

लोकसभा सदस्यत्वासाठी पात्रता :

१) भारताचा नागरिक असावा. २) त्याचे वय २५ वर्षांपेक्षा कमी असावे. ३) शासकीय सेवेतील कर्मचारी, सरकारतर्फे आर्थिक लाभ प्राप्त करणाऱ्या व्यक्ती, न्यायालयाने गुन्हेगार ठरविलेल्या व्यक्ती निवडणुकीसाठी उभ्या राहू शकत नाहीत. ४) संसदेने वेळोवेळी लावलेल्या अटी पूर्ण कराव्या. ५) राखीव जागेतून निवडणूक लढविणारा उमेदवार हा ज्या जातीजमातीसाठी ती जागा राखीव असेल त्याच जातीजमातीचा असला पाहिजे.

लोकसभेचा कार्यकाल :

हा कार्यकाल ५ वर्षे आहे. १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीप्रमाणे हा कार्यकाल ६ वर्षे करण्यात आला होता. परंतु १९७९ मधील ४४ व्या घटनादुरुस्तीने हा कार्यकाल पुन्हा ५ वर्षे केला आहे. देशात आणीबाणीची परिस्थिती जाहीर केल्यास लोकसभेचा कार्यकाल एकावेळी एक वर्षासाठी वाढविला जातो.

लोकसभेचा पदाधिकारी :

लोकसभेचे अध्यक्षपद धारण करणाऱ्या व्यक्तीला सभापती (स्पीकर) म्हणतात. लोकसभा सदस्यांमधूनच सभापतीची निवड करण्यात येते. सभागृहाचे अधिवेशन चालू असताना सभापती अध्यक्षस्थानी असतो.

सभापतीची कार्ये :

१) सभागृहात शांतता व शिस्तीचे वातावरण ठेवून सभागृहाची प्रतिष्ठा सांभाळणे हे त्यांचे मुख्य काम आहे. २) सभागृहाचे कामकाज पार पाडण्यासाठी शिस्तभंग करणाऱ्यांवर योग्य ती कारवाई करण्याचे अधिकार सभापतीला आहेत. ३) कार्यक्रम पत्रिकेनुसार सभागृहाचे कामकाज चालविणे, विधेयकावर चर्चा घडवून आणणे, ते मताला टाकून मतमोजणी करणे, स्वीकृत विधेयकावर स्वाक्षरी करून पुढील कार्यवाहीसाठी ते विधेयक पाठविणे. ४) प्रश्नोत्तराच्या तासाला सर्व सभासदांना बोलण्याची संधी देणे. ५) गणसंख्या पूर्ण आहे की नाही ते पाहणे. ६) दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त अधिवेशनाच्या वेळी अध्यक्षस्थान स्वीकारणे. ७) सभागृहात खूपच गोंधळ झाल्यास सभागृहाचे कामकाज स्थगित करणे इत्यादी कार्ये सभापतींना करावी लागतात.

सभापतीचे स्थान व भूमिका :

सभासदांनी सभागृहात उपस्थित केलेल्या सूचना निकालात काढण्याचा सभापतीला अधिकार आहे. व त्यावर सभापतीचा निर्णय अखेरचा असतो. सभापतींच्या निर्णयाला कोणत्याही न्यायालयात आव्हान देता येत नाही. सभापती स्वतः कामकाजात भाग घेत नाही परंतु निर्णायक मत देण्याचा त्यांना अधिकार आहे.

भारतातील सभापतींचे पद इंग्लंडमधील सभापतींच्या धर्तीवर निर्माण केलेले आहे. इंग्लंडमध्ये सभापतीला आपले काम तटस्थपणे व निपक्षपातीपणे करता यावे यासाठी सभापतीची निवड एकमताने केली जाते. इंग्लंडमध्ये एखाद्या सदस्याची सभापती म्हणून निवड होताच तो सदस्य आपल्या पक्षाचा राजीनामा देतो. भारतात हे संकेत पाळले जात नाहीत.

४.२.३ राज्यसभा :

राज्यसभेची रचना खालीलप्रमाणे आहे.

राज्यसभेची रचना (Council of States)

1	2	3	4	5	6
---	---	---	---	---	---

राज्यसभा घटक राज्याचे संख्या निवडणूक कार्यकाल पात्रता पदाधिकारी प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे.

१) राज्यसभा संसदेचे वरिष्ठ सभागृह आहे. भारतीय संघराज्यात घटकराज्यांचे आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह म्हणजेच राज्यसभा होय.

२) **राज्यसभेची सभासदसंख्या** - राज्यसभेची सभासदसंख्या एकूण २५० आहे त्यापैकी २३६ सभासद घटकराज्यांकडून निवडून दिले असतात आणि १२ सभासद राष्ट्रपतींकडून नियुक्त केले जातात. कला, साहित्य, समाजसेवा, विज्ञान इत्यादी क्षेत्रांत नावाजलेल्या व्यक्तींची नियुक्ती राज्यसभेमध्ये राष्ट्रपती करतात. ज्या व्यक्ती सहसा निवडणुकीच्या राजकारणात पडत नाहीत परंतु त्यांच्या ज्ञानाचा देशाला उपयोग व्हावा या हेतूने त्यांना राज्यसभेवर नेमले जाते.

३) **राज्यसभेची निवडणूक** - राज्यसभेची निवडणूक अप्रत्यक्ष पद्धतीने होते. विधानसभा सदस्य राज्यसभेच्या सदस्यांची निवड करतात. राज्यसभेच्या सदस्यांच्या निवडणुकीसाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या क्रमदेय मतदान पद्धतीचा अवलंब करण्यात येतो. कोणत्या घटकराज्याने किती प्रतिनिधींची राज्यसभेसाठी निवड करावयाची हे त्या राज्याच्या लोकसंख्येच्या आधारावर ठरविण्यात येते. उदा. उत्तरप्रदेश राज्याचे ३४ सदस्य, आसाम राज्याला ७ सदस्य, महाराष्ट्राला १९ सदस्य राज्यसभेसाठी निवडून देता येतात. याप्रमाणे राज्यसभेत राज्याराज्यांप्रमाणे प्रतिनिधींची संख्या आहे. सात केंद्रशासित प्रदेशांपैकी दिल्ली आणि पांडेचेरी या दोन केंद्रशासित प्रदेशांना राज्यसभेत प्रतिनिधित्व आहे. बाकीच्या केंद्रशासित प्रदेशांची लोकसंख्या अतिशय कमी असल्यामुळे त्यांना राज्यसभेत प्रतिनिधित्व नाही. अमेरिकेप्रमाणे प्रत्येक राज्याला समान प्रतिनिधित्व भारतात देण्यात आले नाही.

४) **राज्यसभेचा कार्यकाल** - राज्यसभा हे स्थायी (a permanent) सभागृह आहे. लोकसभेप्रमाणे राज्यसभा दर पाच वर्षांनी बरखास्त होत नाही. राज्यसभेतील सभासद इंग्लंडच्या लॉर्ड्स सभागृहातील सभासदांसारखे वांशिक किंवा आजन्म सभासद नसतात. अमेरिकेच्या सिनेटप्रमाणे सहा वर्षांसाठी राज्यसभेच्या सभासदांना निवडून देण्यात येते. एकाचवेळी राज्यसभेच्या सर्व सभासदांचा कार्यकाल संपत नाही. दर दोन वर्षांनी ज्या

सभासदांचा सहा वर्षे कार्यकाल संपला असे १/३ सभासद निवृत्त होतात व त्यांच्या जागी तेवढेच नवीन सभासद येतात. सभासद निवृत्त होताना एकाचवेळी एकाच घटक राज्यातील सर्वच सभासद निवृत्त होत नाहीत. याप्रमाणे जुन्या आणि नव्या सभासदांचा मेळ या सभागृहात असतो.

राज्यसभा सदस्यत्वासाठी पात्रता :

१) ती व्यक्ती भारताची नागरिक असावी २) वय ३० वर्षांपेक्षा कमी नसावे ३) संसदेने कायद्याद्वारे ठरविलेली पात्रता त्यांच्याकडे असावी. उदा. उमेदवाराचे नाव संबंधित घटकराज्याच्या संसदीय मतदारसंघामध्ये असावे, सरकारी नोकर, शासकीय लाभांचे पद धारण करणारी व्यक्ती असू नये, न्यायालयाने दोषी ठरविलेली व्यक्ती सहा वर्षेपर्यंत अपात्र समजण्यात येते.

राज्यसभेचा पदाधिकारी :

भारताचे उपराष्ट्रपती राज्यसभेचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात. अमेरिकेतही उपराष्ट्रपती सिनेटचे अध्यक्ष असतात परंतु अमेरिकेतील उपराष्ट्रपतीप्रमाणे भारताचे उपराष्ट्रपती राज्यसभेचे सदस्य नसतात. सभागृहामध्ये शांतता पाळणे, चर्चा घडविणे इत्यादी कार्ये ते करतात. राज्यसभा आपल्या सदस्यांमधूनच एकाची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करते.

४.३ संसदेचे अधिकार व कार्ये (Powers and Functions of Parliament)

संसदेचे अधिकार व कार्ये खालीलप्रमाणे विभागता येतात.

१	२	३	४	५	६	७	८	९
कायदे विषयक अधिकार	मंत्रिमंडळ निर्मिती	कार्यकारी व प्रशासकीय अधिकार	आर्थिक अधिकार	न्यायालयीन अधिकार	घटनेविषयी	निवडणूक विषयक	लोकांचे प्रतिनिधित्व करणे	आणीबाणी विषयक
(Legislative Powers)		(Control of the Cabinet & Administrative Powers)	(Financial Powers)	(Judicial Powers)	(About constitution)			

४.३.१ कायदेविषयक अधिकार :

शासनाची कायदे करणारी शाखा म्हणजे कायदेमंडळ होय. कायदेमंडळाचे म्हणजेच संसदेचे मुख्य कार्य म्हणजे कायदे करणे होय.

संसदेला खालील विषयांच्या बाबतीत कायदे करण्याचा अधिकार आहे.

अ) केंद्रसूचीमध्ये समाविष्ट ९९ विषयांवर जे विषय राष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत; त्यावर कायदे करण्याचा अधिकार संसदेला आहे.

ब) समवर्तीसूचीमध्ये असलेल्या ५२ विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार संसद व राज्याच्या कायदेमंडळाला आहे परंतु संसदेने केलेले कायदे घटकराज्याने त्याच विषयावर केलेल्या कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जातात.

क) राज्यसूचीतील विषयांवरही संसद पुढील परिस्थितीत कायदे करू शकते.

ड) उर्वरित (Residual) विषयांवर म्हणजेच कोणत्याही सूचीत उल्लेख नसलेल्या विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार संसदेस आहे.

१) ज्यावेळी देशात आणीबाणी असते. २) राज्यसभेने २/३ बहुमताने ठराव पास करून तशी विनंती केल्यास ३) दोन किंवा अधिक घटकराज्यांच्या विधिमंडळांनी तशी इच्छा व्यक्त केल्यास ४) परराष्ट्राबरोबर केलेला करार किंवा तहाच्या कार्यवाहीसाठी आवश्यकता असेल तेव्हा संसद राज्यसूचीतील विषयांवरही कायदे करीत असते. कायदे करणे हे संसदेचे प्रमुख कार्य आहे. सर्वसामान्य विधेयक प्रथम संसदेच्या कोणत्याही सभागृहासमोर मांडतात. विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होण्यासाठी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची संमती आवश्यक असते.

४.३.२ मंत्रिमंडळ निर्मिती - लोकसभेच्या निवडणुका झाल्यानंतर लोकसभेत बहुमत मिळालेल्या पक्षाला मंत्रिमंडळ निर्मिती करण्यास सांगितले जाते. मंत्रिमंडळ आणि पंतप्रधान म्हणजेच कार्यकारी मंडळाची नियुक्ती संसदेमधून होते. मंत्रिमंडळाच्या रचनेमध्ये लोकसभेला प्राधान्य असते.

४.३.३ कार्यकारी व प्रशासकीय अधिकार - भारताच्या संसदीय शासनप्रणालीमध्ये संसदेचे हे कार्य अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे ते म्हणजे मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवणे होय. मंत्रिमंडळ लोकसभेचा विश्वास असेपर्यंतच अधिकारपदावर असते. लोकसभा विविध मार्गाने मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवते. उदा. प्रश्न विचारणे, शासकीय धोरणांवर टीका करणे, कामरोको प्रस्ताव (Adjournment Motion) आणणे, सभागृहाबाहेर निघून जाणे, सभागृहात गोंधळ माजविणे, निंदाव्यंजक ठराव पास करणे, सरकारवर अविश्वास ठराव आणणे (No Confidence Motion) इत्यादी. विविध मार्गांनी मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवून लोकमत जागृत करणे हे संसदेचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. मंत्रिमंडळ संसदेला जबाबदार राहून कार्य करीत असते. अविश्वासाचा ठराव संमत करून मंत्रिमंडळास पदच्युत करण्याचा अधिकार मात्र केवळ लोकसभेस आहे; राज्यसभेस नाही.

४.३.४) आर्थिक अधिकार - सर्व तऱ्हेच्या आर्थिक विधेयकांना संसदेची संमती आवश्यक असते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर संसदेचे पूर्ण नियंत्रण असते. संसदेच्या संमतीशिवाय मंत्रिमंडळ एक पैसाही खर्च करू शकत नाही. खर्च नेमका कोणत्या कारणासाठी केला जातो, केला जातो किंवा नाही हे पाहण्याचा अधिकार संसदेला आहे. अंदाजसमिती, महालेखापाल यांच्याद्वारे संसद हा खर्च तपासते. विविध करांची आकारणी आणि वसुली, पंचवार्षिक योजनांना मान्यता देणे, अंदाजपत्रक मंजूर करणे इत्यादी. कोणतेही धनविषयक विधेयक प्रथम लोकसभेतच मांडण्यात येते. एखादे विधेयक धनविधेयक आहे की नाही हे ठरविण्याचा अधिकार लोकसभेच्या सभापतींना असतो. शासकीय मागण्यांना मान्यता देणे त्यानंतर त्यांच्या हिशोबावर नियंत्रण ठेवणे हे संसदेचे कार्य आहे.

४.३.५) न्यायालयीन अधिकार - राष्ट्रपती, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, निवडणूक आयुक्त यांच्याबाबतीत चौकशी करण्याचा आणि त्यांना पदच्युत करण्याचा संसदेला अधिकार आहे. संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी तशा तऱ्हेचा ठराव मंजूर करावा लागतो.

४.३.६) घटनादुरुस्तीचे अधिकार - राज्यघटनेच्या कलम ३६८ मध्ये विषद करण्यात आलेल्या पद्धतीनुसार राज्यघटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार संसदेस आहे. घटनादुरुस्तीबाबतचे विधेयक संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात मांडले जाते. दोन्ही सभागृहांनी स्वतंत्र मंजूरी त्यासाठी आवश्यक असते.

४.३.७) निवडणूकविषयक - राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपतींची निवड करणे

४.३.८) लोकांचे प्रतिनिधित्व - संसदेत विविध प्रश्नांची चर्चा होते. ही चर्चा करताना सभासदांना भाषणस्वातंत्र्य असते. संसदेत व्यक्त केलेल्या कोणत्याही मताबद्दल न्यायालयीन कारवाई करता येत नाही. संसदेत होणाऱ्या चर्चा व वादविवादांमुळे लोकांना विविध विषयांची माहिती मिळते. त्यातूनच लोकमत जागृत व संघटित होते.

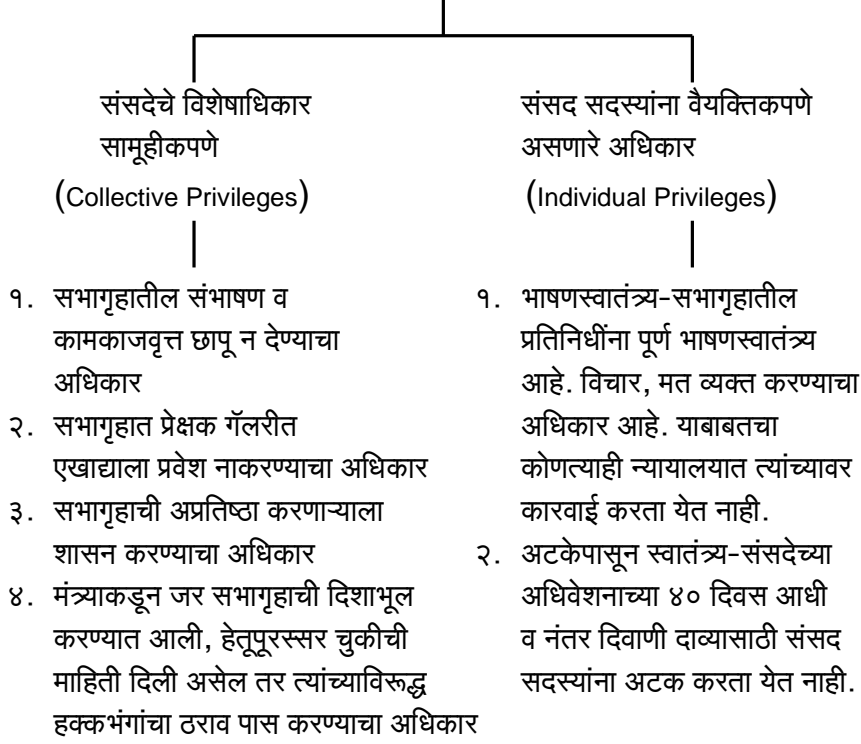
४.३.९) आणीबाणीविषयक - राष्ट्रपतीने घोषित केलेल्या आणीबाणीच्या घोषणेला संसदेची मंजूरी आवश्यक असते. संसदेने संमती नाकरली तर आणीबाणी रद्द होते.

निष्कर्ष : संसदेच्या अधिकार व कार्याचा घटनेत समावेश आहे. देशाला चांगले शासन देणे, देशाची अर्थव्यवस्था निकोप ठेवणे, शासनात जेथे भ्रष्टाचार आढळेल तो शोधून त्यावर टीका करून तो निपटून काढण्याचा प्रयत्न करणे, नागरिकांच्या तक्रारींना वाचा फोडणे ही संसदेची जबाबदारी व कार्य आहेत.

४.४ संसद सदस्यांचे विशेषाधिकार (Privileges of Parliament and its Members) :

संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या सभासदांना काही विशेषाधिकार आहेत. संसदेची आणि संसद सदस्यांची प्रतिष्ठा जोपासली जावी याकरिता राज्यघटनेत विशेष तरतुदी संसद सदस्यांच्या विशेषाधिकारासंबंधी करण्यात आल्या आहेत.

या तरतुदी दोन भागात विभागता येतात.

संसद सदस्यांच्या या विशेषाधिकारांचा भंग करणाऱ्याला संसदेचा अपमान केला या कारणासाठी शिक्षा करण्याचा संसदेला अधिकार आहे.

४.५ लोकसभेचे आणि राज्यसभेचे घटनात्मक स्थान आणि दोन्ही गृहांचे संबंध (Constitutional Position and relationship of the Lok-Sabha and Rajya -Sabha) :

संसद, राज्यसभा आणि लोकसभा दोन्ही गृहांची मिळून तयार होते. संसदेच्या एका गृहाला (राज्यसभेला) वरिष्ठ गृह व एकाला (लोकसभेला) कनिष्ठ गृह म्हणतात. संसदेचे राज्यसभा हे सभागृह लोकसभेपेक्षा अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने काही बाबतीत कमी आहे. अमेरिकन सिनेटप्रमाणे राज्यसभा शक्तिशाली गृह नाही तसेच इंग्लंडच्या हाऊस ऑफ लॉर्ड्सप्रमाणे कमी दर्जाचेही नाही. राज्यसभा आणि लोकसभा यांच्या कार्य व भूमिकेची तुलना करता असे आढळते की राज्यसभेपेक्षा लोकसभेला खालील बाबतीत जास्त अधिकार आहेत.

१) सर्वसाधारण विधेयके संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात मांडता येतात तरीही साधारणपणे बहुतेक विधेयके लोकसभेतच मांडण्यात येतात. एखाद्या विधेयकाच्या बाबतीत लोकसभा व राज्यसभा यांच्यात वाद निर्माण झाल्यास संयुक्त अधिवेशन राष्ट्रपती बोलवितात. संयुक्त अधिवेशनात निर्णय बहुमताने घेण्यात येतात. लोकसभेची सभासदसंख्या जास्त असल्यामुळे संयुक्त अधिवेशनात निर्णय लोकसभेच्या बाजूने लागतो.

२) **अर्थ विधेयकांच्या बाबतीत** - लोकसभेला जास्त अधिकार आहेत. अर्थविधेयके प्रथम लोकसभेतच मांडण्यात येतात राज्यसभेत कधीही नाही. लोकसभेने अर्थविधेयके पास केल्यानंतर ती राज्यसभेच्या संमतीसाठी पाठविण्यात येतात. राज्यसभेला १४ दिवसांच्या आत ती विधेयके लोकसभेकडे परत पाठवायची असतात. अर्थविधेयकाच्या बाबतीत राज्यसभेने सुचविलेल्या शिफारशी लोकसभेने स्वीकारल्या पाहिजे असे बंधन लोकसभेवर नाही. यावरून असे दिसते की १४ दिवस विलंब लावणे एवढाच अधिकार अर्थविधेयकाच्या बाबतीत राज्यसभेला आहे. लोकशाहीच्या आर्थिक अधिकारवर राज्यसभा व राष्ट्रपती मर्यादा ठेवू शकत नाही. सांसदीय लोकशाहीत कनिष्ठ सभागृह अधिक मानाचे आणि महत्त्वाचे असते.

३) **मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवणे** - याबाबतीत लोकसभा व राज्यसभा यांच्या अधिकारात फरक आहे. राज्यसभेत मंत्र्यांना प्रश्न विचारले जाऊ शकतात, अविश्वासाचा ठराव पास केला जाऊ शकत नाही. लोकसभा विविध मार्गांच्याद्वारे मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवू शकते. मंत्रिमंडळ खऱ्या अर्थाने लोकसभेला जबाबदार असते. लोकसभा मंत्रिमंडळ पदच्युत करू शकते. अशाप्रकारे लोकसभेच्या तुलनेने राज्यसभेला कमी अधिकार असल्याचे स्पष्ट होते. याच अर्थ राज्यसभा हे गृह कुचकामी आहे किंवा निरुपयोगी आहे असे नाही. राज्यसभेलाही काही विशेष अधिकार आहेत.

राज्यसभेला असलेले विशेष अधिकार आणि स्थान - भारताच्या संघराज्यपद्धतीत संसदेचे वरिष्ठ सभागृह राज्यसभा घटक राज्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह असल्यामुळे राज्यसभेला त्या संदर्भात जास्त अधिकार प्राप्त होतात.

१) **घटक राज्यासंबंधी कायदा करणे** - सामान्यतः राज्यसूचीतील विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार घटकराज्याचा विधिमंडळास आहे. परंतु राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने राज्यसूचीतील विषयावर संसदेने कायदा करणे आवश्यक असेल त्याप्रमाणे राज्यसभेने २/३ बहुमताने ठराव संमत केला तरच संसद राज्यसूचीतील विषयांवर कायदा करू शकते.

२) घटनादुरुस्ती विधेयक राज्यसभेने मंजूर केले नाही तर घटनादुरुस्ती होऊ शकत नाही कारण घटनादुरुस्ती विधेयकांच्या बाबतीत संयुक्त अधिवेशनाची तरतूद नाही.

३) **अखिल भारतीय सनदी सेवा निर्माण करणे** - भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३१२ मधील तरतुदीनुसार एखादी नविन अखिल भारतीय स्वरूपाची सेवा निर्माण करावयाची असेल तर तशी शिफारस राज्यसभा करू शकते आणि त्यानुसार संसद कायदा करते. या तरतुदीनुसारच भारतीय वन सेवा (Indian Forest Services) आणि भारतीय न्याय सेवा (Indian Judicial Services) या सेवा निर्माण केल्या आहेत.

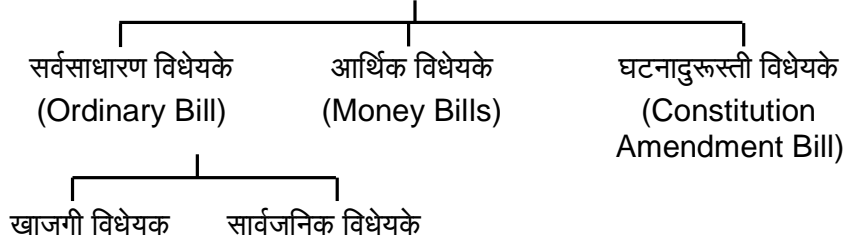
४) **सातत्य राज्यसभेचा गुण आहे.** - राज्यसभा विसर्जित करता येत नाही. लोकसभा विसर्जित असेल त्यावेळी राज्यसभा कार्यकारीमंडळावर अंकुश ठेवू शकते.

दोन्ही सभागृहांची मिळून संसद बनते. संसदेच्या दोन्ही गृहांना घटनेनुसार विशिष्ट स्थान आहे. लोकसभेतून पास होणाऱ्या विधेयक राज्यसभेकडे पाठविण्यात येतात. राज्यसभेमध्ये विधेयकाचा पुनर्विचार होतो. राज्यसभा राज्यांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करून घटक राज्यांमध्ये केंद्राच्या अतिहस्तक्षेपाला मर्यादा घालते. त्यामुळे संघीय शासनपद्धतीचा समतोल साधला जातो.

४.६ कायद्याची प्रक्रिया (Law - Making Procedure) :

कायदे करणे संसदेचे मुख्य कार्य आहे. कोणताही कायदा पास होण्यासाठी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची मंजूरी विधेयकाला (Bill) आवश्यक असते. त्यानंतर त्यावर राष्ट्रपतींची सही झाली की त्या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होते. संसदेमध्ये सादर होणारी विधेयके खालील प्रकारची आहेत.

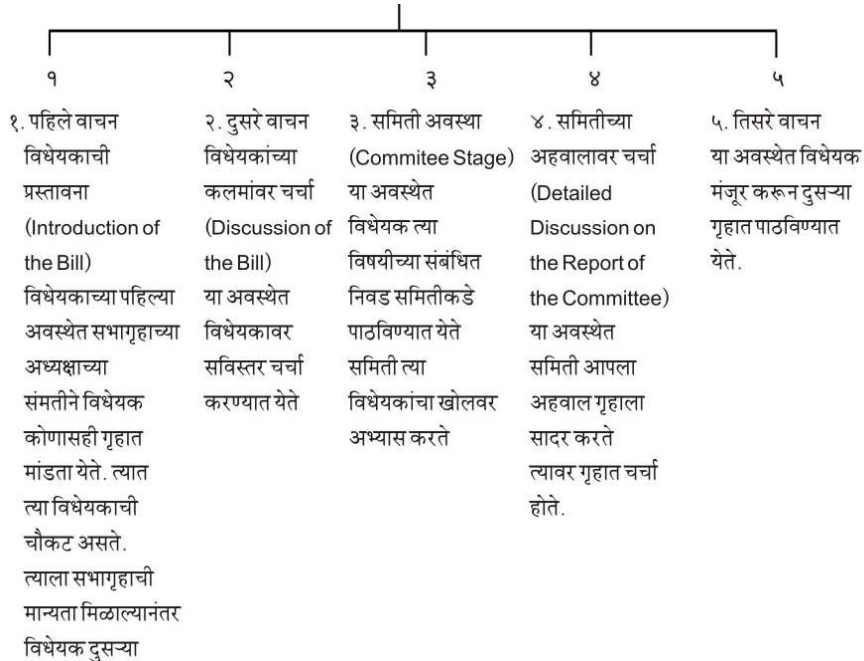
४.६.१ विधेयकांचे प्रकार - विधेयकांचे तीन भागात वर्गीकरण करता येते.

४.६.२ सर्वसाधारण विधेयके - संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात मांडता येतात. जेव्हा एखादा मंत्री संसदेच्या गृहामध्ये विधेयक मांडतो तेव्हा त्या विधेयकाला शासकीय किंवा सार्वजनिक विधेयक म्हणतात. जेव्हा संसदेतील एखादा सभासद विधेयक मांडतो तेव्हा त्या विधेयकाला खाजगी विधेयक म्हणतात. आर्थिक विषयांशिवाय असलेल्या इतर सर्व विधेयकांना सार्वजनिक विधेयक म्हणतात.

सार्वजनिक विधेयकाची कायदा बनण्याची प्रक्रिया होताना विधेयक प्रत्येक गृहात खालील पाच अवस्थांतून जाते.

(Procedure for Passing Ordinary Bills) विधेयकाच्या पाच अवस्था

Passage of the Bill in the other House

एका गृहातून विधेयक पास झाले की ते विधेयक दुसऱ्या गृहाकडे पाठविण्यात येते. दुसऱ्या सभागृहामध्ये ते विधेयक वरील पाच अवस्थांतून जाते त्यानंतर ते राष्ट्रपतींच्या सहीसाठी पाठविण्यात येते. राष्ट्रपतींच्या सहीनंतर त्या विधेयकाचे रूपांतर होते. त्यानंतर स्टॅट्यूट बुकमध्ये त्याचा समावेश करण्यात येतो आणि भारताच्या गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध करण्यात येते.

४.६.३ आर्थिक विधेयक :

अर्थविधेयक कशाला म्हणावे यासंबंधी कलम ११० मध्ये स्पष्टीकरण आहे. एखादे विधेयक अर्थविधेयक आहे किंवा नाही याविषयी वाद उपस्थित झाल्यास ते विधेयक आर्थिक विधेयक आहे हे लोकसभेचा सभापती ठरवितो. अर्थविधेयकांची कायदा बनण्याची प्रक्रिया सर्वसाधारण विधेयकाप्रमाणेच आहे. परंतु खालील बाबी अर्थविधेयकाबाबतीत सर्वसाधारण विधेयकापेक्षा वेगळ्या आहेत.

- १) राष्ट्रपतींच्या पूर्वसंमतीनेच अर्थविधेयक मांडले जाते.
- २) अर्थविधेयके फक्त लोकसभेतच मांडण्यात येतात.
- ३) अर्थविधेयके मंत्रीच मांडू शकतात.
- ४) लोकसभेने अर्थविधेयक पास केल्यानंतर ते राज्यसभेकडे पाठविण्यात येते. राज्यसभेला ते विधेयक १४ दिवसांच्या आत लोकसभेकडे परत पाठवायचे असते.
- ५) राज्यसभेने जर अर्थविधेयकांच्या बाबतीत काही शिफारशी सुचविल्या तर त्या मान्य करणे अथवा न करणे पूर्णपणे लोकसभेवर अवलंबून असते.
- ६) अर्थविधेयक राष्ट्रपतींच्या सहीसाठी आल्यानंतर राष्ट्रपती नकार देऊ शकत नाही.
- ७) फेब्रुवारी महिन्याच्या शेवटच्या दिवशी अंदाजपत्रक अर्थमंत्री मांडतो.

४.७ प्रश्न

- १) संसदेच्या रचनेविषयी चर्चा करा.
- २) संसदेचे अधिकार आणि सत्ता यावर लिहा.
- ३) टिपा द्या.
 - १) भारतीय सांसदीय पद्धतीत संसदेचे महत्त्व.
 - २) सभापति
 - ३) कायदेविषयक प्रक्रिया
 - ४) संसद सदस्यांचे विशेषाधिकार
- ४) संसदेच्या दोन्ही गृहांचे संबध आणि स्थान याविषयी समालोचन करा.

संसदेची बदलती भूमिका (Changing role of the Parliament)

प्रकरणाची रचना :-

- ५.० उद्दिष्ट
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ संसदेची सार्वभौमसत्ता
- ५.३ भारतीय संसदेची भूमिका
- ५.४ संसदेचा न्हास
- ५.५ सारांश
- ५.६ संसदेतील समिती पद्धत
- ५.७ प्रश्न

५.० उद्दिष्ट :

संसदेचे सार्वभौमत्व, संसदेची भूमिका समजून घेऊन संसदेचा न्हास का होत आहे याचा अभ्यास करणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

५.१ प्रस्तावना :

प्रातिनिधीक लोकशाही पद्धतीचे हृदय म्हणजे संसद होय. कायदे करणे संसदेचे मुख्य कार्य आहे. संपूर्ण शासनावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य संसद करते. भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये संसद लोकांचे सहकार्य शासनाला मिळविण्यासाठी आणि विकसनशील कृतीसाठी महत्त्वाची भूमिका करित असते. परंतु २० व्या शतकामध्ये संसदेचे महत्त्व व सत्तेचा न्हास होत आहे असे दिसते. भारतात संसदेचे सार्वभौमत्व, संसदेची भूमिका, आणि संसदेचा न्हास याचा अभ्यास त्या अनुषंगाने आपण करणार आहोत.

५.२ संसदेचे सार्वभौमत्व (Sovereignty of Parliament) :

सार्वभौमत्व म्हणजे राज्याची सर्वोच्च सत्ता होय. भारतीय राज्यघटनेप्रमाणे संसद सार्वभौम आहे परंतु भारतीय सांसदीय सार्वभौमत्वावर अनेक मर्यादा आहेत.

५.३ भारतीय संसदेची भूमिका (Role of Parliament) :

भारतीय सांसदीय लोकशाहीमध्ये संसदेचे कार्य, सत्ता आणि भूमिका अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. भारतीय सांसदीय शासनपद्धतीमध्ये संसदेला प्रत्यक्ष लोकांच्या संमतीने सत्ता प्राप्त होते. संसद लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारी शासनाची शाखा आहे. लोकांच्या इच्छाआकांक्षा, दुःखांना वाट करून देण्याचे कार्य संसद करते. मंत्रिमंडळ निर्मिती करणे आणि मंत्रिमंडळावर विविध मार्गांच्याद्वारे नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य व भूमिका संसद करते. मंत्रिमंडळ संसदेला जबाबदार असते. संसद बहुविध कार्ये करणारी संस्था आहे. भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे हृदय संसदेला म्हणतात. समाजाच्या मतांचे प्रतिबिंब संसदेमध्ये दिसून येते.

५.३.१ संसद खालील महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. संसदेची महत्त्वाची कार्ये आणि भूमिका खालील आहेत.

- १) कायदे तयार करणे
- २) मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवणे आणि मंत्रिमंडळाला जबाबदार बनविणे
- ३) अंदाजपत्रकावर नियंत्रण व आर्थिक नियंत्रण ठेवणे.
- ४) राज्यघटनेमध्ये दुरुस्ती करणे.
- ५) लोकांचे प्रतिनिधित्व करणे, लोकांच्या दुःखांना वाचा फोडणे.
- ६) सांसदीय कामकाजपद्धतीद्वारे लोकांना राजकीय शिक्षण देणे.
- ७) राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती यांची निवड करणे.
- ८) आणीबाणीच्या घोषणेला मान्यता देणे.
- ९) मंत्रिमंडळ निर्मिती करणे.

अमेरिकेप्रमाणे घटनेचे श्रेष्ठत्व आणि ब्रिटनप्रमाणे संसदेचे सार्वभौमत्व या दोन्हीचा मेळ भारतीय संसदेच्या स्थिती बाबतीत दिसून येतो.

५.३.२ ब्रिटिश पार्लमेन्ट :

ब्रिटिश राज्यघटनेनुसार संसद सार्वभौम (Parliament is supreme) आहे. पार्लमेन्टने केलेले कायदे त्या देशातील सर्वश्रेष्ठ कायदे समजले जातात. न्यायालये कोणत्याही कारणांवरून त्या कायद्यांना रद्द करू शकत नाहीत. पार्लमेन्टच्या सार्वभौमत्वावर कोणाचेही नियंत्रण नाही. इंग्लंडची संसद काहीही करू शकते.

अमेरिकन काँग्रेस : अमेरिकेत घटनेची सर्वोच्चता आहे. घटनेचा अर्थ लावण्याचा अधिकार न्यायालयाला आहे. त्यामुळे अमेरिकेत न्यायालयाचे सार्वभौमत्व आहे. अमेरिकन काँग्रेसने केलेला कायदा अवैध ठरविण्याचा अधिकार तेथील सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. काँग्रेसने केलेला कायदा योग्य की अयोग्य तेही ठरविण्याचा अधिकार न्यायालयाला आहे.

भारतीय संसद :

भारतीय राज्यघटनेने सांसदीय सार्वभौमत्वाच्या बाबतीत अमेरिकन व ब्रिटिश राज्यघटनांच्या मधील सुवर्णमध्य गाठला आहे. भारतात घटनेची श्रेष्ठत्व सर्वश्रुत आहे. संसदेने केलेला कायदा राज्यघटनांच्या तरतुदींच्या विरोधात असेल तर भारतीय न्यायालयाना अशा

कायद्याला अवैध घोषित करण्याचा अधिकार आहे. दुसऱ्या बाजूला संसदेला विशिष्ट प्रक्रियेनुसार राज्यघटनेतील तरतुदींमध्ये दुरुस्ती करता येते आणि न्यायालयीन निर्णयातून निर्माण झालेल्या अडचणींतून मार्ग काढता येतो. संसदेने असे आतापर्यंत अनेकदा करून संसदेचे सार्वभौमत्व सिद्ध केले आहे. ४२ वी घटनादुरुस्ती करून कलम ३६८ ला (४) व (५) उपकलमे जोडण्यात आली. या कलमाप्रमाणे संसदेच्या घटनादुरुस्ती अधिकारावर कसलीही मर्यादा असणार नाही आणि कोणत्याही घटनादुरुस्तीच्या कायद्याची वैधता कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही कारणाने उपस्थित केली जाणार नाही अशी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. त्यानंतर ४४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे कलम ३६८ मध्ये जोडलेली (४) व (५) ही कलमे रद्द केली. अशाप्रकारे राज्यघटनेद्वारे भारतात संसदीय सार्वभौमत्व व न्यायालयीन पुनर्विलोकन यामधील समतोल पुन्हा प्रस्थापित करण्यात आला आहे.

५.३.३ भारतीय संसदेवरील मर्यादा (Limitations on the powers of Parliament) :

भारतीय राज्यघटनेप्रमाणे संसदेला विस्तृत कार्ये व अधिकार दिलेले असले तरी भारतीय संसद ब्रिटिश पार्लमेन्टप्रमाणे सार्वभौम नाही. भारतीय संसदेच्या अधिकारावर पुढील मर्यादा आहेत.

१) घटनेचे श्रेष्ठत्व (Supremacy of the constitution) आणि घटनात्मक बंधन

- भारताने लिखित घटनेचा स्वीकार केला आहे. भारतीय घटनेद्वाराच संसदेचे अधिकार व कार्ये मर्यादित केली आहेत. घटनेचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी न्यायालयावर आहे. संसदेने घटनाबाह्य कायदे करण्याचा प्रयत्न केल्यास न्यायालय त्या कायद्यांना अवैध ठरवू शकते म्हणजेच घटनेने घालून दिलेल्या मर्यादेतच संसद कार्य करू शकते. घटनेच्या मूलभूत चौकटीत संसदेला कार्य करावे लागते.

२) न्यायालयीन पुनर्विलोकन - संसदेचे कार्यक्षेत्र घटनेने आखून दिले आहे. त्याच घटनेने, संसदेने संमत केलेला कायदा घटनेशी सुसंगत आहे किंवा नाही, हे ठरविण्याचा अधिकार न्यायसंस्थेस दिला आहे. न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा न्यायालयाचा हा अधिकार संसदेच्या सार्वभौमत्वावरील महत्त्वाची मर्यादा होय.

३) घटनादुरुस्ती - संसदेला घटनादुरुस्तीचा अधिकार असला तरी संसद सहजासहजी घटनेत दुरुस्ती करू शकत नाही. घटनेच्या ३६८ व्या कलमांमध्ये दिलेल्या प्रक्रियेनुसारच संसदेला घटनेत दुरुस्ती करता येते. घटनादुरुस्ती करताना संसदेला घटनेच्या मूळ चौकटीत बदल करता येत नाही.

४) राष्ट्रपतींची संमती - संसदेने मंजूर केलेल्या विधेयकाला राष्ट्रपतींची स्वाक्षरी आवश्यक असते. त्यानंतरच त्या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होते. राष्ट्रपती विधेयक पुनर्विचारासाठी संसदेकडे परत पाठवू शकतात किंवा त्या विधेयकाला त्यांची मंजूरी नाकारू शकतात.

५) संसदेच्या आर्थिक अधिकारावर मर्यादा - संसदेच्या मंजूरीशिवाय कोणताही खर्च शासनाला करता येत नाही. परंतु संसदेला अंदाजपत्रकातील काही रकमांना संमती देण्याचा

अधिकार नाही. अंदाजपत्रक संसद संमत करू शकते किंवा नाकारू शकते परंतु त्यामध्ये बदल करण्याचा संसदेला अधिकार नाही.

६) पंतप्रधानांचे आणि मंत्रिमंडळाचे नेतृत्व आणि वर्चस्व - संसदेमध्ये पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाला बहुमत असल्यामुळे संसदेवर पंतप्रधानांचे वर्चस्व प्रस्थापित होते. एकपक्षीय वर्चस्वाच्या काळात हा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाने संसदेमध्ये सादर केलेल्या विधेयकाला संसदेची बरेचदा फक्त औपचारिक संमती असते. वास्तविकपणे असे दिसून येते की हळूहळू संसदीय शासनाचे परिवर्तन मंत्रिमंडळाचे शासन याकडे होऊ लागले आहे. मंत्रिमंडळाने निर्णय घ्यावयाचे, विधेयकांचे प्रपोजल मांडायचे आणि संसदेने त्याला फक्त मान्यता द्यावयाची. भारतात संसदेच्या सार्वभौमत्वावर अनेक मर्यादा आहेत हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते. संसदेवर असलेल्या वरील मर्यादांशिवाय संसदेचा दिवसेंदिवस अनेक कारणामुळे न्हास होत आहे.

७) जनतेचा अंकुश - लोकशाहीमध्ये अंतिम सार्वभौमत्व जनतेच्या ठायी असते. संसद जनतेच्या सार्वभौमत्वाची प्रतीक आहे. संसदेचा व्यवहार लोकमताविरुद्ध झाल्यास लोकक्षोभ होतो व त्यापुढे संसदेला नमावे लागते. वृत्तपत्रे, टीव्ही इत्यादीद्वारे लोकमत घडविले जाते. या लोकमताचा संसदेच्या सार्वभौमत्वावर अप्रत्यक्षपणे अंकुश असतो. सभा-संमेलने मोर्चे, हरताळ, अर्ज या मार्गांनी संसदेवर दडपण आणले जाते. परिणामी लोकमतास अनुसरून संसदेस कार्य करावे लागते.

५.४ संसदेच्या न्हासास कारणीभूत घटक : (Decline of Parliament)

दिवसेंदिवस भारतीय राजकीय व्यवस्थेमध्ये संसदेचे महत्त्व आणि प्रभाव कमी होत आहे. त्याची कारणे खालील आहेत.

१) कार्यकारी मंडळाची वाढती सत्ता (Usurpation of Powers by the executive) -

अ) संसद कायदे करण्याचे कार्य करते परंतु विधेयक मांडताना बहुतेक ऑफिशियल विधेयके संसदेमध्ये मंत्री मांडतात. ब) सभापती संसदेच्या कामाची साप्ताहिक कार्यक्रमपत्रिका ठरविताना संसदीय कामकाजमंत्र्यांबरोबर सल्लामसलत व चर्चा करून ठरविताना. मार्गदर्शनासाठी व मदतीसाठी संसद कार्यकारी मंडळावर अवलंबून असते. क) कायद्यातील (प्रदत्तविधी) बारीकसारीक त्रुटी भरून काढण्यास कायदे निर्माण करण्याची सत्ता देखील कार्यकारी मंडळाला आहे. ड) राष्ट्रपती पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसारच संसदेची अधिवेशने बोलावतात, स्थगित करतात. राष्ट्रपती त्यांच्या अभिभाषणाच्या वेळी मंत्रिमंडळाचा कार्यक्रम संसदेपुढे ठेवतात. संसदेचे अधिवेशन चालू नसलेल्या काळात वटहुकूम काढण्याचा राष्ट्रपतींना अधिकार आहे. एकूणच संसदेच्या कार्यपद्धतीवर कार्यकारी मंडळाचे प्रभुत्व आहे त्यामुळे संसदेचे महत्त्व कमी होत आहे.

२) न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा हक्क (Judicial Review) -

न्यायालयीन पुनर्विलोकन या अधिकाऱ्याद्वारे न्यायालय संसदेच्या कामामध्ये हस्तक्षेप करीत असतात. संसदेने मंजूर केलेल्या असंख्य कायद्यांना न्यायालयाने न्यायालयीन पुनर्विलोकन या हक्काप्रमाणे घटनाबाह्य आहेत असे सांगून रद्द ठरविले. १९६७ साली सर्वोच्च न्यायालयाने संसदेच्या घटनादुरुस्तीच्या अधिकारावर मर्यादा आणल्या. १९७४ साली सर्वोच्च न्यायालयाने संसदेवर अशी मर्यादा घातली की संसद घटनादुरुस्ती करताना घटनेच्या मूलभूत चौकटीला (Basic structure) धक्का न लावता घटनादुरुस्ती करतील. १९८० मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीचा काही भाग सर्वोच्च न्यायालयाने अवैध ठरविला. न्यायालयाच्या न्यायालयीन पुनर्विलोकन हक्कांमुळे संसदेवर मर्यादा येतातच.

३) संसद सदस्यांमधील अनास्था (Disinterested Attitude) दिवसेंदिवस

संसद सदस्यांची संसदीय कामकाजात, संसदेतील चर्चेत भाग घेण्याची आवड कमी होत आहे असे दिसते. अनेकांना संसदीय कामकाजाचे ज्ञान नाही. स्वतःची सत्ता व प्राप्ती याकडेच त्यांचे लक्ष असल्याचे दिसते.

४) शासनाची गुंतागुंतीची कार्यपद्धती - शासनाची कामकाजपद्धती वास्तवमध्ये बरीचशी

गुंतागुंतीची आणि औपचारिक स्वरूपाची आहे. बहुतेक संसद सदस्यांच्या आकलनापलीकडे या गोष्टी असतात. त्यामुळे शासकीय नोकरवर्गावर ते सर्व जबाबदारी सोपवितात. शासकीय नोकरवर्ग अनुभवी, तज्ज्ञ असतो त्यामुळे त्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे औपचारिकपणे संसदेचे सर्व कामकाज होत असते. प्रदत्त अधिकार, बारीक सारीक कायद्यातील गोष्टी भरण्याचे काम हा शासकीय वर्गच करतो.

५) पक्षशिस्तीच्या नावाखाली होयबा वृत्ती (Rigid Party discipline) -

पक्षनेतृत्वाच्या आदेशांप्रमाणे व सूचनांप्रमाणे त्या त्या पक्षाच्या संसद सदस्यांना वागावे लागते व मतदान करावे लागते. पक्षनेतृत्वाच्या जो विरोधी असतो त्याला त्या पक्षाचा राजीनामा द्यावा लागतो त्यामुळे पक्षशिस्तीच्या नावाखाली संसद सदस्यांमध्ये सुद्धा होयबा वृत्ती वाढली आहे.

६) एकपक्षीय वर्चस्व (One Party Dominance System) - १९७७ ते १९७९

आणि १९८९ ते १९९१ हा कालखंड वगळता संसदेमध्ये एकाच पक्षाचे वर्चस्व होते. संसदेमध्ये कार्यकारी मंडळाला बहुमत असल्यामुळे बहुतेक विधेयक औपचारिक मंजूरीसाठीच फक्त संसदेपुढे येत असे. संसदेमध्ये कार्यकारी मंडळाने मांडलेली सर्व विधेयके आपोआपच पास होत असे.

७) दुर्बल विरोध पक्ष (weak opposition) - सांसदीय शासनपद्धतीमध्ये सत्तारूढ

पक्षाएवढाच विरोधी पक्ष प्रबळ असणे आवश्यक असते तरच संसदेच्या कामकाजात जीवंतपणा येतो. भारतामध्ये अनेक पक्ष आहेत परंतु तुल्यबळ असे दोन पक्ष नाहीत त्याचा परिणाम संसदेच्या कार्यावर होतोच.

८) अनेक संसद सदस्यांची गृहामध्ये नाममात्र उपस्थिती - अधिवेशनकाळात अनेक संसद

सदस्य अधिवेशनाला जातात परंतु त्यांचे लक्ष संसदेच्या कार्याऐवजी इतर गोष्टींकडे असते.

१) पंतप्रधानांची उपस्थिती - संसदेमध्ये पंतप्रधानांची उपस्थिती असेल तर तेथील कार्यपद्धतीवर एकप्रकारे वचक राहतो परंतु पंतप्रधान बरेचदा संसदेमध्ये उपस्थित नसतात.

१०) गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे संसद सदस्य - हल्लीच्या संसदेमध्ये पं. नेहरू, डॉ. शामाप्रसाद मुखर्जी, डॉ. आंबेडकर यासारखे तज्ज्ञ व उत्कृष्ट संसद सदस्यांची उणीव दिसून येते. गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या संसद सदस्यांची संख्या वाढत आहे. त्यांच्यात नियमांचा व शिस्तीचा भंग करण्याची वृत्ती दिसून येते. गुंड प्रवृत्तीचे लोक पैशाच्या व दंडाच्या जोरावर संसदेत निवडून येतात. अशी मंडळी निवडून आल्यानंतर संसदेची प्रतिष्ठा कमी होणारच.

११) अंतर्गत आणीबाणी (Internal Emergency) अंतर्गत आणीबाणीच्या काळात संसद कॅबिनेट मंत्र्यांच्या हातातील 'रबरस्टॅप' होते.

सारांश - संसदेचे मंत्रिमंडळावर आणि प्रशासनावर नियंत्रण आहे परंतु ते फक्त सैद्धान्तिक (Theoretical) आणि सर्वसाधारण (general) स्वरूपाचे आहे. संसदेच्या अधिकारांचा आणि सार्वभौमत्वाचा न्हास हळूहळू होत आहे ही भारतीय राजकारणाची वस्तुस्थिती आहे. परंतु तरीही अनेकदा संसदेने महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली आहे राजकारणात संसद महत्त्वपूर्ण राहणार आहे. भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे औपचारिक केंद्र संसदच आहे.

५.६ सारांश टेबल - भारतीय संसदेची भूमिका आणि संसदेचा न्हास

ब्रिटन आणि अमेरिकन पद्धतीचा मध्यबिंदू	संसदेची भूमिका आणि स्थान	संसदेवरील मर्यादा	संसदेच्या न्हासाची कारणे	सारांश
१. कायदे करणे	१. घटनेची सर्वोच्चता	१. मंत्रिमंडळ सत्ताधारी व वर्चस्ववादी	१. संसद सदस्य	संसदेला महत्त्व आहे परंतु एकप्रकारे त्याला औपचारिकतेचे स्वरूप
२. मंत्रिमंडळ निर्मिती	२. न्यायालयीन पुनर्विलोकन	२. न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकन अधिकार	२. संसद सदस्य	
३. मंत्रिमंडळावर	३. घटनादुरुस्ती	३. संसद सदस्य	३. संसद सदस्य	
४. आर्थिक नियंत्रण	४. राष्ट्रपतींची संमती	४. क्लिष्ट कामकाजपद्धती	४. क्लिष्ट कामकाजपद्धती	
५. घटनादुरुस्ती	५. आर्थिक सत्तेवर मर्यादा	५. पक्षशिस्तीचा बडगा	५. पक्षशिस्तीचा बडगा	
६. निवडणूकविषयक	६. पंतप्रधानाचे वर्चस्व	६. कमकुवत विरोधी पक्ष	६. कमकुवत विरोधी पक्ष	
७. आणीबाणीविषयक	७. जनतेचा अंकुश	७. एकपक्षीय वर्चस्व	७. एकपक्षीय वर्चस्व	
८. लोकांचे प्रतिनिधित्व		८. सदस्यांची नाममात्र उपस्थिती	८. सदस्यांची नाममात्र उपस्थिती	
९. लोकांना राजकीय शिक्षण देणे.		९. पंतप्रधानांची अनुस्यस्थिती	९. पंतप्रधानांची अनुस्यस्थिती	
		१०. गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे संसद सदस्य	१०. गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे संसद सदस्य	

५.६ संसदेतील समितीपद्धती (Parliamentary Committees) :

संसदेच्या कामकाजात मदत करण्यासाठी संसदेमध्ये अनेक प्रकारच्या संसदीय समित्या असतात. या समित्या आवश्यक व महत्त्वपूर्ण आहेत.

५.६.१ संसदेतील समितीपद्धतीचे महत्त्व :

१) संसदेच्या कामाचा व्याप प्रचंड प्रमाणात वाढला आहे. त्या मानाने संसदेचे कामकाज पूर्ण करण्यासाठी मिळणारा वेळ मर्यादित आहे. प्रत्येक विधेयकावर सविस्तर चर्चा करून, मर्यादित काळात विधेयकाला मंजूरी देणे कठीण असते. त्यामुळे संसदीय समित्यांची मदत घेण्यात येते.

२) संसदेतील सर्वच सदस्यांना प्रत्येक विषयाचे ज्ञान व अनुभव असतोच असे नाही. त्यामुळे संसदेतील तज्ज्ञ व अनुभवी सदस्यांच्या मिळून समित्या स्थापन करण्यात येतात. समितीतील संसद सदस्यांच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा कायदे करताना उपयोग होतो.

३) कायदे कार्यक्षमतेने व्हावेत. त्यात शक्यतोवर उणिवा राहू नये याची काळजी घेण्याच्या दृष्टीने संसदीय समित्या आवश्यक ठरतात.

५.६.२ समित्यांची विभागणी - भारतीय संसदीय समित्या तीन प्रकारात विभागता येतात.

आर्थिक समित्या	सर्वसाधारण समित्या	विधिसमित्या
१. सार्वजनिक लेखा समिती	१. कामकाज सल्लागार समित्या	१. प्रदत्तविधेयक समिती
२. अंदाज समिती	२. अर्ज समिती	२. प्रवर समिती
३. सार्वजनिक उपक्रम समिती	३. आश्वासन समिती	३. नियम समिती
	४. अनुसूचित जाती-जमाती कल्याण समिती	
	५. विशेषाधिकार समिती	

१) **आर्थिक समित्या** - कार्यकारी मंडळाच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवण्याचे काम संसद करते. संसदेच्या या कामात मदत करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण आर्थिक समित्या म्हणजे

- १) सार्वजनिक लेखा (Public Accounts Committee)
- २) अंदाज समिती (Estimates Committee)
- ३) सार्वजनिक उपक्रम समिती (Public Undertaking Committee)

१) सार्वजनिक लेखा समिती (Public Accounts Committee)

रचना : या समितीची सभासद संख्या १५ असते. त्याची निवड सभागृहाचे सभासद त्यांच्यातूनच प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या एकल संक्रमणिय मतदान पद्धतीने करतात. सत्तारूढ पक्षाची व्यक्ती किंवा मंत्री या समितीचा सभासद राहू शकत नाही. समितीचा कार्यकाल एक वर्षाचा असतो.

कार्य - हिशेब तपासणे हे या समितीचे मुख्य कार्य आहे.

१) संसदेने जी रक्कम मंजूर केलेली असते ती त्याच कामासाठी व सेवेसाठी कायदेशीररीत्या खर्च झाली किंवा नाही. ज्या अधिकाऱ्याला ती विशिष्ट रक्कम खर्च करण्याचा अधिकार कायद्याने दिला असेल, त्यानेच तो खर्च केलेला आहे किंवा नाही, खरी नियमाप्रमाणे झाला काय इत्यादी हिशोबाच्या बाबतीतील कार्य ही समिती बघते.

२) निरनिराळे शासकीय व्यापार, स्वायत्त व समस्वायत्त संस्थांचे हिशेब, नफातोटा पत्रके इत्यादींची छाननी करण्याचेही काम ही समिती करते.

३) महालेखापालाने दिलेले रिपोर्ट तपशीलवार बघून ते लोकसभेला सादर करणे हेही काम ही समिती करते.

२) अंदाजसमिती (Estimate Committee) :

रचना - या समितीत ३० सभासद असतात. सर्व सभासद एक वर्षासाठी लोकसभेतूनच निवडण्यात येतात. या समितीत राज्यसभेचा एकही सभासद नसतो. राजकीय पक्षांना त्यांच्या सदस्यसंख्येच्या प्रमाणात या समितीवर सदस्यत्व मिळते. या समितीमध्ये एकही मंत्री नसतो.

कार्य - विविध खात्यांचे अर्थविषयक अंदाजाची तपासणी करून ही समिती काटकसरीची सूचना करते आणि प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढविते.

- १) संसदेला कोणत्या स्वरूपात अंदाजपत्रक सादर करावे याबाबत सूचना करणे
- २) अंदाजपत्रकाची तपासणी करून काटकसरीची सूचना करणे
- ३) धोरणानुसार जो पैशाचा अंदाज केला आहे तो पुरेसा आहे किंवा नाही त्याची पाहणी करणे.

या समितीने अनेक प्रकारच्या प्रशासकीय व आर्थिक सुधारणा सुचविल्या आहेत. परंतु या समितीच्या शिफारशी लोकसभेने स्वीकारण्याचे बंधन नाही त्यामुळे या समितीचे कार्य मार्गदर्शक स्वरूपाचे आहे.

३) सार्वजनिक उपक्रम समिती (Committee on Public Undertaking)

या समितीत दहा सभासद असतात. लोकसभेतून या सभासदांची निवड करण्यात येते मंत्री या समितीवर नसतात.

कार्य -

- १) सार्वजनिक उद्योगधंद्याचे हिशेब व अहवाल यांची छाननी करणे.
- २) सार्वजनिक उद्योगांबाबत नियंत्रक व महालेखा परीक्षकाने सादर केलेल्या अहवालांची छाननी करणे.
- ३) व्यापारी तत्त्वे आणि वाणिज्य व्यवहारांप्रमाणे उद्योगांचे कामकाज चालते किंवा नाही याची छाननी करणे.

सर्वसाधारण समित्या :

१) **कामकाज सल्लागार समिती (Business Advisory Committee)** - या समितीचे मुख्य काम म्हणजे सभागृहाचे वेळापत्रक ठरविण्यामध्ये सल्ला देणे, निरनिराळ्या विधेयकांवर केव्हा व किती चर्चा व्हावी याबाबतचे वेळापत्रक ही समिती तयार करित असते. सभागृहाच्या नेत्यांशी चर्चा व सल्लामसलत करून ह्या बाबी ठरविल्या जातात.

२) **अर्ज समिती (Committee on Petitions)** - देशातील नागरिकांना अध्यक्षामार्फत सभागृहाला अर्ज सादर करता येतात. सार्वजनिकदृष्ट्या एखादी महत्त्वाची बाब, सभागृहासमोर

असलेले एखादे विधेयक याबाबतीत गृहाकडे अर्ज करता येतो. समितीकडे सोपविण्यात आलेल्या प्रत्येक अर्जाची छाननी करणे हे या समितीचे काम आहे. काही तक्रार असल्यास त्याबाबत योग्य ती चौकशी करून आवश्यक उपाय करण्याविषयी शिफारशी करणे हे या समितीचे काम आहे.

३) आश्वासन समिती (Assurance Committee) - सभागृहामध्ये सरकारतर्फे मंत्र्यांनी जी आश्वासने, वचने दिले असतील त्यांची अंमलबजावणी कितपत झालेली आहे याची पाहणी करणे हे या समितीचे मुख्य काम आहे.

४) अनुसूचित जाती-जमाती कल्याण समिती (Welfare of SC and ST Committee) - अनुसूचित जाती - जमाती आयुक्त यांनी सादर केलेल्या अहवालावर विचार करणे या जातीजमातींच्या कल्याणासाठी केंद्राने कोणती उपाययोजना ते सुचविणे हे या समितीचे कार्य आहे.

५) विशेषाधिकार समिती (Privileges Committee) - सभागृहाचे वेळापत्रक ठरविण्यामध्ये सल्ला देणे.

विधिसमित्या (Legislative Committee)

१) प्रदत्त विधेयक समिती (Committee on Subordinate Legislation) - कायदे करताना त्यात ढोबळमानाने तरतुदी केल्या जातात. त्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी निरनिराळे नियम करण्याचे अधिकार सत्ताधाऱ्यांना दिलेले असतात. हे नियम मुळ कायद्यांशी विसंगत असणार नाहीत यावर लक्ष ठेवण्याचे काम ही समिती करते.

२) प्रवर समिती (Select Committee) - एखाद्या विधेयकावर चर्चा सुरू असताना ते विधेयक प्रवर समितीकडे पाठविले जावे असा ठराव सभागृहाने मंजूर केल्यास अशी समिती नेमली जाते. या समितीच्या सभासदांची संख्या ठरलेली नाही. ती संख्या विधेयकाचा विषय व महत्त्व पाहून वेळेवर ठरविली जाते. त्या विशिष्ट विधेयकाच्या बाबतीत जाणकार सभासदत्व बहुदा या समितीवर सभागृहाकडून घेतले जातात. विधेयकाची तपशीलवार छाननी ही समिती करते. एका वेळेला एकापेक्षा जास्त प्रवरसमित्या असू शकतात. या समित्या फक्त त्या त्या विधेयकापुरत्याच असतात.

निष्कर्ष - अंदाजसमिती व सार्वजनिक उद्योग समिती या दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त समित्या आहेत. राज्यसभेच्याही लोकसभेप्रमाणे समित्या असतात.

५.७ प्रश्न :

- १) संसदेची भूमिका सांगा
- २) भारतीय संसदेच्या बदलत्या भूमिकेचा आढावा घ्या
- ३) संसदेच्या न्हासाची कारणे यावर विश्लेषणात्मक लिहा.
- ४) संसदेतील समिती पद्धती यावर विवेचन करा.

कार्यकारीमंडळ (EXECUTIVE)

प्रकरणाची रचना :-

- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ राष्ट्रपती, अधिकार, सत्ता आणि स्थान व भूमिका
- ६.३ उपराष्ट्रपती
- ६.४ पंतप्रधान स्थान, सत्ता आणि भूमिका
- ६.५ मंत्रिमंडळ
- ६.६ प्रश्न

६.१ प्रस्तावना :

आधुनिक जगात विविध प्रकारची शासनव्यवस्था दिसून येते. उदा. राजेशाही, एकपक्षपद्धतीशासन, हुकुमशाही, लोकशाही इत्यादी. लोकशाही शासनपद्धतीमध्ये दोन उपप्रकार दिसून येतात. एक म्हणजे सांसदीय शासनपद्धती आणि दुसरी अध्यक्षीय शासनपद्धती, भारतात सांसदीय शासनपद्धती स्वीकारण्यात आली आहे. सांसदीय शासनपद्धती असलेल्या देशांमध्ये राजेशाही असलेली लोकशाही इंग्लंडमध्ये आहे आणि गणराज्यात्मक लोकशाही भारतात आहे. राजेशाही असलेल्या लोकशाहीमध्ये म्हणजेच इंग्लंडमध्ये राज्याचा प्रमुख वंशपरांपरागत असतो आणि गणराज्यात्मक लोकशाहीमध्ये म्हणजे भारतात राज्याच्या प्रमुख (राष्ट्रपती) अप्रत्यक्षपणे लोकांनी निवडून दिलेला असतो. शासनाचा प्रमुख पंतप्रधान बहुमत प्राप्त नेता असतो त्याला लोकांनी प्रत्यक्षपणे निवडून दिलेला असतो.

६.२ भारताचे राष्ट्रपती (The president of the India) :

राष्ट्रपती भारताचे सर्वोच्च प्रमुख आणि भारताचे पहिले नागरिक आहेत. राष्ट्राची एकता आणि एकात्मकतेचे ते 'प्रतीक' आहेत. संपूर्ण राज्यकारभार राष्ट्रपतींच्या नावे चालतो. घटनेतील कलम ५३ नुसार 'भारतातील केंद्र सरकारचे अधिकार राष्ट्रपतींना आहेत.' मात्र राष्ट्रपती स्वतःहून हे अधिकार वापरू शकत नाही. हे अधिकार घटनेतील तरतुदीनुसार त्यांना वापरावे लागतात. (President represents the nation but he does not rule it)

६.२.१ राष्ट्रपतींची निवडणूक :

कलम ५४ नुसार राष्ट्रपतींची निवड प्रत्यक्ष पद्धतीने न होता अप्रत्यक्ष पद्धतीने केली जाते. 'निर्वाचन मंडळ' (Electoral College) त्यांची निवड करतात. निर्वाचन मंडळात लोकसभा व राज्यसभांतील सर्व खासदार आणि देशातील विधानसभांचे आमदार मतदार म्हणून मतदान करतात. विधानपरिषदेचे सभासद (MLCs) आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे (MLAs) हे राष्ट्रपतीच्या निवडणूकीमध्ये मतदान करू शकत नाही. निर्वाचन मंडळातील प्रत्येकाला एकच मत असते. प्रत्येक खासदार आणि आमदारांच्या मताचे मूल्य ठरविण्यात येते. हे मूल्य विशिष्ट सूत्राप्रमाणे ठरविण्यात येते. हे सूत्र राज्याच्या लोकसंख्येवर आधारित असते. राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीसाठी 'प्रमाणशीर, क्रमदेय, एकमतदान पद्धती' वापरतात. प्रत्येक मतदाराला मत देतांना पसंतीचे क्रमांक उमेदाराच्या नावापुढे टाकावे लागतात. जेवढे उमेदवार तेवढे पसंतीचे क्रमांक टाकण्यात येतात. यातील पहिल्या पसंतीचे क्रमांक आधी मोजतात. ज्या उमेदवाराला पहिल्या पसंतीची मते निश्चित कोट्याएवढी मिळाली तो उमेदवार निवडून येतो. कोटा खालील सूत्राप्रमाणे ठरवितात.

एकूण वैध मतांची संख्या + १

$$१ + १ = (२)$$

उदा. एकूण वैध मते १०० = ५१ + १

राष्ट्रपतीपदाची संख्या १ + १

= ५१ कोटा

६.२.२ राष्ट्रपतीपदासाठी पात्रता :

- (१) ती व्यक्ती भारताची नागरिक असावी.
- (२) वयाची ३५ वर्षे पूर्ण असावी.
- (३) लोकसभा सदस्य म्हणून निवडून येण्यास आवश्यक असलेल्या इतर पात्रता असाव्यात.
- (४) कोणत्याही शासकीय पदावर असू नये.
- (५) राष्ट्रपतीपदाच्या नामांकन पत्रावर शंभर सदस्यांचा किंवा विधानसभा सदस्यांच्या स्वाक्षण्यांची आवश्यकता असते.

६.२.३ कार्यकाल :

राष्ट्रपतीपदाचा कार्यकाल पाच वर्षांचा आहे. राष्ट्रपतीला महाभिभोगाच्या प्रक्रियेनुसार; घटनेचा भंग केला या कारणासाठी पदच्युत केले जाऊ शकते. भारतात राष्ट्रपतीपदावर एखाद्याने कितीवेळा निवडून यावे याचे नियम नाही पण अमेरिकेतील राष्ट्राध्याक्षाला फक्त दोन वेळाच त्या पदावर निवडून येता येते.

राष्ट्रपतीच्या निवासस्थानाला 'राष्ट्रपती भवन' म्हणतात. ते दिल्लीला आहे. राष्ट्रपतींना निवृत्तीवेतन आहे. राष्ट्रपतीचे वेतन व भत्ते ठरविण्याचा अधिकार संसदेला आहे.

६.२.४ राष्ट्रपतीला असलेल्या विशेष सवलती :

राष्ट्रपतीच्या कार्यकालात राष्ट्रपती जे कार्य करतात त्या कार्याविरुद्ध कोणत्याही न्यायालयामध्ये खटला केला जाऊ शकत नाही.

६.२.५ राष्ट्रपतींचे घटनात्मक अधिकार आणि कार्य (Functions and Powers) :

भारताच्या राष्ट्रपतींचे अधिकार आणि कार्य व्यवस्थित समजून घेण्यासाठी कलम ५३ आणि कलम ७४ यांचे एकत्र वाचन केले पाहिजे.

राष्ट्रपतींच्या अधिकारांचे विभाजन खालील प्रमाणे आहे :

- १) कार्यकारी अधिकार
- २) कायदेविषयक अधिकार
- ३) वित्त अधिकार
- ४) न्यायालयीन अधिकार
- ५) राज्यांबद्दलचे अधिकार
- ६) आणीबाणीविषयक अधिकार
- ७) व्हेटोचा अधिकार

१) कार्यकारी अधिकार (Executive and Administrative Powers) :

- १) कलम ५३ नुसार भारत सरकारचे सर्व अधिकार राष्ट्रपतींच्याकडे असतात. कलम ७७ नुसार भारत सरकारचा सर्व शासन कारभार राष्ट्रपतींच्या नावाने करावा अशी तरतुद आहे.
- २) देशाचा कार्यकारी प्रमुख या नात्याने राष्ट्रपती अनेक महत्त्वाच्या नेमणुका करतात. उदा. अ‍ॅटर्नी-जनरल, युपीएससीचे अध्यक्ष आणि सभासद इत्यादी.
- ३) कलम ५३ नुसार राष्ट्रपती भारतीय सैन्याचे सेनापती असतात. त्यांच्या हाताखाली नौसेना, भूसेना आणि वायूसेना असते. राष्ट्रपती देशाच्या वतीने युद्ध घोषित करू शकतात. शंतता करार करू शकतात. अर्थात यासाठी संसदेची संमती असावी लागते.
- ४) कलम ७८ नुसार राष्ट्रपतींना देशाच्या कारभाराबद्दल माहिती घेण्याचा हक्क आहे.
- ५) परराष्ट्राशी असलेला संबंधांचा विचार करता राष्ट्रपतींना आपल्या देशाचे परदेशातील राजदूत नेमण्याचा हक्क आहे. त्याचप्रमाणे परदेशाने आपल्या देशात पाठवलेल्या राजदुतांना मान्यता देण्याचा हक्क आहे.

२) संसदीय अधिकार किंवा कायदेविषयक अधिकार (Legislative Powers) :

कलम ७९ नुसार दोन सभागृह आणि राष्ट्रपती यांचा समावेश संसदेत असतो. राष्ट्रपती संसदेचे सभासद नसेल तरी त्यांना संसदीय अधिकार असतात.

- १) राष्ट्रपती संसदेचे अधिवेशन बोलवितात आणि अधिवेशन ते स्थगित करू शकतात. ते लोकसभा विसर्जित करू शकतात.
- २) कलम ८५ नुसार संसदेच्या दोन अधिवेशनात सहा महिन्यांपेक्षा जास्त काळ गेला नाही याची खात्री राष्ट्रपती करतात.
- ३) एखाद्या बिगर - वित्तविषयक विधेयकाबद्दल वाद असेल तर राष्ट्रपती लोकसभा आणि राज्यसभा यांचे संयुक्त अधिवेशन बोलवू शकतात.
- ४) प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर अस्तित्वात आलेल्या लोकसभेच्या पहिल्या अधिवेशनाचे उद्घाटन राष्ट्रपती करतात त्याचप्रमाणे दरवर्षी लोकसभेच्या पहिल्या अधिवेशनाचे उद्घाटन राष्ट्रपती करतात. या उद्घाटनपर भाषणात राष्ट्रपती सरकारच्या परराष्ट्रीय, राष्ट्रीय धोरणातील महत्त्वाचे मुद्दे मांडतात.

- ५) कलम ८६ नुसार संसदेत पेन्डींग असलेल्या विधेयकाबद्दल राष्ट्रपती संसदेला 'निरोप' पाठवू शकतात आणि ते विधेयक महत्त्वाचे आहे असे सांगू शकतात.
- ६) संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी संमत केलेले प्रत्येक विधेयक राष्ट्रपतींकडे स्वाक्षरीसाठी जाते. राष्ट्रपती वित्तविषयक विधेयक परत पाठवू शकत नाही. त्याचे कारण सर्व वित्तविषयक विधेयके राष्ट्रपतींच्या परवानगीनंतरच सभागृहात मांडली जातात. मात्र राष्ट्रपती बिगर - वित्त विधेयक परत पाठवू शकतात. राष्ट्रपतींच्या सहीशिवाय कोणत्याही विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर होऊ शकत नाही.
- ७) राष्ट्रपतींना राज्यसभेवर बारा खासदार नेमण्याचा हक्क आहे. साहित्य, कला, समाजकारण वगैरेंसारख्या क्षेत्रांत अतुलनीय कामगिरी केलेल्या व्यक्तींना अशाप्रकारे राज्यसभेवर नेमतात. आर. के. नारायण (साहित्य), शबाना आझमी (चित्रपट) ही या संदर्भात चटकन आठवणारी नावे.
- ८) वित्त विधेयकांप्रमाणे काही बाबी अशा आहेत की ज्यासाठी राष्ट्रपतींची पूर्वपरवानगी आवश्यक असते. उदा. नवीन राज्य निर्माण करणारे विधेयक किंवा विद्यमान राज्यांच्या सीमा बदलणारे विधेयक (कलम ३).

३) वित्त अधिकार (Financial Powers) :

- १) कोणतेही वित्त विधेयक राष्ट्रपतींना दाखविल्याशिवाय संसदेत सादर करता येत नाही. कलम ११२ नुसार राष्ट्रपती दरवर्षी संसदेत वार्षिक अंदाजपत्रक सादर केले जाईल याची काळजी घेतात.
- २) राष्ट्रपती दर पाच वर्षांनी वित्त आयोग नेमतात. वित्त आयोग केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यातील उत्पन्नाचे वाटप कसे असावे ? याबद्दल वित्त आयोग सूचना करते.
- ३) राष्ट्रपती आणीबाणीची परिस्थिती हाताळण्यासाठी करावयाच्या खर्चाला मंजुरी देतात. महापूर, भूकंप, त्सुनामी वगैरेंसारख्या संकटांचा सामना करण्यासाठी संचित निधीतून खर्च करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना आहे

४) न्यायालयीन अधिकार (Judicial Powers) :

- १) जर एखाद्या न्यायमूर्तींच्या विरोधात महाभियोगाची कारवाई झाली तर त्या न्यायमूर्तींच्या बडतर्फीचा आदेश राष्ट्रपती काढतात.
- २) राष्ट्रपती उच्च न्यायालयांच्या न्यायमूर्तींच्या बदल्या करतात.
- ३) राष्ट्रपतींना गुन्हेगाराची शिक्षा कमी करण्याचा अधिकार आहे.

५) घटक राज्यांबद्दलचे अधिकार (Powers relating to the states) :

- १) राज्यपालांनी राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ पाठवलेले विधेयक मंजूर किंवा नामंजूर करणे.
- २) राष्ट्रपती राज्यांच्या राज्यपालांची नेमणूक करतात. राज्यपाल राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत पदावर राहू शकतात.
- ३) राष्ट्रपती राज्यपालांना सूचना पाठवू शकतात. या सूचना पाळणे राज्यपालांना बंधनकारक आहे.

६) आणीबाणीतील अधिकार (Emergency Powers) :

आणीबाणीच्या परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी राष्ट्रपतीना काही खास अधिकार देण्यात आले आहेत :-

- १) देशात जर युद्ध, अंतर्गत सशस्त्र बंडामुळे आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झाली तर राष्ट्रपती साऱ्या देशभर किंवा देशाच्या काही भागांत आणीबाणी जाहीर करू शकतात. (कलम - ३५२)
- २) भारतीय संघराज्यातील एखाद्या घटक राज्याचा कारभार घटनेनुसार सुरु नसेल तर राज्यपालांच्या अहवालाचा आधार घेऊन किंवा अहवाल नसला तरी ते राज्य सरकार बडतर्फ करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना आहे. त्यानंतर त्या राज्यात राष्ट्रपतींची राजवट सुरु होते. (कलम ३५६)
- ३) जर देशाचे आर्थिक स्थैर्य धोक्यात आले असेल तर राष्ट्रपती 'आर्थिक आणीबाणी' घोषित करू शकतात. आर्थिक आणीबाणी एक महिना ठेवता असणे पण संसदेच्या ठरावाद्वारे वाढवता येते. (कलम ३६०).

७) नकाराधीकार अधिकार :

संसदेने पास केलेल्या एखाद्या विधेयकाला नकाराधिकार देण्याचा राष्ट्रपतींना अधिकार आहे.

६.२.६ राष्ट्रपतींच्या अधिकारांवर घटनात्मक मर्यादा (Constitutional limitations on President Powers) :

राष्ट्रपतींच्या वरील अधिकारांवर घटनात्मक मर्यादा आहेत. राष्ट्रपतींना भरपूर घटनात्मक अधिकार आहेत परंतु वास्तवात राष्ट्रपती हे अधिकार कसे व कितपत वापरू शकतात? राज्यघटनेनुसार राष्ट्रपतींना सल्ला देण्यासाठी आणि घटनात्मक अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ असेल अशी तरतूद आहे. भारतात सांसदीय शासनपद्धती आहे. या पद्धतीप्रमाणे राष्ट्रपती नाममात्र आणि पंतप्रधान वास्तविक प्रमुख आहेत. राष्ट्रपतींची भूमिका समजून घेण्यासाठी घटनेतील खालील तरतुदी समजून घेतल्या पाहिजेत. कलम ५३, कलम ७५ आणि कलम ७४ वाचल्यानंतर राष्ट्रपतींची घटनात्मक भूमिका व स्थान यावर प्रकाश पडतो.

- १) **कलम ५३** नुसार शासनाची कार्यकारी सत्ता राष्ट्रपतींकडे असतील. हे अधिकार राष्ट्रपती प्रत्यक्ष वापरतील किंवा त्यांना कनिष्ठ असलेल्या अधिकारी वर्गाकडून वापरतील. **कलम ७५** नमूद करते की 'इतर मंत्री', (पंतप्रधानांचा अपवाद वगळता) राष्ट्रपती पंतप्रधानांचा सल्ल्यानुसार नेमतील.'
- २) कलम ७४ नुसार राष्ट्रपतींना मदत करण्यासाठी, सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ असेल. हे कलम काळजीपूर्वक वाचल्यास जाणवते की मंत्रिमंडळ 'राष्ट्रपतींना सल्ला' देण्याचे काम करतात. मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपती नाकारू शकतात का, याबद्दल वाद होताच. ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे यात स्पष्टता आणली. १९७६ साली ४२ वी घटनादुरुस्तीद्वारे मान्य झाले की मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक असेल.

३) कलम ७४ (२) नुसार मंत्रिमंडळाने राष्ट्रपतींना कोणता सल्ला दिला? त्यात काय नमूद केले होते वेगळे विचारण्याचा कोणाला अधिकार नाही.

वरील कलमांच्या अभ्यासानंतर स्पष्ट होते की राष्ट्रपती राज्याचे प्रमुख आहेत; कार्यकारिणीचे प्रमुख नव्हेत. (Head of the State but not of the executive). ते राष्ट्राचे प्रतिनिधीत्व करतात परंतू राष्ट्रावर राज्य करीत नाहीत. (Represents the Nation but does not rule the Nation).

घटनात्मक तरतुदींचा उपयोग करून राष्ट्रपती हुकूमशहा होऊ शकतील काय? अर्थात राष्ट्रपतीपदी असलेल्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व या संदर्भात महत्त्वाचे आहे कारण आणीबाणी जाहीर करण्याचे राष्ट्रपतींचे अधिकार अमर्याद आहेत. लष्करी दलाचे सर्वोच्च नियंत्रण राष्ट्रपतींच्या हती असल्याने सत्ताभिलाषी राष्ट्रपती या अधिकारांचा वापर करून आपले स्थान दृढ करण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

दुसरा प्रश्न राष्ट्रपतींचे स्थान इंग्लंडच्या राजासारखे रबरी शिक्क्याप्रमाणे आहे काय? इंग्लंडच्या राजाप्रमाणे भारताचे राष्ट्रपती फक्त रबरी शिक्का नाही. भारताचे राष्ट्रपती जनतेने अप्रत्यक्षरीत्या निवडून दिलेले राष्ट्रप्रमुख आहेत. त्यादृष्टीने त्यांचे घटनात्मक स्थान इंग्लंडच्या राजाहून अधिक महत्त्वाचे आहे. याशिवाय भारताच्या राष्ट्रपतीला 'स्वविवेकाधिकार' - (Discretionary Powers) आहेत.

राष्ट्रपतींचे स्वविवेकाधिकार खालील आहेत.

- १) ज्यावेळी लोकसभेत कोणत्याही एका पक्षास निर्विवाद बहुमत नसते अशावेळी पंतप्रधानांची नेमणूक करण्याचे अधिकार राष्ट्रपतींना आहेत.
- २) लोकसभेमध्ये मंत्रिमंडळाने बहुमत गमावल्यास त्या मंत्रिमंडळाचा भंग करण्याचा अधिकार आहे.
- ३) पंतप्रधान व मंत्रिमंडळाकडून घेतलेल्या निर्णयाचे व कारभारविषयक अन्य माहिती मिळविण्याचे राष्ट्रपतींना अधिकार आहेत.
- ४) केंद्रीय मंत्रिमंडळ आपल्या अधिकारांचा दुरुपयोग करून घटनेच्या मूळ तत्वांना धक्का लावत असतील तर; (घटनेच्या चौकटीत राहून राष्ट्रपती प्रभावी व परिणामकारक कार्य करू शकतात.) निर्णायक भूमिका बजावून राष्ट्रपती देशाच्या राजकारणाला योग्य दिशा देऊ शकतात. अर्थात राष्ट्रपतीपदावर आरूढ होणाऱ्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर हे अवलंबून असते.

६.३ उपराष्ट्रपती (Vice-President) :

देशातील दुसऱ्या नंबरचे सर्वोच्च पद म्हणजे उपराष्ट्रपतीचे होय.

उपराष्ट्रपती राज्यसभेचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात. त्यांची निवड संसदेच्या दोन्ही सभागृहांतील निर्वाचित सदस्यांकडून प्रमाणशीर, एक मतदान पद्धतीने व गुप्त मतदानाने होते.

कामे व अधिकार :

- १) सामान्य परिस्थितीत उपराष्ट्रपती हे राज्यसभेचे अध्यक्ष या नात्याने काम पाहतात.
- २) राष्ट्रपती ज्यावेळी राजीनामा, आजारपण अथवा मृत्यू यांसारख्या कारणांनी कार्यभार सांभाळू शकत नाहीत त्यावेळी उपराष्ट्रपती राष्ट्रपतीपदाचा कारभार पाहतात. याकाळात राष्ट्रपतींचे सर्व अधिकार त्यांना प्राप्त होतात व राष्ट्रपतीपदाच्या सर्व घटनात्मक तरतुदी त्यांना लागू होतात.

यावरून स्पष्ट होते की उपराष्ट्रपतीपदाला औपचारिक स्थान व महत्त्व आहे; परंतु भारतीय राज्यामध्ये राजकीय सातत्य आणण्याच्या दृष्टीने या पदाची निर्मिती केली आहे.

६.४ पंतप्रधान (Prime-Minister) :

६.४.१ पंतप्रधानाचे स्थान - भारताच्या सांसदीय शासनपद्धतीमध्ये पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ देशाची खरी वास्तविक कार्यकारिणी (Real Executive) आहेत. देशाचा वास्तविक प्रमुख पंतप्रधान होय. पंतप्रधान मंत्रिमंडळाचा अध्यक्ष, संसदेचा नेता, सत्तारूढ पक्षाचा नेता, राष्ट्रीय नेता अशा अनेकविध भूमिका करतात.

कलम ७४ नुसार राष्ट्रपतींना सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ असेल. ४२ वी घटनादुरुस्तीप्रमाणे मंत्रिमंडळाने दिलेला सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक आहे. 'पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळ' हे घटनेतील शब्दप्रयोग स्पष्ट करतात की मंत्रिमंडळात पंतप्रधानांचे स्थान सर्वोच्च आहे.

६.४.२ पंतप्रधानांची नेमणूक :

सांसदीय शासनपद्धतीतील परंपरांनुसार निवडणुकीनंतर लोकसभेत बहुमत मिळालेल्या पक्षाच्या नेत्याला पंतप्रधान म्हणून राष्ट्रपती नेमणूक करतात. मात्र जेव्हा कोणत्याच पक्षाला बहुमत मिळालेले नसते. तेव्हा मात्र राष्ट्रपती कोणाला पंतप्रधान करायचे याचा निर्णय घेऊ शकतो. असा प्रसंग १९८९ साली आला होता. लोकसभा निवडणुकीनंतर कोणत्याच पक्षाला स्पष्ट बहुमत नव्हते परिणामी राष्ट्रपतींनी व्ही. पी. सिंग यांना पंतप्रधान केले होते.

६.४.३ पंतप्रधानाचे अधिकार आणि कार्ये :

पंतप्रधानांची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) संसद, राष्ट्रपती आणि मंत्रिमंडळ यांच्यातील कडी किंवा दुवा.
- २) मंत्रिमंडळाचा प्रमुख
- ३) कॅबिनेटचा नेता
- ४) संसदेचे नेतृत्व
- ५) संघराज्यात्मक कार्ये
- ६) परराष्ट्रीय धोरण
- ७) मुख्य प्रशासक
- ८) राज्यपालाची नेमणूक
- ९) निवडणुका
- १०) सत्तारूढ पक्षाचे नेतृत्व
- ११) जननेते

१) संसद, राष्ट्रपती आणि मंत्रिमंडळ यांच्यातील कडी/दुवा (Link between the President and council of ministers and the Parliament) - संसद, राष्ट्रपती आणि मंत्रिमंडळ यांच्यातील दुवा म्हणून पंतप्रधान महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कलम ७८ नमूद करते की पंतप्रधान राष्ट्रपतींना शासनाच्या महत्त्वाच्या निर्णयांची माहिती देतील, राष्ट्रपतींना मागितलेली माहिती पुरवतील, राष्ट्रपतींच्या सूचना मंत्रिमंडळासमोर मांडतील. राष्ट्रपती (घटनात्मक प्रमुख) आणि पंतप्रधान (खरे सर्वोच्च प्रशासक) यांच्यात सतत संपर्क असतो.

पंतप्रधान संसदेचेही सभासद असतात, त्यामुळे संसद, मंत्रिमंडळ, राष्ट्रपती या सर्वांना जोडणारी कडी म्हणजे पंतप्रधान होय.

२) मंत्रिमंडळाचा निर्माता आणि प्रमुख (Ministry maker) - अ) राष्ट्रपतींनी पंतप्रधानांची नेमणूक केली की मग मंत्रिमंडळातील इतर मंत्र्यांच्या नेमणुकीत पंतप्रधान महत्त्वाची भूमिका बजावतात. मंत्रिमंडळ निवड करताना पंतप्रधानांना अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागतो. समिश्च मंत्रिमंडळात अनेक पक्षांना स्थान द्यावे लागत असल्याने ही निवड करणे अधिकच अवघड असते. मंत्रिमंडळाच्या नेतेपदी पंतप्रधान असतात. ब) मंत्र्यांच्या नेमणुकीप्रमाणेच मंत्र्यांचे खातेवाटप पंतप्रधान करतात. सर्व मंत्र्यांना पंतप्रधानांच्या सूचनेप्रमाणे काम करावे लागते. क) कलम ७५ प्रमाणे मंत्री राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत मंत्रिपदावर राहतील परंतु प्रत्यक्षांत पंतप्रधानांची मर्जी असेपर्यंत होय, पंतप्रधान एखाद्या मंत्र्याला काढू शकतात. ड) एखाद्या मंत्र्याने राजीनामा दिल्यास तो व्यक्तिगत त्या मंत्र्याचा राजीनामा असतो परंतु पंतप्रधानाने राजीनामा दिल्यास तो संपूर्ण मंत्रिमंडळाचा राजीनामा असतो म्हणजेच मंत्रिमंडळाची निर्मिती, त्यांच्यात खातेवाटप, त्यांची पदोन्नती, कार्यकाल सर्वच पंतप्रधानांच्या अधिकारात असते. संपूर्ण मंत्रिमंडळाचा पंतप्रधान प्रमुख असतो.

(३) कॅबिनेटचा नेता (Leader of the Cabinet) - मंत्रिमंडळातील ज्येष्ठ मंत्र्यांचा एक छोटा गट म्हणजे कॅबिनेट. मंत्रिमंडळामध्ये कॅबिनेट मंत्री, उपमंत्री, राज्यमंत्री यांचा समावेश होतो. कॅबिनेटमध्ये कॅबिनेट मंत्री असतात, जे आपापल्या विभागाचे/खात्याचे प्रमुख असतात. कॅबिनेटमध्ये व्यापक, धोरणात्मक चर्चा होते. कॅबिनेटच्या बैठकांच्या अध्यक्षस्थानी पंतप्रधान असतात. कॅबिनेटच्या काही उप-समित्या असतात. संरक्षणविषयक उपसमिती, अर्थविषयक उपसमिती या उपसमितींच्या अध्यक्षपदी पंतप्रधान असतात. म्हणूनच लॉर्ड मोर्ले यांनी विधान केले होते की, “पंतप्रधान कॅबिनेटच्या कमानीची आधारभूत शिला (Stone) होय.”

४) संसदेचे नेतृत्व (Leader of Lok-sabha and Leader of Parliament) - पंतप्रधान लोकसभेचे सभासद असतात. त्यांच्याकडे संपूर्ण संसदेचे नेतृत्व असते. लोकसभेचे सभापदी आणि राज्यसभेचे अध्यक्ष पंतप्रधानांशी चर्चा करून आपापल्या सभागृहाचे कामकाज ठरवितात. मंत्रिमंडळाचा नेता व प्रवक्ता या नात्याने संसदेतील सर्व कामकाजात सरकारी धोरणाचे समर्थन व स्पष्टीकरण पंतप्रधानाना द्यावे लागते.

५) संघराज्यात्मक कार्य - पंतप्रधानांना भारतीय संघराज्य व्यवस्थेमध्ये केंद्रसरकार आणि घटकसरकारे यांच्यात समन्वय आणि सहकार्य निर्माण करणे, केंद्र आणि राज्य यांच्यात कोणताही वाद विकोपाला जाणार नाही याची काळजी घेणे ही कार्ये करावी लागतात.

भारतीय काही राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था आहेत. उदा. योजना आयोग, राष्ट्रीय विकास परिषद इ. अशा ठिकाणी पंतप्रधानांना प्रांताच्या नेत्यांबरोबर चर्चा करता येते.

६) परराष्ट्रीय धोरण (Foreign policy) - देशाचे परराष्ट्रीय धोरण ठरविण्यामध्ये मुख्य भूमिका पंतप्रधान करतात. पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांच्या काळापासून पंतप्रधान देशाच्या परराष्ट्र धोरणात रस घेतात. आपल्या देशात परराष्ट्र खात्यांसाठी वेगळा मंत्री असतो पण महत्त्वाच्या धोरणांवर पंतप्रधानांची छाप जाणवते. पंडित नेहरूंनी अतिप्रशासनवादी धोरणांद्वारे भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा पाया घातला. पंतप्रधान संयुक्त राष्ट्रसंघ, सार्क वगैरे महत्त्वाच्या संस्थांच्या बैठकींना भारताचे प्रतिनिधीत्व करतो.

७) मुख्य प्रशासक (Main administrator) - देशाचे प्रमुख म्हणून पंतप्रधानांना प्रशासनावर लक्ष ठेवावे लागते. यासाठी त्यांना संरक्षण, व्यापार, वित्त, गृह वगैरे सर्व विभागांकडे लक्ष ठेवावे लागते. त्याचप्रमाणे भारताची परदेशात हेरगिरी करणारी (रिसर्च अँड अँलेसिस विंग), देशांतर्गत हेरगिरी करणारी 'इंटेलिजन्स ब्युरो' वगैरेंसारख्या संस्थांकडून महत्त्वाची माहिती पंतप्रधानांना मिळत असते.

८) राज्यपालाची नेमणूक - देशातील महत्त्वाच्या नेमणुका जरी राष्ट्रपतीच्या स्वाक्षरीने होत असल्या तरी त्यामागे पंतप्रधानांचा सल्ला असतोच. थोडक्यात म्हणजे पंतप्रधानांच्या हाता राज्यपाल, राजदूत वगैरे नेमणुका असतात याचप्रमाणे पंतप्रधान एखाद्या उद्योगसमूहाला खास मदत करू शकतात किंवा दुर्लक्ष करू शकतात.

९) निवडणुका - लोकशाहीत निवडणुका अतिशय महत्त्वाच्या असतात. सत्ता संपादनासाठी निवडणुका जिंकणे महत्त्वाचे असते. पंतप्रधानपदी बसलेल्या व्यक्तीला निवडणुकांत सत्तारूढ पक्षाचे नेतृत्व करावेलागते, दौरे काढावे लागतात, पक्षाचा प्रचार करावा लागतो. पक्षाला पुन्हा एकदा सत्ता मिळवून देण्यासाठी पंतप्रधानांना महत्त्वाची जबाबदारी उचलावी लागते.

१०) सत्तारूढ पक्षाचे नेतृत्व (Leader of ruling party) - परंपरेनुसार सत्तारूढ पक्षाचा नेता पंतप्रधान होतो. पक्षाच्या जाहीरनाम्यात अभिप्रेत असलेले आर्थिक, सामाजिक कार्यक्रम आखणे, त्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी होण्यासाठी पक्षयंत्रणा उभारणे, संबंधित कार्यक्रमांची अंमलबजावणी योग्यप्रकारे होते आहे की नाही हे तपासणे तर दुसऱ्या बाजूला पक्षाने जो कार्यक्रम स्वीकारला असेल त्याच्या अनुषंगाने कायदे संमत करवून घेणे, त्यांची अंमलबजावणी करणे हेही पंतप्रधानास पाहावे लागते. याचाच अर्थ असा की पंतप्रधान सत्तारूढ पक्षाचा नेता होतो. यामुळे पंतप्रधानांवर आणखी एक जबाबदारी येऊन पडते आणि ती म्हणजे सरकार आणि सत्तारूढ पक्ष यांच्यात कडी म्हणून काम करणे.

११) जन नेते (Public Opinion) - पंतप्रधान राष्ट्राच्या एकात्म भावनेचे प्रतीक असतात. त्यांच्या प्रत्येक हालचालीला, उद्गारांना प्रसिद्धी मिळते आणि त्यातून सरकारी धोरणांचा मागोवा घेण्यात येतो. अंतिमतः पंतप्रधानांना सान्या देशाचे नेतृत्व करावे लागते. या भूमिकेतून त्यांना जनमतावर प्रभाव टाकता येतो, समाजात पुरोगामी मूल्ये रुजवता येतात याचे ताजे उदाहरण म्हणजे महिला आरक्षण विधेयक, सध्या सत्तारूढ असलेली काँग्रेस-प्रणित आघाडी हे विधेयक संमत करून घेण्याच्या प्रयत्नात आहे. पंतप्रधान समाजात पुरोगामी वातावरण निर्माण करू शकतात.

६.४.४ पंतप्रधानांची भूमिका (Role of the Prime Minister) :

संसदीय शासनपद्धतीमध्ये पंतप्रधानांचे स्थान महत्त्वाचे असते. भारतासारख्या समाजात पंतप्रधानांचे स्थान अतोनात महत्त्वाचे असते. मंत्रिमंडळातील प्रत्येक मंत्र्याला पंतप्रधानांच्या सूचना ऐकाव्याच लागतात. ते मंत्रिमंडळाच्या खात्यांची रचना, पुनर्रचना करतात. ते एखाद्या मंत्र्याला डच्चू देऊ शकतात. याबद्दल त्यांचा शब्द अंतिम समजला जातो. संसदेमध्ये पंतप्रधान चर्चेला दिशा देऊ शकतात, त्यात मौलिक भर घालू शकतात. मंत्रिमंडळाचा प्रमुख म्हणून ते राष्ट्रपती, संसद आणि मंत्रिमंडळ यांच्यातील कडी असतात. पंतप्रधान देशाचा, वास्तविक (Real) शासनप्रमुख आहे. 'शासनाची मुख्य आधारशीला (Keystone)', 'ग्रहमालेतील सूर्य' याप्रमाणे पंतप्रधानपदाला उपमा देण्यात येतात.

पंतप्रधानपदाला व ते पदावर असणाऱ्या व्यक्तीला खूप अधिकार असतात. पंतप्रधान शक्तीशाली असतो. जर सत्तारूढ पक्षाला स्पष्ट बहुमत नसेल आणि सत्तेसाठी इतर पक्षांवर अवलंबून राहावे लागत असेल तर पंतप्रधान फारसे अधिकार गाजवू शकत नाहीत. पंतप्रधानपदी बसलेल्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व कसे आहे, यावरही बरेचसे अवलंबून असते.

भारतीय लोकशहीचा विचार केल्यास पंतप्रधानपदाचे दोन टप्पे दाखवता येतात. १९७७ सालापर्यंत पंतप्रधानांना खूप अधिकार होते. आता भारतात आघाडीची आणि युती सरकारे आल्यामुळे पंतप्रधानपद कमकुवत झाले आहे. याचे कारण म्हणजे सत्ता टिकविण्यासाठी पंतप्रधानांना अनेक पक्षांना खूप ठेवावे लागते.

६.५ मंत्रिमंडळ (The Council of Ministers) :

भारताच्या राजकीय आणि प्रशासकीय व्यवस्थेमध्ये पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ वास्तविक कार्यकारी आहेत.

संसदीय पद्धतीमध्ये मंत्रिमंडळ हा महत्त्वाचा घटक असतो. कलम ७४(१) नुसार राष्ट्रपतींना सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ असते. या कलमाद्वारे मंत्रिमंडळाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

राष्ट्रपतींना मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार कारभार करावा लागतो. याबद्दलची कायदेशीर भाषा काळजीपूर्वक वाचली तर असे दिसते की मंत्रिमंडळ राष्ट्रपतींना 'सल्ला' देते, 'हुकूम' नाही. कायदेशीररीत्या विचार केल्यास 'सल्ला' नाकारता येतो जर राष्ट्रपतींनी मंत्रिमंडळाचा सल्ला नाकारला तर काय होईल? सुरुवातीला असे वाटत होते की अशी स्थिती उद्भवणार नाही. ४२ वी घटनादुरुस्ती (१९७६) मुळे राष्ट्रपतींना मंत्रिमंडळाचा सल्ला पाळणे बंधनकारक करण्यात आले यामुळे भारतीय राष्ट्रपती 'होयबा' झाले. ४४ वी घटनादुरुस्ती (१९७९) मुळे यात किंचित बदल करण्यात आला. मंत्रिमंडळाचा सल्ला पूर्णपणे किंवा काही बदलांसह राष्ट्रपतींकडे परत आला तर मात्र राष्ट्रपतींना हा सल्ला मानावाच लागतो. मार्च १९९१ मध्ये पंतप्रधान चंद्रशेखर यांनी पंजाबमध्ये निवडणुका घ्याव्या असा सल्ला दिला. राष्ट्रपती आर. वेंकटरमण यांना हा सल्ला मान्य नव्हता. त्यांनी हा सल्ला परत पाठवला. मंत्रिमंडळाने हा सल्ला पुन्हा एकदा राष्ट्रपतींकडे पाठवला तेव्हा मात्र राष्ट्रपतींना मान्य करावा लागला.

६.५.१ मंत्रिमंडळाची निर्मिती - कलम ७५ मंत्रिमंडळाच्या निर्मितीसंबंधी आहे. मंत्र्यांची नेमणूक राष्ट्रपती पंतप्रधानांच्या सल्लानुसार करतील. या कलम ७५ मध्ये असलेल्या तरतुदीतून स्पष्ट जाणवते की, मंत्रिमंडळ बनवणे हा पंतप्रधानांचा खास अधिकार असतो, पंतप्रधान त्यांच्यामध्ये खातेवाटप करतात, मंत्रिमंडळाची फेररचना करू शकतात, एखाद्या मंत्र्याला बडतर्फ करू शकतात.

मंत्रिमंडळाची रचना - मंत्रिमंडळाच्या रचनेमध्ये विविध स्तर असतात. १) कॅबिनेट मंत्री, २) खात्याचे राज्यमंत्री (३) उपमंत्री (४) संसदीय सचिव या सर्वांचा मुख्य पंतप्रधान असतो.

१) कॅबिनेट मंत्री - कॅबिनेट मंत्री म्हणजे खात्याचे प्रमुख असतात. हे पद सहसा सत्तेत निवडून आलेल्यापक्षाच्या ज्येष्ठ नेत्यांना देण्यात येते. कॅबिनेट म्हणजे अतिशय महत्त्वाचे निर्णय घेण्याची यंत्रणा होय. यात अगदी निवडक मंत्री असतात. ही संख्या १५-२० असते. ते स्वतंत्रपणे आपापल्या खात्यांचा कारभार करतात. मात्र महत्त्वाचे निर्णय, धोरणाबद्दल कॅबिनेट मंत्री पंतप्रधानांचा सल्ला घेतात.

२) खात्याचे राज्यमंत्री - मंत्रिमंडळाचा हा दुसरा स्तर असतो. ते कॅबिनेट मंत्र्यांना मदत करतात. जर खाते मोठे असेल तर खात्याच्या राज्यमंत्र्यांवर एखाद्या विभागाची स्वतंत्र जबाबदारी देण्यात येते. जर खाते मोठे नसेल तर हे मंत्री कॅबिनेट मंत्र्यांना दैनंदिन कामात मदत करतात.

३) उपमंत्री - हा मंत्रिमंडळाचा तिसरा स्तर असतो. ते एक तर कॅबिनेट मंत्र्यांना किंवा राज्यमंत्र्यांना मदत करतात. त्यांच्याकडे स्वतंत्र जबाबदारी नसते.

४) संसदीय सचिव - म्हणजे 'प्रशिक्षणार्थी मंत्री' या पदावर तरुण राजकारण्यांची नेमणूक केली जाते याद्वारे त्यांना प्रशसनाचा अनुभव मिळतो.

६.५.२ कॅबिनेटचे अधिकार, कार्य आणि भूमिका :

महत्त्वाचे निर्णय घेण्याचे, धोरण ठरवण्याचे अंतिम स्थान म्हणजे 'कॅबिनेट' होय. कॅबिनेटच्या बैठकांना फक्त कॅबिनेट मंत्री उपस्थित राहतात. कॅबिनेटने घेतलेले निर्णय मंत्रिमंडळाने घेतले असे मानण्यात येते. याशिवाय सर्व मंत्र्यांवर सामूहिक जबाबदारीचे तत्त्व लागू होते.

संसदीय शासनपद्धतीत कॅबिनेट सर्वोच्च यंत्रणा असते. कॅबिनेटची बैठक दर आठवड्याला होते. या बैठकीची कार्यक्रमपत्रिका (अजेंडा) कॅबिनेट सचिव तयार करतात. कॅबिनेट सचिव हे पद नोकरशाहीतील सर्वोच्च पद आहे, जे ज्येष्ठ आय.ए.एस. अधिकाऱ्याला मिळते. कॅबिनेट बैठकीचे इतिवृत्त कॅबिनेट सचिव तयार करतात. कॅबिनेटमधील निर्णय सर्वसहमतीने घेतले जातात. जर एखाद्या मंत्र्याला कॅबिनेटचा निर्णय मान्य नसेल तर त्याला राजीनामा द्यावा लागतो. यालाच सामूहिक जबाबदारीचे तत्त्व म्हणतात. जर एखाद्या मंत्र्याला कॅबिनेटचा निर्णय मान्य नसेल तर पंतप्रधान त्याला राजीनामा द्यायला सांगतात.

कॅबिनेटची कार्ये : कॅबिनेटला खाली नमूद केलेली कार्ये करावी लागतात.

१) धोरण ठरवणे - कॅबिनेट ही धोरण ठरवणारी सर्वोच्च यंत्रणा आहे. कॅबिनेटमध्ये राष्ट्रीय, परराष्ट्रीय विषयांची चर्चा होते आणि यातून धोरण ठरते. धोरणावर आधारित निर्णय घेतले

जातात आणि योग्य त्या विभागाकडे कळवण्यात येतात. ही जबाबदारी कॅबिनेट सचिवांची असते. जर एखाद्या राज्यमंत्र्यांची किंवा उपमंत्र्यांची उपस्थिती गरजेची असते तर त्या व्यक्तीला कॅबिनेट बैठकीला बोलावण्यात येते.

२) **नवीन कायदे** - संसदीय पद्धतीत कायदा करणे ही कॅबिनेटची महत्त्वाची जबाबदारी असते. नवीन कायद्याचा कच्चा मसुदा कॅबिनेट बैठकीत चर्चला येतो. येथे प्रस्तावित कायद्याच्या सर्व बाजू तपासल्या जातात. कच्चा मसुदा नंतर पक्का होतो आणि संसदेसमोर येतो.

३) **अंतिम नियंत्रण** - धोरण ठरविल्याप्रमाणे कॅबिनेटला देशाच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार आहे. कॅबिनेट नियंत्रणाद्वारे देशातील महत्त्वाची प्रकल्पे, योजना यांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख केली जाते.

४) **समन्वय** - कॅबिनेटमध्ये तपशीलवार चर्चा होते. यातून व्यापक पातळीवर समन्वय साधला जातो. योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करताना काही अडथळे येऊ शकतात, कामाची पुनरुक्ती होऊ शकते. हे सर्व कॅबिनेटमध्ये चर्चेद्वारे सोडवले जाते.

५) **आर्थिक नियंत्रण** - एका बाजूने कॅबिनेट धोरण ठरवणारी सर्वोच्च यंत्रणा असते तर दुसऱ्या बाजूने कॅबिनेट देशाच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवते. कॅबिनेट बैठकांत योजनांच्या अंमलबजावणीचा आढावा सतत घेतला जातो, जर खर्च हाताबाहेर जात असेल तर उपाययोजना केली जाते.

६) **राष्ट्रपतीची राजवट** - कलम ३५६ नुसार राज्यांत राष्ट्रपतीची राजवट लागू करता येते. जर घटक राज्य सरकार घटनेतील तरतुदीप्रमाणे चालत नसेल तर ते राज्य सरकार बडतर्फ करून राष्ट्रवादीची राजवट लादता येते. असे निर्णय कॅबिनेट बैठकीत घेतले जातात.

७) **नेमणुका** - कॅबिनेट बैठकांत महत्त्वाच्या नेमणुका पक्क्या केल्या जातात. राज्यपाल, राजदूत, मुख्य निवडणूक आयुक्त वगैरे, नेमणुकांबद्दलचे निर्णय कॅबिनेट बैठकींमध्ये घेतले जातात. त्यासाठी कॅबिनेटची एक उपसमिती असते.

६.६ प्रश्न :

- (१) भारतीय राज्यघटनेप्रमाणे राष्ट्रपतीच्या भूमिकेचे टिकात्मक परिक्षण करा.
- (२) राष्ट्रपतीचे अधिकार, कार्य, स्थान याविषयी सचिवस्तर विवेचन करा.
- (३) भारतीय राज्यव्यवस्थेप्रमाणे पंतप्रधानांच्या भूमिकेची चर्चा करा.
- (४) भारतीय पंतप्रधानाचे अधिकार आणि कार्याचा मागोवा घ्या.
- (५) मंत्रिमंडळाची निर्मिती आणि रचना सांगून अधिकार आणि कार्य सांगा.
- (६) टिपा द्या : (१) उपराष्ट्रपती, (२) राष्ट्रपतींचे घटनात्मक स्थान.

भारतीय न्यायव्यवस्था आणि निवडणूक आयोग (INDIAN JUDICIARY)

प्रकरणाची रचना :-

- ७.० उद्दिष्ट
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ भारतीय न्यायव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
- ७.३ सर्वोच्च न्यायालय
- ७.४ न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य (Independence of Judiciary)
- ७.५ न्यायालयीन पुनर्विलोकन
- ७.६ न्यायालयीन सक्रियता (Judicial Activism)
- ७.७ निवडणूक आयोग
- ७.८ प्रश्न

७.० उद्दिष्ट

भारतीय न्यायव्यवस्था आणि निवडणूक आयोगाचा अभ्यास करणे.

७.१ प्रस्तावना :

लोकशाही राज्यपद्धतीमध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यात सत्तेचे विभाजन केलेले असते. कायदेमंडळ कायदे करण्याचे, कार्यकारीमंडळ कायदे अमलात आणण्याचे आणि न्यायमंडळ कायद्याचा अर्थ लावण्याचे कार्य करतात. भारतीय राज्यघटनेतील भाग ५, कलम १२४ ते १४७ मध्ये भारतीय न्यायव्यवस्थेची माहिती आहे.

७.२ भारतीय न्यायव्यवस्थेची मुख्य वैशिष्ट्ये :

कायद्याचा अर्थ लावून न्याय देणारी शासनाची शाखा म्हणजे न्यायमंडळ होय. भारतीय न्यायव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) स्वतंत्र आणि मुक्त न्यायव्यवस्था
- २) न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा हक्क
- ३) एकेरी न्यायव्यवस्था.

एकेरी न्यायव्यवस्था - अमेरिकेप्रमाणे भारतामध्ये संघराज्य पद्धती आहे परंतु अमेरिकेप्रमाणे दुहेरी न्यायव्यवस्था (dual judiciary) भारतात नाही. भारतात संघराज्याची आणि घटकराज्यांची वेगवेगळी न्यायालयीन व्यवस्था न स्वीकारता एकेरी न्यायव्यवस्था प्रस्थापित केली आहे. देशात एकात्मता वाढावी हा त्यामागे उद्देश होता. भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था (Single Judiciary) असल्यामुळे सर्वोच्च स्थानी सर्वोच्च न्यायालय आहे. त्याखाली उच्च न्यायालये, जिल्हा न्यायालये, तालुका न्यायालये आहेत. सर्वोच्च व उच्च न्यायाधीशांच्या नेमणुका राष्ट्रपती करतात. सर्वोच्च व उच्च न्यायालये संघराज्याचे व घटकराज्यांचे कायदे राबवितात. अशाप्रकारे सर्वोच्च न्यायालयापासून ते तालुका न्यायालयापर्यंत संपूर्ण न्यायालयीन व्यवस्था एकात्मतेच्या तत्त्वावर आधारलेली आहे.

भारतातील २८ राज्यांसाठी आणि ७ केंद्रशासित प्रदेशांसाठी एकूण २९ उच्च न्यायालये भारतात आहेत. अंतिम न्यायालयाची भूमिका सर्वोच्च न्यायालय करीत असते.

७.३ सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court) :

२६ जानेवारी १९५० ला सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना झाली.

७.३.१ सर्वोच्च न्यायालयाची रचना :

भारतीय राज्यघटनेचा भाग पांच, कलम १२४ ते १४७ सर्वोच्च न्यायालयाची रचना, कार्ये, भूमिका आणि न्यायालयाचे स्वातंत्र्य यासंबंधी आहे.

१) न्यायाधीशांची संख्या - घटनेच्या १२४ व्या कलमाप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयात मुख्य न्यायाधीश आणि सात इतर न्यायाधीश असतात. सध्या सर्वोच्च न्यायालयात मुख्य न्यायाधीश आणि ३१ इतर न्यायाधीश असतात. संसदेला कायदा करून न्यायाधीशांची संख्या वाढविण्याचा अधिकार आहे.

२) न्यायाधीशांची नियुक्ती - सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नेमणूक राष्ट्रपती करतात. सरन्यायाधीशांची नेमणूक करताना राष्ट्रपती न्यायालयातील इतर न्यायाधीशांचा सल्ला घेतात. साधारणपणे ज्येष्ठ न्यायाधीशांची नेमणूक सरन्यायाधीश म्हणून करण्यात येते. इतर न्यायाधीशांची नेमणूक सरन्यायाधीशांच्या सल्ल्यानुसार करण्यात येते. न्यायाधीशांच्या नियुक्ती पद्धतीवरून असे दिसते की न्यायाधीशांच्या नियुक्तीमध्ये राजकीय हस्तक्षेप नसतो.

३) न्यायाधीशांच्या नेमणुकीसाठी पात्रता -

- १) ती व्यक्ती भारताचा नागरिक असली पाहिजे.
- २) उच्च न्यायालयाचा कमीत कमी ५ वर्षे सतत न्यायाधीश असावा किंवा उच्च न्यायालयात १० वर्षे सतत वकिली केली असली पाहिजे.
- ३) राष्ट्रपतींच्या मते, ती व्यक्ती सुप्रसिद्ध कायदेपंडित असावी. प्रत्यक्षात सर्वोच्च न्यायालयाचे सर्व न्यायाधीश उच्च न्यायालयातून ज्येष्ठतेच्या तत्त्वावर नेमले जातात.

४) **कार्यकालाची सुरक्षितता** - न्यायाधीशांचे निवृत्ती वय ६५ वर्षे आहे. त्यामुळे न्यायाधीशाला कार्यकालाची निश्चितता मिळाली आहे. निवृत्त होईपर्यंत न्यायाधीश आपल्या पदावर राहतात आणि निर्भयपणे न्याय देऊ शकतात.

५) **पदच्युती (Removal)** - न्यायाधीशांना त्यांच्या जागेवरून गैरवर्तुणुकीसाठी बडतर्फ करता येते परंतु त्यासाठी घटनेने विशिष्ट प्रकारची कठीण प्रक्रिया सांगितली आहे. न्यायाधीशांवर गैरवर्तणूक किंवा अकार्यक्षमतेचा आरोप असेल आणि तसा ठराव संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी एकूण सभासद संख्येच्या बहुमताने व उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सभासदांच्या २/३ बहुमताने मंजूर केल्यावरच न्यायाधीशाला पदभ्रष्ट करण्याचा आदेश राष्ट्रपति काढू शकतात. सर्वोच्च न्यायालयाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहावे यासाठी ही कठीण प्रक्रिया ठेवली आहे. या प्रक्रियेला impeachment) महाभियोगाची प्रक्रिया म्हणतात.

६) **वेतन** - घटनेनुसार न्यायाधीशांचे वेतन व भत्ते यासंबंधी तरतूद केलेली आहे. संसदेने ठरविलेले भत्ते, वेतन, निवासस्थान त्यांना मिळते. त्यांचे वेतन व भत्ते संचित निधीतून दिले जातात. न्यायाधीशांना निवृत्तीनंतर निवृत्तीवेतन मिळते. वेळोवेळी न्यायाधीशांचे वेतन व भत्ते ठरविण्याचा अधिकार संसदेला आहे.

७) **सेवानिवृत्तीनंतर व्यवसाय करण्यास बंदी (Ban on practice after retirement)** - न्यायाधीशाला सेवानिवृत्तीनंतर भारतातील कोणत्याही न्यायालयात वकिली करता येत नाही कारण निवृत्ती झालेले ज्येष्ठ न्यायाधीश वकिली करू लागले तर संबंधित न्यायालयातील न्यायाधीशांवर दबाव येण्याची शक्यता असते.

८) **कर्मचारी (Freedom to appoint its staff)** - सर्वोच्च न्यायालयाचा स्वतंत्र कर्मचारी वर्ग असतो. त्या कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती, सेवाशर्ती आणि नियंत्रण न्यायालयातर्फेच होते. त्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन, भत्ते, निवृत्तीवेतन व प्रशासकीय खर्च भारताच्या संचित निधीतून देण्यात येतो.

९) **सवलती (Immunities)** - न्यायाधीशांच्या सर्व कृतींवर व निर्णयांवर कोणाला कसलीही टीका करता येत नाही. जर कुणी न्यायाधीशांवर टीका करण्याचा प्रयत्न केला तर त्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला शिक्षा देण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. कलम १२१ प्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या वागणूक व निर्णयाविषयी संसदेमध्ये चर्चा होऊ शकत नाही.

१०) **स्थान** - संसदेला सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार आणि कार्ये कमी करण्याचा अधिकार नाही. कार्यकारी मंडळाला संसदेच्या कामकाजात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नाही. सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्यालय दिल्ली येथे आहे. न्यायालयाच्या कामकाजाची भाषा इंग्रजी आहे. भारताच्या एकेरी न्यायालयीन रचनेमध्ये सर्वोच्च न्यायालय अंतिम आणि श्रेष्ठ आहे. सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय भारतातील सर्व नागरिक, सर्व संस्था आणि इतर न्यायालये या सर्वांवर बंधनकारक असतात.

सारांश तक्ता - सर्वोच्च न्यायालयाची रचना

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
न्यायाधीशांचा संख्यी	पात्रता	नियुक्ती	कार्यकाल	पदच्युती	वेतन	बंदी	कर्मचारी	सवलती	स्थान

७.३.२. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार, कार्ये आणि भूमिका (Powers, Functions and Role of the Supreme Court) :

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार व कार्ये यासंबंधी विस्तृत तरतुदी घटनेने केलेल्या आहेत. या तरतुदी पुढील पाच गटांमध्ये विभागता येतात.

तक्ता : सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार व कार्ये

१	२	३	४	५	६	७
प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र	पुनर्निर्णयाचे अधिकार क्षेत्र	आदेश देण्याचा अधिकार	सल्ला देण्याचे अधिकार	न्यायालयीन पुनर्विलोकन क्षेत्र	अभिलेख न्यायालय अधिकार	इतर अधिकार

१) प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र (Original Jurisdiction) - ज्या खटल्यांची सुरुवात सर्वोच्च न्यायालयातच होऊ शकते, इतर कोणत्याही न्यायालयात जे खटले प्रथम दाखल करता येत नाहीत त्यांना सर्वोच्च न्यायालयाचे प्रारंभिक अधिकार म्हणतात. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या अधिकारक्षेत्रात पुढील खटल्यांचा समावेश होतो.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या या कार्यक्षेत्राचे स्वरूप संघीय न्यायालयाचे आहे.

- १) भारत सरकार विरुद्ध घटकराज्य यांच्यातील वाद.
- २) भारत सरकार आणि काही राज्ये विरुद्ध इतर राज्य यांच्यातील वाद.
- ३) दोन घटक राज्यांमध्ये निर्माण झालेला वाद.
- ४) कोणत्याही केंद्रीय कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेचा प्रश्न सर्वोच्च न्यायालयातच प्रथम सुनावणीला येऊ शकतो.

प्रारंभिक अधिकार क्षेत्रामुळे सर्वोच्च न्यायालय 'संघीय न्यायालय' म्हणून कार्य करित असते आणि संघराज्याचे संरक्षण करते.

२) पुनर्विचाराचे अधिकार क्षेत्र (Appellate Jurisdiction) - भारतामध्ये ऐकरी न्यायव्यवस्था आहे. सर्वोच्च न्यायालय अंतिम आणि सर्वोच्च न्यायालय आहे. भारतातील उच्च न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयांवर पुनर्निर्णय देण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला प्राप्त झाला आहे. सैनिकी न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयांवर मात्र ते अपील ऐकू शकत नाहीत. खालील दाव्यांच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते. (अ) घटनात्मक दावे (ब) दिवाणी दावे (क) फौजदारी दावे.

अ) घटनेचा अन्वयार्थ (Cases involving Interpretation of the Constitution) :

उच्च न्यायालयाच्या दाखल्यानंतरच घटनात्मक विश्लेषणासाठी अशाप्रकारचे दावे सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केले जातात.

ब) दिवाणी दावे (Civil Cases) :

दिवाणी दाव्यांच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्यासाठी कमीतकमी २० हजार रुपये अंतर्भूत खटलेच असावेत अशी अट होती परंतु आता ती रद्द करण्यात आली आहे. उच्च न्यायालयाने असे प्रमाणपत्र दिले की दावा सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्यायोग्य आहे किंवा त्यामध्ये कायद्याचा महत्त्वाचा भाग अंतर्भूत आहे म्हणजे सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते.

क) फौजदारी दावे (Criminal Cases) :

फौजदारी दाव्यांच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयात अपील करताना पुढील तरतूदी लक्षात घेण्यात येतात.

अ) उच्च न्यायालयाने आरोपीस निर्दोष सोडून दिल्यास.

ब) उच्च न्यायालयाने आरोपीस फाशीची शिक्षा दिल्यास.

क) उच्च न्यायालयाने दावा सर्वोच्च न्यायालयाने चालविण्यायोग्य असल्याचा दाखला दिल्यास.

३) आदेश देण्याचा अधिकार (Writ Jurisdiction) - कलम ३२ प्रमाणे मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी न्यायालयात जाण्याचा नागरिकांना हक्क आहे. या हक्कांप्रमाणे मूलभूत हक्कांचा भंग झाल्यास व्यक्ती सर्वोच्च न्यायालयाकडे अर्ज करू शकतात. तेव्हा मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी सर्वोच्च न्यायालय आदेश देतात. उदा. बंदी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, सर्वोच्च न्यायालय या हक्कानुसार मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्याची भूमिका करते.

४) सल्ला देण्याचे अधिकार क्षेत्र (Advisory) - राष्ट्रपतींना सर्वोच्च न्यायालय कायदेशीर सल्ला देऊ शकते. कायद्याचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास असा सल्ला राष्ट्रपती मागतात. हा सल्ला गुप्त स्वरूपाचा असतो. तो सल्ला मानलाच पाहिजे असे बंधन राष्ट्रपतींवर नसते.

५) न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार (Judicial Review) - कायदेमंडळाने केलेला कायदा आणि कार्यकारी मंडळाने केलेली कृती घटनेशी सुसंगत आहे किंवा नाही ते तपासून पाहणे आणि सुसंगत नसल्यास रद्द ठरविणे म्हणजे न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा हक्क होय. भारतात घटना सर्वोच्च आहे. घटनेच्या संरक्षणाची जबाबदारी न्यायालयावर आहे. ती जबाबदारी पार पाडण्यास व नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे रक्षण करता यावे म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाला हा हक्क देण्यात आला आहे.

६) अभिलेख न्यायालय (Court of Record) - सर्वोच्च न्यायालय अभिलेख न्यायालय म्हणून कार्य करते. सर्वोच्च न्यायालयाचे सर्व निर्णय व कार्यपद्धती यांची काळजीपूर्वक नोंद ठेवली जाते. पुढे उद्भवणाऱ्या तशाच प्रकारच्या खटल्यांच्या सुनावणीच्या वेळी या नोंदी मार्गदर्शक म्हणून उपयोगात येतात. या निर्णयांना कायद्याचे स्वरूप येते. हे निर्णय भारतातील सर्व न्यायालयांना बंधनकारक असतात.

७) इतर अधिकार - राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीसंबंधीचे वाद सोडविणे.

७.३.३ सर्वोच्च न्यायालयाचे स्थान आणि भूमिका (Position and Role of Supreme Court) :

जगातील इतर देशांच्या न्यायालयांपेक्षा भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार आणि कार्याचे स्वरूप आणि विस्तार व्यापक आहे. भारतीय सर्वोच्च न्यायालय खालील महत्त्वाच्या भूमिका पार पाडते.

१) **संघीय न्यायालय (Federal Court)** - भारतात संघराज्य पद्धती असूनसुद्धा भारतात केंद्र व राज्यांची अशी दुहेरी न्यायव्यवस्था नाही. त्यामुळे केंद्र व राज्य, राज्य व राज्य यांच्यातील वाद सोडविण्याचे कार्य सर्वोच्च न्यायालय करते. त्यासाठीच सर्वोच्च न्यायालयाला प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र दिले आहे. या अधिकारामुळे सर्वोच्च न्यायालय भारतात संघीय न्यायालयाची भूमिका करीत असते आणि केंद्र व राज्य यांच्यात समतोल राखण्याचे कार्य करते.

२) **घटनेचे संरक्षण (Guardian of the Constitution)** - घटनेचे संरक्षण करणे आणि घटनेची सर्वोच्चता राखणे ही जबाबदारी न्यायालय पार पाडीत असते. त्यासाठीच न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला देण्यात आला आहे.

३) भारतात अंतिम व सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका सर्वोच्च न्यायालय पार पाडते. (Final Court of appeal) एकेरी न्यायव्यवस्थेच्या रचनेमध्ये भारतात सर्वोच्च न्यायालय अंतिम (Final) न्यायालय आहे.

४) सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांना कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते. त्याचा उपयोग इतर न्यायालयांना करता येतो. सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेश इतर न्यायालयांना बंधनकारक असतात.

५) मूलभूत हक्कांचे संरक्षण आणि हमी देण्याची भूमिका सर्वोच्च न्यायालय करते.

७.४ न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य (Independence of Judiciary) :

भारतात न्यायव्यवस्था मुक्त व स्वतंत्र आहे. त्यासाठी घटनेने खास तरतुदी केल्या आहेत.

७.४.१ न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य म्हणजे काय?

न्यायाधीशांना कोणाचीही भीती न बाळगता किंवा कोणात्याही दबावाला व प्रलोभनाला बळी न पडता (Without Fear and Favour) निःपक्षपातीपणे कार्य करता यावे यासाठी न्यायव्यवस्था, कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि शासनाच्या इतर घटकांच्या हस्तक्षेपापासून व प्रभावापासून मुक्त आहे. न्यायव्यवस्था स्वतंत्रपणे कार्य करीत असते.

७.४.२ न्यायालयीन स्वातंत्र्याचे महत्त्व :

१) सामान्य नागरिकांच्या दृष्टीने - सर्वोच्च न्यायालय मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करीत असल्यामुळे आणि शासनाच्या सत्तेवर मर्यादा ठेवत असल्यामुळे स्वतंत्र न्यायव्यवस्था असणे सामान्यांच्या हिताचे आहे.

२) (Work as a guardian of the constitution) राज्यघटनेची सर्वोच्चता राखण्याचे आणि घटनेच्या संरक्षणाची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयावर असल्यामुळे न्यायव्यवस्था स्वतंत्र असणे गरजेचे आहे.

३) भारतीय संघराज्याच्या दृष्टीने - केंद्र आणि राज्य यांच्यातील वाद सोडविण्यासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेचे महत्त्व निश्चितच आहे.

मूलभूत हक्कांचे, राज्यघटनेचे आणि लोकशाहीचे रक्षण करण्याचे कार्य न्यायालय करीत असल्यामुळे न्यायालय मुक्त आणि स्वतंत्र असेल तरच निपक्षपातीपणे आपले कार्य करू शकतात.

न्यायालयीन स्वातंत्र्यासाठी घटनात्मक तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत :

१) न्यायाधीशांची पात्रता व नेमणूक : न्यायाधीशांच्या नियुक्तीमध्ये राजकारण येऊ नये म्हणून न्यायाधीशपदासाठी उच्च दर्जाची पात्रता आवश्यक आहे. म्हणजेच न्यायाधीशांची नेमणूक राष्ट्रपती करीत असले तरी ते न्यायाधीशांची नेमणूक करतांना ती पात्रता लक्षात घेऊन सर्वोच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीश यांच्याशी सल्लामसलत करून न्यायाधीशांची नेमणूक करतात.

२) न्यायाधीशांना कार्यकालाची सुरक्षा आहे (Security of Tenure) : घटनेने न्यायाधीशांच्या कार्यकाल निश्चित केला आहे. न्यायाधीशांचे नियुक्त होण्याचे ६५ वर्षे आहे. त्यामुळे न्यायाधीशांना आपल्या कार्यकालाची सुरक्षा मिळाली आहे. गैरवर्तणुकीसाठी एखाद्या न्यायाधीशाला पदच्युत करावयाचे असेल तर न्यायाधीशांना पदच्युत करण्याची प्रक्रिया अतिशय कठीण आहे.

३) भरपूर वेतन, सुखसोयीसुविधा आणि भत्ते : न्यायाधीश कोणत्याही प्रलोभनाला बळी पडू नये म्हणून त्यांना सर्व सुविधा, भरपूर वेतन आणि भत्ते देण्यात येतात.

४) निर्भयपणे कार्य करण्याची शपथ - प्रत्येक न्यायाधीशाला पदग्रहण करण्यापूर्वी निर्भयतापूर्वक कार्य करण्याची आणि घटनेचे रक्षण करण्याची शपथ घ्यावी लागते.

५) निवृत्तीनंतर वकीली करण्यास प्रतिबंध - निवृत्तीनंतर न्यायाधीशांना वकीली करण्यास घटनेनुसार मनाई आहे कारण निवृत्तीनंतर कोणत्याही न्यायाधीशाने न्यायालयात वकीली केल्यास त्या न्यायालयातील इतर न्यायाधीशांवर दडपण येण्याची शक्यता असते.

६) न्यायालयीन कार्यप्रणाली विषयी नियम करण्याचा अधिकार - न्यायालयीन कार्यप्रणाली संबंधी नियम करण्याचा तसेच आपल्या न्यायालयीन अधिकारक्षेत्रामध्ये आदेश देण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे.

७) कर्मचारी वर्गावर नियंत्रण (Control over Establishment) - सर्वोच्च न्यायालयाचा स्वतंत्र कर्मचारी वर्ग असतो. न्यायालयातील कर्मचारी वर्गाची नियुक्ती मुख्य न्यायाधीशातर्फे होते तसेच त्यांच्या सेवाशर्ती ठरविण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयालाच आहे.

८) टीकेपासून मुक्तता (Free from Criticism) - न्यायालयावर टीका करून, न्यायालयाचा अपमान करणाऱ्या व्यक्ती व संस्थांवर उचित कार्यवाही करण्याचा अधिकार

सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. त्यामुळे न्यायाधीश सर्व तऱ्हेचे दबाव, दडपण, धमक्यांपासून मुक्त राहू शकतात. अशा प्रकारे न्यायालयीन स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी घटनाकारांनी अनेक तरतुदी केल्या आहेत.

९) न्यायालयाचे सार्वभौमत्व (Sovereignty of Judiciary) - न्यायालयाचे निर्णय केंद्रशासन, राज्यशासन, सर्व जनता आणि देशातील सर्वांवर बंधनकारक असतात. न्यायालयीन निर्णय न पाळण्यानांवर 'कोर्टाचा अपमान केला' या गुन्ह्याखाली शिक्षा केली जाते.

७.४.४ न्यायालयीन स्वातंत्र्याच्या मार्गात निर्माण झालेले धोके :

१) शासकीय दादागिरी व त्यांची अनावश्यक लुडबुड - न्यायालयीन व्यवस्थेमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा शासनाने अनेकदा प्रयत्न केला आहे. १९७४ मध्ये ज्येष्ठताक्रमानुसार सरन्यायाधीशांची नेमणूक करण्याऐवजी न्या. ए. एन. रे यांची सरन्यायाधीश पदावर नियुक्ती करण्यात आली होती. १९७५ ते १९७७ च्या आणीबाणीच्या काळात उच्च न्यायालयाच्या सुमारे १६ न्यायाधीशांच्या बदल्या करण्यात आल्या होत्या. अशा प्रकारे कार्यकारीमंडळ अति शक्तीशाली असेल तर न्यायालयीन व्यवस्थेमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न करतात आणि अशावेळी न्यायालयाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येऊ शकते.

२) सर्वसामान्य मानवी प्रवृत्तीप्रमाणे काही न्यायाधीश भ्रष्टाचारी व जातीय प्रवृत्तीचे आढळतात. प्रलोभनाला ते बरेचदा बळी पडतात.

३) अनेक न्यायाधीश राजकीय महत्त्वाकांक्षा बाळगतात. निवृत्ती झाल्यानंतर राजदूत, राज्यपाल पद मिळेल या आशेने कार्य करतात त्यामुळे ते निपक्षपातीपणे कार्य करू शकत नाहीत.

४) न्यायाधीशांच्याही स्वतःच्या आवडीनिवडी, मूल्ये असतात त्याचा प्रभाव त्यांच्या कार्यावर पडतो.

निष्कर्ष : स्वतंत्र न्यायव्यवस्था भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. आतापर्यंत भारतीय न्यायालयांनी स्वतंत्रपणे व मुक्तपणे राहून महत्त्वपूर्ण भूमिका केली आहे.

७.४.५ सारांश : न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य

१	२	३	४
न्यायव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्याचा अर्थ	महत्त्व	स्वातंत्र्यासाठी घटनात्मक तरतुदी	धोके
		१. पात्रता	१. शासकीय लुडबुड
		२. नेमणूक	२. मानवी प्रवृत्ती
		३. सुरक्षा कार्यकालीन	३. न्यायाधीशांची महत्त्वाकांक्षा
		४. वेतन भत्ते	४. न्यायाधीशाचा स्वभाव
		५. निर्भयतेची शपथ	
		६. निवृत्तीनंतरचे प्रतिबंध	
		७. स्वतंत्र कर्मचारी वर्ग व कार्यप्रणाली	
		८. टीकेपासून मुक्तता	
		९. न्यायालयाची सर्वोच्चता	

७.५ न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial Review) :

७.५.१ न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अर्थ - कार्यकारी मंडळाच्या कृती आणि कायदेमंडळाचा एखादा कायदा घटनेशी सुसंगत आहे किंवा नाही ते तपासून पाहणे आणि सुसंगत नसल्यास तो कायदा किंवा कृती रद्द ठरविण्याचा न्यायालयाचा हक्क म्हणजे न्यायालयीन पुनर्विलोकन होय. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनरावलोकनाचा अधिकार आहे.

७.५.२ न्यायालयीन पुनर्विलोकन अधिकाराचे महत्त्व :

या अधिकारामुळे न्यायालयाला खालील भूमिका पार पाडता येतात. १) घटनेचे पालकत्व व संरक्षण - भारतात राज्यघटनेच्या सर्वोच्चतेला मान्यता देण्यात आली आहे आणि राज्यघटनेचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी न्यायालयावर आहे. सर्वोच्च न्यायलय घटनेचा अर्थ लावून कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ यांना घटनात्मक मर्यादेचे पालन करण्यास लावते आणि अशाप्रकारे घटनेची सर्वोच्चता राखण्याची भूमिका पार पाडते. २) न्यायालयाच्या या अधिकारामुळे लोकशाही स्थिर आणि यशस्वी होण्यासाठी मदत झाली आहे. कायद्याचे राज्य प्रस्थापित होण्यास मदत झाली. ३) संघराज्य व्यवस्थेचे रक्षण ४) नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे रक्षण होण्यास मदत झाली आहे.

७.५.३ न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा विकास :

भारतात घटनेप्रमाणे न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार आहे. स्वातंत्र्यानंतर त्याचा विकास खालीलप्रमाणे झाला आहे.

न्यायालयीन पुनर्विलोकन आणि त्यातून निर्माण झालेले संघर्ष :

भारतीय राज्यघटना अमलात आल्यापासून न्यायालयाने न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अनेकदा वापर केला आहे. १९६७ नंतर न्यायालयाच्या या अधिकारामुळे न्यायालयाचे संसदेशी शत्रुत्व निर्माण होते. १९६७ साली गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य या खटल्याच्या वेळी न्यायालयाने असा निर्णय दिला की मूलभूत हक्कांचा संकोच करणारी कोणतीही दुरुस्ती करण्याचा संसदेला अधिकार नाही. याप्रमाणे न्यायालयाने संसदेच्या अधिकारांवर मर्यादा टाकली.

न्यायालयाने संसदेवर अशाप्रकारचे नियंत्रण आणल्यामुळे संसदेने १९७१ साली २४ वी आणि २५ वी घटनादुरुस्ती केली. या घटनादुरुस्तीप्रमाणे नवीन कलम घटनेला जोडण्यात आले. घटनेतील १४, १९ व ३१ या कलमांतील मूलभूत हक्कांना बाधा येते या सबबीखाली मार्गदर्शक तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी केलेला कोणताही कायदा न्यायालयाला अवैध ठरविता येणार नाही असे संसदेने स्पष्ट केले. संसदेने या घटनादुरुस्त्यांद्वारे न्यायालयाच्या न्यायालयीन पुनर्विलोकन या अधिकारावर मर्यादा आणली.

त्यानंतर केशवानंद-भारती खटल्यामध्ये वरील घटनादुरुस्त्यांना न्यायालयाने आव्हान दिले. संसदेला घटनादुरुस्ती करून मूलभूत हक्कांचा संकोच करण्याचा अधिकार असला तरी “घटनेची मूळ चौकट” बदलण्याचा संसदेला अधिकार नाही असा निर्णय न्यायालयाने दिला. मात्र घटनेची मूळ चौकट म्हणजे काय ? हे न्यायालयाने स्पष्ट केले नाही. न्यायालयाने हे स्पष्ट न केल्यामुळे घटनादुरुस्ती करताना संसदेवर बंधन आले.

अशाप्रकारे राज्यघटना अमंलात आल्यानंतर काळाच्या ओघात न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा विकास झाला. भारतातील ४२ वी घटनादुरुस्ती म्हणजे भारतातील सर्वात मोठी लिखित घटनादुरुस्ती होय. घटनेच्या निरनिराळ्या ४० कलमांमध्ये या घटनादुरुस्तीने बदल करण्यात आले होते परंतु १९७८ च्या ४३ व्या घटनादुरुस्तीद्वारा त्यातील काही तरतुदी रद्द करण्यात आल्या. उदारहणार्थ, उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या अधिकारावर लादण्यात आलेले निर्बंध रद्द करण्याची तरतूद. अशा प्रकारे पुन्हा एकदा संसद आणि सर्वोच्च न्यायालय यांच्यातील सत्तेचा समतोल प्रस्थापित करण्यात आला. त्यानंतर १९८० आणि १९९० साली न्यायालयाने संसद आणि कार्यकारी शाखा यांनी घटनेची मर्यादा ओलांडू नये म्हणून न्यायालयीन पुनर्विलोकन अधिकाराची अंमलबजावणी केली होती. २००५ साली सर्वोच्च न्यायालयाने घटनेच्या ९ व्या शेड्यूलच्या वैधतेचा प्रश्न उपस्थित केला. घटनेच्या ९ व्या शेड्यूलमध्ये जर मूलभूत हक्कांचा भंग होत असेल तर तो विषय न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा विषय होऊ शकेल असा प्रश्न उपस्थित केला. अशाप्रकारे न्यायालयाच्या न्यायालयीन पुनर्विलोकन अधिकाराच्या अंमलबजावणीतून न्यायालयाच्या या अधिकाराचा विकास झाला आहे.

७.५.४ भारतातील न्यायालयाच्या न्यायालयीन पुनर्विलोकन अधिकाराची व्याप्ती (Scope) :

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाला कायदेमंडळाने केलेला कायदा घटनेशी सुसंगत आहे किंवा नाही ते पाहण्याचा अधिकार आहे म्हणजेच कायद्याची वैधता तपासण्याचा अधिकार न्यायालयाला आहे. परंतु कोणत्याही कायद्याची न्यायता ठरविण्याचा (Right or Wrong) (Just or unjust) हे ठरविण्याचा अधिकार भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाला नाही. असा अधिकार अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार अमेरिकेच्या न्यायालयाच्या तुलनेने मर्यादित आहे.

७.६ न्यायालयीन सक्रीयता (Judicial Activism) :

१९८० नंतर भारतीय राजकारणांमध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. उदा. काँग्रेसपक्षाची सत्ता दुर्बळ झाली, प्रादेशिक पक्षांचा विकास झाला, भ्रष्टाचार वाढला, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण वाढले, संसदेच्या सत्तेचा ऱ्हास झाला इत्यादी. भारत लोककल्याणकारी राज्य आहे. लोककल्याणाच्या नावाखाली गरीब जनतेला आश्वासने देणारे आहेत असे दिसून येते होते. सार्वजनिक धोरणांची अंमलबजावणी करण्याच्या बाबतीत शासन कार्यक्षम नाही असेही हळूहळू लक्षात येत होते. अशावेळी दुर्बल आणि गरीब जनतेच्या संरक्षणाची जबाबदारी लक्षात घेऊन सर्वोच्च न्यायालय सक्रीय झाले. दारिद्र्य, भ्रष्टाचार, दलितांचे हक्क, सार्वजनिक सेवा, आदिवासी योजना, कामगारांचे प्रश्न इत्यादी बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयाने लक्ष घातले.

सर्वांसाठी न्याय (Justice for all) उपलब्ध व्हावा म्हणून जनहित याचिका (Public - Interest Litigation) यंत्रणा राबविली. न्यायालयीन कार्यपद्धतीमध्ये साधारणपणे १९८२ पासून सुरू केलेला नवीन उपक्रम म्हणजे 'जनहित याचिका' (Public Interest Litigation) चालविणे व त्यासाठी 'लोक न्यायालये' स्थापन करणे होय.

या उपक्रमाचा उद्देश :

जनहितयाचिका या उपक्रमाचा उद्देश खालील आहे.

सर्वसामान्यांना कमी वेळात आणि कमी खर्चात न्याय मिळवून देणे. न्यायालयीन प्रक्रिया गुंतागुंतीची, सर्वसामान्य माणसाला न परवडणारी एवढी खर्चिक आणि अति विलंब लावणारी आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांना एक प्रकारे न्याय नाकारणे असा त्याचा अर्थ होत होता. अति खर्चिक आणि औपचारिक न्यायालयाची कायदेशीर प्रक्रिया बाजूला सारून गरिबांना आणि कमकुवत घटकांना लवकरातलवकर न्याय मिळावा हा उद्देश या उपक्रमामागे आहे.

या उपक्रमामुळे घटनेला अभिप्रेत असलेली 'न्याय समाजव्यवस्था' आणण्यासाठी निश्चितच मदत झाली आहे.

जनहितयाचिका म्हणजे काय? (Public Interest Litigation)

सर्वसाधारण लोकांच्या कल्याणासाठी किंवा बहुसंख्यांकांच्या सामाजिक हितासाठी न्यायालयात सुरु केलेली कारवाई म्हणजे सार्वजनिक हिताचे दावे असा या उपक्रमाचा शब्दशः अर्थ आहे.

जनहिताच्या दाव्यांसाठी असलेली कार्यपद्धती :

न्यायालयाचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी कोणतीही व्यक्ती न्यायालयाला एखादे साधे पत्र लिहून एखाद्या विषयाच्या बाबतीत न्यायालयाला अन्याय दूर करण्यासाठी उद्युक्त करू शकते. अशावेळी न्यायालय नेहमीचे तांत्रिक नियम व पद्धती इत्यादी औपचारिक सोपस्कार बाजूला सारून ते विनंतीपत्र आपल्याकडे दाखल करून त्यावर योग्य ती कारवाई करते.

दाव्यांची व्याप्ती :

- १) एखाद्या व्यक्तीला किंवा व्यक्तीसमूहाला काही कायदेशीर नुकसान झाले असेल किंवा तशी भीती निर्माण केली गेली असेल तेव्हा ती व्यक्ती तसे विनंती पत्र न्यायालयाकडे देऊ शकते.
- २) मूलभूत हक्कांचा भंग झाला असल्यास सर्वोच्च न्यायालयाकडे अर्ज करता येतो.
- ३) ज्या व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूह आपली अन्यायासंबंधी गान्हाणी त्यांच्या गरिबी, असहायता, निकृष्ट सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे न्यायालयाकडे घेऊन जाण्यास असमर्थ असतात त्यांच्यासाठी समाजातील कोणीही व्यक्ती त्यांच्यातर्फे न्यायालयाकडे अर्ज सादर करू शकतात. समाजातील कोणतीही व्यक्ती किंवा उच्च किंवा सर्वोच्च न्यायालयाला एखादे साधे पत्र लिहून किंवा तार करून अन्यायांच्या परिमार्जनासाठी न्यायालयीन कारवाईची मागणी करू शकते.

न्यायालय नेहमीच्या पद्धतीला बाजूला सारून अशा पत्रांचे किंवा तारेचे परिवर्तन एक कायदेशीर विनंती अर्ज या स्वरूपात करून स्वीकार करतात व त्यावरील आपली कारवाई करतात.

जनहिताच्या दाव्यांच्या संदर्भातील खटले :

जनहितदाव्यांच्या या खटल्यांमुळे न्यायालयाच्या कामात खूप वाढ झाली आहे. काही न्यायाधीश अशा अर्जांशी जनतेकडून मागणी करतात. त्यांच्याकडे आलेल्या गान्हाण्यांची पत्रे ते रीतसर विनंती अर्जात परिवर्तन करतात. त्यानंतर आपल्या स्वतःच्या पत्रिकेवर नोंदवून घेतात व असे अर्ज निकालात काढतात. गुजरात उच्च न्यायालयाचे न्या. एम. पी. ठक्कर यांनी एका

विधवेने वर्तमानपत्राच्या संपादकांना लिहिलेल्या तक्रारपत्राचे परिवर्तन विनंती अर्जात केले. त्या पत्रात त्या स्त्रीने आपल्या पतीच्या निधनानंतर फंडाची रक्कम न मिळाल्यामुळे निर्माण झालेल्या अवस्थेचे वर्णन केले होते. न्यायमूर्तींनी कसल्याही औपचारिकतेचा आश्रय न घेता ताबडतोब रीजनल प्रॉव्हिडंड फंड कमिशनरांना योग्य ती कारणे दाखवा अशी नोटीस दिली. न्यायालयीन सुनावणीनंतर त्या स्त्रीला ताबडतोब फंडाची रक्कम देण्याची व्यवस्था केली.

बंधमुक्ती मोर्चा विरुद्ध भारत सरकार :

या खटल्यात अर्जदार एक संघटना आहे. ही संघटना वेठविगारांना मुक्त करण्याच्या ध्येयाने वाहिलेली आहे. संघटनेचा अर्ज एका साध्या पत्राच्या स्वरूपात होता. हे पत्र सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिकांना लिहिले होते. त्यांनी त्या पत्राचे निवृत्ती अर्जात परिवर्तन केले.

तक्रारीचे स्वरूप असे होते की :

हरियाणा राज्यातील फरीदाबाद जिल्ह्यामध्ये एका दगडाच्या खाणीत काही कामगार अत्यंत अमानुष परिस्थितीत काम करीत आहेत. त्यांच्यापैकी कित्येक कामगार वेठबिगार म्हणून राबविले जात आहेत. ज्या खाणीत ते काम करीत होते त्या खाणीचे नाव, तेथील कामगारांची नावे व त्यांच्या अंगठ्याचे ठसे असलेले त्यांचे स्टेटमेंट त्या अर्जासोबत जोडलेले होते. याठिकाणी आरोग्य व पर्यावरणसंबंधीच्या नियमांची कार्यवाही केली नव्हती याबद्दल जबाबही त्याला जोडले होते.

सर्वोच्च न्यायालयाने त्या स्थळाला भेट देण्यासाठी दोन वकील आयुक्त व सामाजिक कायदा चौकशी अधिकारी यांची नियुक्ती केली. या समितीने कामगारांच्या स्थितीविषयी एक अहवाल सादर केला. या अहवालाच्या प्रती खाणीच्या भाडेकरूंना व मालकांना देण्याचा आदेश न्यायालयाने दिला व त्या सर्वांना त्या खटल्यात प्रतिवादी करून अहवालातील माहिती खरी असल्याबद्दलचे पत्र न्यायालयास सादर करण्याचा आदेश दिला.

सर्वोच्च न्यायालयाने विनंती अर्ज, आयुक्तांचा अहवाल, प्रतिवादींची प्रतिज्ञापत्रे यांचा अभ्यास करून केंद्र व राज्य सरकारांना आदेश जारी केला व विशिष्ट तारखेच्या आत त्यांची अंमलबजावणी करण्याचा आदेश दिला.

न्यायालयीन सक्रीयता न्यायाधीश भगवती आणि कृष्णा अय्यर या न्यायाधीशांच्या विशेष लक्ष दिल्यामुळे अस्तित्वात आली. न्यायालयीन सक्रीयतेमुळे खालील महत्त्वपूर्ण गोष्ट घडली आहे. भारतीय राज्यघटनेची मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता या मूल्यांची स्थापना करणे आहे. या मूल्यांची स्थापना करण्यामध्ये न्यायालयीन सक्रीयतेमुळे मदत झाली आहे. सर्वोच्च न्यायालय न्यायालयीन सक्रीयतेद्वारे सार्वजनिक धोरणे ठरवू शकत नाही कारण सार्वजनिक धोरणे ठरविणे संसदेचे कार्य आहे.

७.७ निवडणूक आयोग :

महत्त्व : भारतीय लोकशाहीमध्ये स्वतंत्र आणि मुक्त वातावणात निपक्षपातीपणे निवडणूका व्हाव्यात म्हणून राज्यघटनेच्या १५ व्या भागामध्ये कलम नं. ३२४ ते ३२९ मध्ये अनेक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२४ प्रमाणे निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. संपूर्ण निवडणूक यंत्रणा आणि निवडणूकविषयक प्रक्रियांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भारतात स्वतंत्र निवडणूक आयोग आहे.

निवडणूक आयोगामध्ये मुख्य निवडणूक अधिकारी आणि वेळोवेळी राष्ट्रपती ठरविलेले इतर निवडणूक अधिकार्यांचा समावेश होतो. निवडणूक अधिकारी यांचा कार्यकाल आणि सेवा विषयक अटी संसद कायदे करून ठरवित असते. कार्यकारीमंडळ आणि कायदेमंडळाच्या नियंत्रणापासून निवडणूक अधिकारी व निवडणूक आयोग पूर्णपणे मुक्त ठेवण्यात आले आहे. त्यामुळेच स्वतंत्र व मुक्त वातावणात निपक्षपातीपणे निवडणूका घेणे शक्य होते.

सत्ता आणि कार्ये : राज्यांचे कायदेमंडळ, केंद्राचे कायदेमंडळ, राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती या सर्व निवडणूकांचे आयोजन करणे, मार्गदर्शन करणे, नियंत्रण करणे ही जबाबदारी निवडणूक आयोगाची आहे. एकूण निवडणूक आयोगाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :-

- १) प्रत्येक जनरल इलेक्शनपूर्वी उमेदवारांची यादी तयार करणे. पात्रतापूर्ण मतदारांचे रजिस्ट्रेशन करणे.
- २) विविध राजकीय पक्षांना मान्यता देणे आणि त्यांना चिन्ह प्रदान करणे.
- ३) राजकीय पक्षांचे वागणूक विषयक नियम ठरविणे.
- ४) संसदसदस्यांच्या आपत्रतेविषयी राष्ट्रपतींना माहिती देणे.
- ५) संसद, राज्याचे कायदेमंडळ, राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणूका घेणे.
- ६) निवडणूक अधिकारी आवश्यक असल्यास निवडणूक व्यवस्था व त्याबाबतीतील भांडणे सोडविण्यास नेमणे.
- ७) मतदारांची यादी तयार करणे आणि मतदारांना ओळखपत्र देणे.

७.८ प्रश्न

- १) सर्वोच्च न्यायालयाची रचना आणि अधिकारकार्येचे विवेचन करा.
- २) सर्वोच्च न्यायालयाची कार्ये सांगून; सर्वोच्च न्यायालयाचे स्थान व भूमिका सांगा.
- ३) न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य म्हणजे काय? त्यासाठी कोणत्या घटनात्मक तरतूदी आहेत समालोचन करा.
- ४) न्यायालयीन पुनर्विलोकनावर सविस्तर लिहा.
- ५) टिपा द्या.
 - १) भारतीय न्यायव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये.
 - २) जनहित याचिका
 - ३) न्यायालयीन पुनर्विलोकन
 - ४) निवडणूक आयोग.
 - ५) न्यायालयीन सक्रियता

भारतीय संघराज्य (FUNCTIONING OF THE FEDERAL POLITY IN INDIA)

प्रकरणाची रचना :-

८.० उद्दीष्ट

८.१ प्रस्तावना

८.२ भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये

८.३ भारतीय संघराज्याची केंद्राकर्षी प्रवृत्ती दाखविणारी वैशिष्ट्ये

८.४ प्रश्न

८.० उद्दीष्ट :

भारतीय राज्याची संघराज्य व्यवस्था समजून घेणे हे मुख्य उद्दीष्ट आहे. अमेरिका संघराज्य पद्धती असलेला देश आहे. इंग्लंड एककेंद्री (Unitary) व्यवस्था असलेला देश आहे. भारतीय राज्यव्यवस्था या दोन्ही देशांपेक्षा वेगळी आहे. भारतात केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य आहे.

साधारणपणे संघराज्य व्यवस्था मोठ्या देशांमध्ये (Larger state) आणि विविधता (भाषा, धर्म, प्रदेश) असलेल्या देशांमध्ये (Heterogeneous) स्वीकारण्यात येते. अमेरिका, भारत, ऑस्ट्रेलिया या देशांमध्ये संघराज्य व्यवस्था आहे. राष्ट्रीय ऐक्य आणि प्रादेशिक स्वायत्तता यांचा समन्वय या व्यवस्थेमध्ये असतो.

८.१ प्रस्तावना :

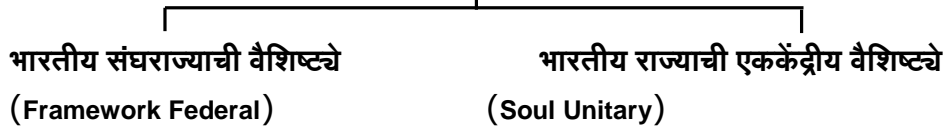
जगातील कोणत्या देशांची राज्यव्यवस्था दोन प्रकारांमध्ये विभागली आहे असे दिसून येते.

(१) संघराज्य पद्धती, (२) एककेंद्रीय व्यवस्था पद्धती.

अमेरिका जगातील सर्वात पहिला संघराज्य पद्धतीचा देश आहे. अमेरिकेत ५० राज्ये मिळून अमेरिकेचे संघराज्य निर्माण झाले आहे. ब्रिटन हा देश एककेंद्री व्यवस्थेचे उत्तम उदाहरण आहे. भारतात अर्ध-संघराज्य किंवा केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य आहे.

भारतीय संघराज्य निर्मिती २६ जानेवारी १९५० ला घटना लागू झाल्यानंतर करण्यात आली. भारतीय संघराज्य सेन्ट्रीफ्युगल ?? प्रक्रियेने अस्तित्वात आले आहे. ब्रिटिश वर्चस्वाखाली भारतीय वसाहतीचे स्वरूप एककेंद्री होते. प्रशासकीय सोयीसाठी फक्त प्रदेशांची निर्मिती केली होती, परंतु या प्रदेशांना स्वतंत्र कोणतेच अधिकार नव्हते. सर्व सत्ता ब्रिटिश संसदेकडे होती. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेमध्ये भारत “Union of States” आहे असा शब्दप्रयोग केला आहे, ज्यामध्ये केंद्रशासन, राज्यशासन आणि केंद्रशासित प्रदेशांचा समावेश होतो. केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार यांच्यात सत्तेचे विभाजन करण्यात आले आहे.

भारताचे केंद्राकर्षी स्वरूपाचे संघराज्य आहे.

<p>१. दुहेरी शासन व्यवस्था</p> <p>२. केंद्र व राज्यात अधिकाराची विभागणी</p> <p>३. लिखित राज्यघटना व घटनेची सर्वोच्चता</p> <p>४. न्यायालयाला पुनर्विलोकनाचा हक्क</p> <p>५. द्विगृही संसद</p>	<div style="font-size: 2em;">{</div>	<div style="font-size: 2em;">}</div>	<p>१. केंद्राकर्षी संघराज्य विशिष्ट हेतूने निर्मित आहे.</p> <p>२. अधिकार विभागणी केंद्राकडे झुकणारी आहे.</p> <p>३. संसदेला घटनादुरुस्तीचा अधिकार</p> <p>४. एकच घटना</p> <p>५. राज्यपाल-केंद्राकडून निर्वाचित</p> <p>६. आणीबाणीच्या काळात एककेंद्री स्वरूप प्राप्त होते.</p> <p>७. घटकराज्यांना समान प्रतिनिधित्व नाही.</p> <p>८. एकेरी नागरिकत्व</p> <p>९. एकेरी न्यायव्यवस्था</p> <p>१०. अखिल भारतीय नोकऱ्यांवर केंद्राचे नियंत्रण</p> <p>११. कलम ३५६</p> <p>१२. एकात्मक आयोग</p>
---	--------------------------------------	--------------------------------------	--

८.२ भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Indian Federation) :

८.२.१ प्रस्तावना :

भारतीय संघराज्यामध्ये संघराज्य व एकात्मपद्धतीचे मिश्रण दिसून येते. व्हिअर यांच्या मते भारतीय संघराज्य “निम-संघराज्य” (Quasi – federal) आहे. काहींच्या मते भारतीय संघराज्य ‘सौदेबाजीचे संघराज्य’ (Bargaining Federation) आहे. भारतीय राज्याची बाह्य

चौकट (Frame) संघराज्याची आहे पण आत्मा (Soul) केंद्राकर्षी आहे. भारतीय संघराज्य अमेरिकन संघराज्याप्रमाणे नाही. भारतीय संघराज्यात केंद्रसरकार मजबूत आहे.

८.२.२ भारतात केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य निर्माण करण्याची कारणे :

१) भारत भौगोलिक दृष्टीने आणि लोकसंख्येने मोठा विस्तार असलेला देश आहे. अशा देशात राज्यकारभाराच्या सोयीच्या दृष्टीने संघराज्य व्यवस्था योग्य होती.

२) परंतु भारताचा मुख्य प्रश्न म्हणजे ऐक्य व एकात्मता राखणे हा होता. भारतात विविध भाषा, धर्म, प्रादेशिक विविधता आहे. या विविधतेमुळे विघटनात्मक प्रवृत्ती निर्माण झाल्यास त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि देशाचे ऐक्य राखण्यासाठी केंद्र सरकार मजबूत असणे आवश्यक होते. राष्ट्रीय एकता आणि प्रादेशिक स्वायत्तता याचा मेळ साधण्यासाठी भारतात केंद्राकर्षी स्वरूपाच्या संघराज्याची निर्मिती करण्यात आली. The intention of the founding fathers of the constitution of India was to create a two-tieped polity combining the interests of the nation as a whole and the regional aspirations of the states.

८.२.३ भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये : भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत :-

- १) दुहेरी शासनव्यवस्था
- २) केंद्र - राज्यात अधिकार विभागणी
- ३) लिखित राज्यघटना आणि घटनेची सर्वोच्चता
- ४) न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार
- ५) द्विग्रही संसद

१) (Dual Government) दुहेरी शासन व्यवस्था (Two Sets of Govt) - केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार अशी दुहेरी शासनव्यवस्था भारतात आहे. भारतीय घटनेमध्ये 'संघराज्य' हा शब्दप्रयोग कोठेही नाही. भारतीय राज्यघटनेमध्ये ('युनियन ऑफ स्टेट्स') 'भारत हा राज्यांचा संघ' आहे असा शब्दप्रयोग केला आहे. २८ घटकराज्ये आणि ७ केंद्रशासित प्रदेश भारतीय संघराज्यात आहेत. केंद्रसरकार व राज्यसरकार अशी दुहेरी शासनव्यवस्था भारतीय संघराज्याची आहे परंतु कोणत्याही घटकराज्याला भारतीय संघराज्यातून फुटून निघण्याचा अधिकार नाही.

२) अधिकारांची विभागणी (Division of Powers) - केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार यांच्या कायदेविषयक, कार्यकारी आणि आर्थिक अधिकारांची निश्चित विभागणी घटनेप्रमाणे करण्यात आली आहे. केंद्र आणि राज्य यांच्यात राज्यकारभाराचे विषय वाटून दिलेले आहेत. ही विषयांची वाटणी तीन सूचीमध्ये खालीलप्रमाणे आहे. केंद्रसूचीत ९७, राज्यसूचीत ६६ व समवर्ती सूचीत ४७ विषय आहेत. केंद्रसूची केंद्रसरकारकडे आहे. राज्यसूची राज्यसरकारकडे आहे आणि समवर्तीसूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार दोन्ही शासनाला आहे. सर्व शेषसत्ता (Residary powers) केंद्र सरकारकडे आहे. सध्या केंद्रसूचीत १०० विषय आहेत. हे सर्व विषय राष्ट्रीय आणि संपूर्ण देशाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे विषय आहेत. राज्यसूचीत सध्या ६१ विषय आहेत. यामध्ये प्रादेशिक दृष्टीने महत्त्वाच्या विषयांचा समावेश

आहे. काही विशिष्ट परिस्थितीत आणि राज्यसभेने तसा ठराव पास केल्यानंतर राज्यसूचीतील विषयांवर संसद कायदे करू शकते. समवर्ती सूचीत सध्या ५२ विषय आहेत. यावर केंद्र व राज्य दोघांनाही कायदे करण्याचा अधिकार आहे. परंतु केंद्राचे कायदे सर्वोच्च समजले जातात. सर्व शेषसत्ता; ज्या कोणत्याही सूचीत समाविष्ट नाही त्यावर केंद्रसरकार कायदे करीत असते.

३) लिखित राज्यघटना आणि घटनेची सर्वोच्चता (Written Constitution and Supremacy of the Constitution) - भारतीय राज्यघटना लिखित आहे.

राज्यघटनेत केंद्र आणि राज्यशासनाची रचना, कार्ये, अधिकार स्पष्ट केली आहेत. संघराज्यव्यवस्थेला निश्चितता आणि स्पष्टता देण्याच्या दृष्टीने लिखित राज्यघटना आणि घटनेची सर्वोच्चता हे तत्त्व भारतीय व्यवस्थेत आहे. राज्यघटना सर्वोच्च आहे. केंद्रशासन आणि राज्यशासनाला घटनेतील तरतुदीप्रमाणे कार्य करावे लागते. घटनेची मर्यादा सर्वांना आहे.

४) सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा आणि संघीय न्यायालय

म्हणून भूमिका करण्याचा अधिकार आहे - सर्वोच्च न्यायालय घटनेची सर्वोच्चता राखण्याचे आणि केंद्र व राज्य सरकार यांच्यातील वाद सोडविण्याचे काम करते. त्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार घटनेत देण्यात आला आहे. या अधिकारानुसार केंद्र व राज्याने घटनेची मर्यादा लक्षात घेऊन कायदे आणि कृती केल्यास ते कायदे किंवा कृती बेकायदेशीर ठरविण्याचा न्याय अधिकार न्यायालयाला आहे. अशाप्रकारे सर्वोच्च न्यायालय घटनेच्या सर्वोच्चतेचे संरक्षण करते. सर्वोच्च न्यायालयाला प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र आहे. या प्रारंभिक अधिकार क्षेत्राखाली सर्वोच्च न्यायालय केंद्रशासन आणि राज्यशासन किंवा राज्यांमधील वाद सोडविण्याचे कार्य करते आणि संघीय न्यायालयाची भूमिका बजावते.

५) द्विगृही कायदेमंडळ (संसद) - संसदेची दोन सभागृहे आहेत. पहिले आणि कनिष्ठ सभागृह लोकसभा होय. दुसरे आणि वरिष्ठ सभागृह राज्यसभा होय. लोकसभा लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारे आणि राज्यसभा राज्यांचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह आहे. भारतीय संघराज्यीय व्यवस्थेत राज्यांचे हितसंबंधाचे रक्षण करून केंद्राचा राज्यांमध्ये उगीच हस्तक्षेप होत असेल तर त्याला पायबंद घालण्याचे काम राज्यसभा करते. जगातील अन्य देशांच्या संघराज्यांपेक्षा भारतीय संघराज्यव्यवस्था खालील बाबतीत भिन्न आहे. एककेंद्री व्यवस्थेकडे झुकणारे आहे.

८.३. भारतीय संघराज्याची केंद्राकर्षी प्रवृत्ती दाखविणारी वैशिष्ट्ये -

संघराज्याचा आत्मा एककेंद्री (Unitary) आहे. भारतीय संघराज्याची केंद्राकर्षी प्रवृत्ती दाखविणारी वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत :-

- १) संघराज्यनिर्मिती पद्धती
- २) अधिकारांची विभागणी केंद्राकडे झुकणारी
- ३) घटनादुरुस्तीचा संसदेला अधिकार
- ४) एकच घटना

- ५) राज्यपालाची तरतूद
- ६) आणीबाणीच्या काळात
- ७) घटकराज्यांना समान प्रतिनिधित्व नाही
- ८) एकेरी नागरिकत्व
- ९) एकेरी न्यायव्यवस्था
- १०) अखिल भारतीय सेवा
- ११) कलम ३५६ - राज्यात राष्ट्रपती राजवट
- १२) एकात्मक निर्वाचन आयोग, महालेखापाल

१) संघराज्यनिर्मिती पद्धती (The Mode of Formation) - अनेक सार्वभौम राज्ये एकत्र येऊन स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी परस्परात करार करून केंद्र सरकारला अधिकार देतात आणि इतर अधिकारांच्या बाबतीत स्वायत्त असतात. अशा पद्धतीने अमेरिकेतील संघराज्य अस्तित्वात आले आहे. भारतीय संघराज्य अशा प्रकारच्या ऐच्छिक करारातून निर्माण झाले नाही. १९३५ पर्यंत भारतात एककेंद्री व्यवस्था होती. १९३५ च्या कायद्याद्वारे संघराज्य व्यवस्था भारतात निर्माण केली होती. स्वातंत्र्यानंतर घटनेनुसार 'भारतीय राज्यांचा संघ' निर्माण करण्यात आला. केंद्र सरकार प्रबळ करण्यात आले. भारतीय संघराज्य केंद्राकर्षी निर्माण करण्यामागे देशाची एकता व एकात्मता राखणे हा घटनाकर्त्यांचा मुख्य हेतू होता.

२) अधिकारांची विभागणी केंद्राकडे झुकणारी (Strong centre) - भारतीय संघराज्यामध्ये केंद्र आणि राज्यात अधिकारांची विभागणी केली आहे परंतु ही अधिकारविभागणी समान नाही. केंद्र सरकारकडे राष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचे केंद्रसूचीतील १०० विषय आहेत. राज्यसरकारकडे प्रादेशिक दृष्टीने महत्त्वाचे राज्यसूचीतील ६१ विषय आहेत. राज्यसभेने २/३ बहुमताने ठराव संमत केला तर संसद राज्यसूचीतील विषयांवरही कायदा करू शकते. समवर्तीसूचीतील ५२ विषयांवर केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांना कायदे करण्याचा अधिकार असला तरी केंद्रसरकारचे कायदे सर्वोच्च समजण्यात येतात. सर्व शेषसत्ता केंद्राकडे आहेत. यावरून केंद्रसरकार आणि राज्य सरकार यांच्यात असलेली अधिकार विभागणी केंद्राकडे झुकणारी आहे राज्यापेक्षा केंद्राला खुप अधिकार आहेत. त्यामुळे केंद्र सरकार प्रबळ आहे.

३) घटनादुरुस्तीचा संसदेला अधिकार (Amendment of the Constitution)

- भारतात घटनादुरुस्तीचा अधिकार फक्त संसदेला आहे. राज्याच्या कायदेमंडळाला घटनादुरुस्तीचा अधिकार नाही. घटकराज्याचे नाव, सीमा बदलणे, नवीन घटकराज्य निर्माण करणे, घटकराज्यांची संमती न घेताच केंद्र सरकार करू शकते. अमेरिकेतील संघराज्य पद्धतीत घटकराज्यांच्या संमतीशिवाय घटनेत दुरुस्ती केली जात नाही. अमेरिकेतील संघराज्यात घटकराज्यांना अधिक स्वायत्तता देण्यात आली आहे.

४) एकच राज्य घटना (One Constitution)

- भारत संघराज्यपद्धती असलेला देश असला तरी संपूर्ण भारताची एकच राज्यघटना आहे. अपवाद जम्मू काश्मीर राज्य. कोणत्याही घटकराज्याला स्वतःची स्वतंत्र राज्यघटना निर्माण करण्याचा अधिकार नाही. भारतात केंद्र व राज्यांची मिळून एकच राज्यघटना आहे. अमेरिकेत प्रत्येक घटकराज्यांची घटना आणि केंद्रशासनाची घटना वेगवेगळी आहे.

५) **राज्यपाल (The Office of the Governor)** - अमेरिकेत घटकराज्यांचे राज्यपाल (Governor) त्या राज्याच्या जनतेने निवडलेले असतात. भारतात मात्र राष्ट्रपती राज्यपालांची नेमणूक करतात व राष्ट्रपतींची इच्छा असेल तोपर्यंत ते आपल्या पदावर राहतात. राज्यपाल राज्याचा प्रमुख असतो परंतु भारतात राज्यपाल केंद्राचा हस्तक म्हणून काम केंद्रसरकार राज्यपालांद्वारे आपले नियंत्रण अप्रत्यक्षपणे राज्यांवर प्रस्थापित करतात.

६) **आणीबाणीच्या काळात (Emergency provisions)** - भारतात आणीबाणीच्या काळात संघराज्याचे रूपांतर एककेंद्री शासनात होत असते. राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित केल्यानंतर संपूर्ण भारतात केंद्रसरकारची सत्ता प्रस्थापित होते. राष्ट्रपती आणीबाणीची घोषणा करतात. राष्ट्रीय आणीबाणीच्या काळात सर्व सत्ता केंद्र सरकारकडे असते. सर्व राज्ये केंद्राच्या आदेशाप्रमाणे कार्य करतात.

७) **घटकराज्यांना समान प्रतिनिधित्व नाही** - अमेरिकेतील संघराज्यात राज्यांना सिनेटमध्ये प्रत्येकी दोन प्रतिनिधी पाठवितात येतात. राज्य लहान किंवा मोठे असले तरी राज्यांना केंद्रामध्ये समान प्रतिनिधित्व आहे. परंतु भारतीय संघराज्यात घटकराज्ये राज्यसभेत लोकसंख्येप्रमाणे प्रतिनिधी पाठवितात. त्यामुळे घटकराज्यांच्या हिताचे समान संरक्षण होत नाही.

८) **एकेरी नागरिकत्व (A single citizenship)** - अमेरिकेतील संघराज्याप्रमाणे भारतात दुहेरी नागरिकत्वाची पद्धत नाही. भारतामध्ये एकेरी नागरिकत्व आहे. भारतातील प्रत्येक व्यक्ती फक्त 'भारतीय नागरिक' असतो. नागरिकत्वासंबंधीचे कायदे करण्याचा अधिकार फक्त केंद्रसरकारलाच आहे.

९) **एकेरी न्यायव्यवस्था (A single integrated judiciary)** - अमेरिकन संघराज्याप्रमाणे भारतात केंद्रसाठी वेगळी व राज्यासाठी वेगळी अशी दुहेरी न्यायव्यवस्था नाही. भारताच्या एकेरी न्यायव्यवस्थेमध्ये सर्वोच्च न्यायालय अंतिम व सर्वोच्च न्यायालय आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अंतर्गत दुय्यम न्यायालये कार्य करतात.

१०) **अखिल भारतीय सेवा (All India Services)** - केंद्र आणि राज्यांसाठी अखिल भारतीय सेवांची निर्मिती घटनेप्रमाणे होत असते. या सेवांमध्ये काम करणाऱ्यांची बदली संपूर्ण भारतात कुठेही होऊ शकते. केंद्र आणि राज्य दोघांसाठीही ते कार्य करतात. उदा. I.A.S., I.P.S.

११) **कलम ३५६ - राज्यात राष्ट्रपती राजवट** - कलम ३५६ - प्रमाणे राष्ट्रपती एखाद्या राज्यामध्ये राष्ट्रपती राजवटीची घोषणा करू शकतात. घटनात्मक शासन अयशस्वी झाले आणि त्या राज्याची कायदा व सुव्यवस्था धोक्यात आहे असे सांगून त्या राज्यात राष्ट्रपती राजवट घोषित करून त्या राज्याचा कारभार केंद्र शासन आपल्याकडे घेऊ शकते. एखाद्या राज्यात सशस्त्र दल पाठविण्याचा अधिकारही केंद्र सरकारला आहे.

१२) एकात्मक निर्वाचन आयोग आणि महालेखापाल - निर्वाचन आयोग, नियोजनमंडळ, महालेखापाल या यंत्रणा भारतात संपूर्ण देशासाठी म्हणजे केंद्र आणि राज्य दोन्हीसाठी कार्य करतात. त्यांच्या नेमणूका ही केंद्र सरकार करित असते.

निष्कर्ष :- भारतीय संघराज्याची वरील वैशिष्ट्ये आणि केंद्राकर्षी प्रवृत्ती अभ्यासल्यानंतर भारतीय संघराज्याचे स्वरूप केंद्राकर्षी आहे असे दिसून येते.

भारतीय राज्याची बाह्य चौकट संघराज्याची आहे; परंतु भारतीय राज्याचा आत्मा एककेंद्री आहे. घटनेचे प्रमुख शिल्पकार डॉ. आंबेडकर यांनी म्हटल्या प्रमाणे भारताची संघराज्य रचना भारतीय परिस्थितीस अनुरूप अशीच आहे.

८.४ प्रश्न :

- (१) भारतीय संघराज्याचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये सांगा.
- (२) भारतात “अर्धसंघराज्य” आहे चर्चा करा.
- (३) भारतीय संघराज्याची केंद्राकर्षी स्वरूप दाखविणारी वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- (४) टिपा लिहा -
(१) भारतात केंद्राकर्षी स्वरूपाचे संघराज्य स्वीकारण्याची कारणे.

भारतीय संघराज्यातील केंद्रसरकार आणि राज्यसरकाराची कार्यप्रणाली (FUNCTIONING OF FEDERAL POLICY IN INDIA)

प्रकरणाची रचना :-

- १.१ उद्दीष्ट
- १.२ प्रस्तावना
- १.३ केंद्र आणि राज्याच्या संघराज्यात्मक कार्याची आणि संबंधांची विभागणी
- १.४ केंद्र आणि राज्य यांचे कायदेविषयक संबंध
- १.५ केंद्र आणि राज्याचे कार्यकारी व प्रशासकीय संबंध
- १.६ केंद्र आणि राज्याचे आर्थिक संबंध
- १.७ केंद्र आणि राज्यांच्या बदलत्या संबंधाचे स्वरूप
- १.८ राज्यांच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न
- १.९ राज्यांमधील संबंध आणि संघर्ष आणि त्यावर उपाययोजना
- १.१० प्रश्न

१.१ उद्दीष्ट :

भारतीय संघराज्याच्या स्वरूपाचा अभ्यास केल्यानंतर भारतात 'केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य' आहे असे स्पष्ट होते. भारतीय राज्यघटनेप्रमाणे केंद्र आणि राज्य यांच्यात अधिकार आणि कार्याची विभागणी कशी आहे, केंद्र व राज्ये यांचे एकमेकांशी संबंध कसे आहेत अभ्यासणे आवश्यक ठरते. भारतीय संघराज्य व्यवस्थेची कार्यप्रणाली कशी आहे व त्याचा केंद्र-राज्य संबंधांवर कसा प्रभाव पडला याची मिमांसा या प्रकरणामध्ये करण्यात आली आहे. त्यामुळेच राज्यांच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न कसा उद्भवला याचाही अभ्यास भारतीय संघराज्याच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे.

१.२ प्रस्तावना :

भारतात "केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य आहे" म्हणजेच संघराज्य व्यवस्था ही केंद्रीकरणाकडे झुकलेली आहे. घटना अंमलात आल्यापासून ते आतापर्यंत भारतीय

संघराज्यव्यवस्थेचेच्या कामकाजाचे विश्लेषण केल्यानंतर भारतीय संघराज्याच्या केंद्राकधी प्रवृत्ती स्पष्ट दिसून येतात.

भारतात संघराज्य व्यवस्था असल्यामुळे घटनेप्रमाणे केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार यांच्यात सत्तेची विभागणी केलेली आहे. केंद्र आणि राज्य आपआपल्या कार्यक्षेत्रात स्वतंत्र आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या अकराव्या भागात केंद्र व राज्य संबंधविषयक सविस्तर तरतुदी आहेत. हे संबंध निश्चित करताना राष्ट्रीय एकात्मता आणि घटकराज्यांची स्वायत्तता जपण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

९.३ तीन प्रकारात केंद्र आणि राज्यांच्या संघराज्यात्मक संबंधाची विभागणी केली आहे.

तीन प्रकारात केंद्र आणि राज्यांच्या संघराज्यात्मक संबंधाची आणि कार्याची विभागणी खालीलप्रमाणे केली आहे.

- ९.३.१ कायदेविषयक संबंध (Centre State Legislative Relations)
- ९.३.२ प्रशासकीय संबंध (Administrative Relations)
- ९.३.३ आर्थिक संबंध (Financial Relations)

९.४ केंद्र व राज्य यांचे कायदेविषयक संबंध (Legislative Relations) :

केंद्र व राज्य यांचे कायदेविषयक संबंध (Legislative Relations) आणि कार्ये :

राज्यघटनेच्या अकराव्या भागात; कलम २४५ ते २५५ मध्ये केंद्र व राज्य यांच्या कायदेविषयक संबंधांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

केंद्र - राज्य कायदेविषयक संबंधांच्या ४ बाजू आहेत.

- ९.४.१ केंद्रीय आणि राज्यीय कायद्यांच्या भूप्रदेशीय मर्यादा (Territorial Extent of Central and State Legislation)
- ९.४.२ कायदेविषयक विषयांचे तीन सूचीत अधिकार विभाजन
- ९.४.३ राज्यसूचीतील विषयांवर काही विशिष्ट परिस्थितीत संसदेचे कायदे
- ९.४.४ राज्याच्या कायद्यांवर केंद्राचे नियंत्रण

९.४.१ केंद्रीय आणि राज्यीय कायद्यांचा भूप्रदेशीय मर्यादा (Territorial extent of Central and State Legislation) - संसद संपूर्ण देशासाठी म्हणजेच भारताच्या कोणत्याही प्रदेशासाठी कायदे करते. याउलट राज्याचे कायदेमंडळ फक्त त्या राज्यासाठीच कायदे करतात, म्हणजेच राज्याच्या कायद्यांना भूप्रदेशीय मर्यादा आहेत.

९.४.२ कायदेविषयक विषयांच्या तीन सूची - केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांच्यात विषयांची विभागणी केंद्रसूची राज्यसूची व समवर्तीसूची अशाप्रकारे तीन सूचीत अधिकार विभागणी करण्यात आली आहे.

१) केंद्रसूची (Union List) - संपूर्ण भारताशी ज्या विषयांचा संबंध येतो किंवा ज्या विषयांच्या बाबतीत देशभर एकच धोरण असावे अशी अपेक्षा होती ते राष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचे विषय केंद्रसूचीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या विषयांची संख्या ९७ होती आता १०० आहे. संरक्षण, उद्योगधंदे, अणुशक्ती, पोस्ट तार, दळणवळण, रेल्वे इत्यादी राष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचे विषय या सूचीत आहेत. या विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार केवळ संसदेलाच देण्यात आला आहे.

२) राज्यसूची (State List) : राज्यसूची मध्ये ६६ विषयांचा समावेश होता, आता ६९ विषय राज्यसूचीत आहेत. प्रादेशिक दृष्टीने महत्त्वाचे विषय उदा. पोलीस, तुरुंग, आरोग्य, शेती इत्यादी विषयांचा यात समावेश आहे. या विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार घटकराज्यांच्या कायदेमंडळांना आहे.

३) समवर्तीसूची (Concurrent List) - यामध्ये ४७ विषय होते, आता ५२ विषय आहेत. यात प्रादेशिक व राष्ट्रीय दोन्हीचे हितसंबंधविषयक विषय आहेत. त्यावर केंद्र व राज्य दोन्ही शासनांना कायदे करता येतात. केंद्र व राज्य यांच्या कायद्यात जर संघर्ष झाला तर राज्यसरकारचा कायदा रद्द समजला जातो. केंद्रशासनाने केलेला कायदा लागू करण्यात येतो.

४) शेषसत्ता (Residuary Power) - वरील तीन याद्यांमध्ये समाविष्ट नसलेल्या विषयांना शेषसत्ता म्हणतात. यावर कायदे करण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे. अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलिया या देशांमध्ये शेषसत्ता राज्यांकडे आहेत त्यामुळे या देशांमध्ये केंद्रापेक्षा राज्य अधिक प्रबळ आहेत.

९.४.३ राज्यसूचीतील विषयांवर काही विशिष्ट परिस्थितीत केंद्राचे कायदे : राज्यसूचीमधील विषयांवर राज्यशासन कायदे करते. परंतु खालील विशिष्ट परिस्थितीत राज्यसूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार घटनेनुसार केंद्र सरकारला प्राप्त होतो.

अ) आणीबाणीच्या परिस्थितीत (emergency) ब) राज्यसूचीतील एखादा विषय राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्त्वाचा (national interest) वाटला तर राज्यसभा २/३ बहुमताने ठराव संमत करून त्या विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार संसदेला देऊ शकते. क) दोन किंवा अधिक घटकराज्यांच्या विधिमंडळांनी (by agreement between states) केंद्रसरकारला तशी विनंती केली तर. ड) परराष्ट्राबरोबर तह, करार यांचे पालन करण्यासाठी (for implementation of treaties) राज्यसूचीतील एखाद्या विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार संसदेला प्राप्त होऊ शकतो. इ) एखाद्या घटकराज्यात घटनात्मक शासन अयशस्वी झाले (failure of constitutional machinery) आणि राष्ट्रपतींनी त्या घटक राज्यात आणीबाणी पुकारली तर तेथील विधिमंडळाचे सर्व अधिकार संसद स्वतःकडे घेते. ई) एखाद्या राज्यात कायदा आणि सुव्यवस्था ह्यांना धोका उत्पन्न झाल्यामुळे निर्माण झालेली गंभीर

परिस्थिती नाहीशी करण्यासाठी केंद्रसरकारला सशस्त्र दल त्या घटकराज्यात पाठविण्याचा अधिकार आहे. फ) केंद्रशासित प्रदेशांसाठी कायदे करण्याचा अधिकार संसदेला आहे.

९.४.४ राज्यांच्या कायद्यांवर केंद्राचे नियंत्रण :

राज्यांच्या कायद्यांवर केंद्रसरकार खालीलप्रकारे नियंत्रण प्रस्थापित करते. १) राज्यांच्या कायदेमंडळाने पारित केलेली काही विधेयके राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी राज्यपाल राखून ठेवू शकतात. राष्ट्रपती त्या विधेयकांच्या बाबतीत नकाराधीकार वापरू शकतात. २) आर्थिक आणिबाणीच्या काळात राष्ट्रपती राज्यांना आदेश देऊ शकतात; की राज्याची अर्थविधेयके त्यांच्या संमतीसाठी ठेवावीत. ३) राज्यसूचीतील काही विषयांबाबत राज्य कायदेमंडळाला कायदे करण्याआधी राष्ट्रपतींची पूर्वसंमती घ्यावी लागते.

निष्कर्ष : केंद्र आणि राज्य यांच्या कायदेविषयक संबंधांच्या बाबतीत असलेल्या राज्यघटनात्मक तरतुदींवरून असे दिसून येते की, केंद्र व राज्य यांच्या कायदेविषयक संबंधांच्याबाबतीत घटकराज्यांवर केंद्राचेच वर्चस्व आहे. केंद्रसरकार प्रबळ आहे. केंद्रसरकारला राज्यसरकारपेक्षा सर्वोच्च स्थान आहे.

९.४.५ सारांश - केंद्र आणि राज्य कायदेविषयक संबंध

भूप्रदेशीय मर्यादा	विभाजन ३ सूचीत १. केंद्रसूची २. राज्यसूची ३. समवर्तीसूची ४. शेषसत्ता	राज्यसूचीतील विषयांवर केंद्राचे कायदे १. राज्यसभेने ठराव केल्यास २. आणीबाणीच्या काळात ३. राज्यांनी केलेल्या विनंतीवरून ४. तह करारासाठी ५. राज्यामध्ये कायदा सुव्यवस्था आणण्यास	राज्याचे फायदे. त्यावर केंद्राचे नियंत्रण
--------------------	--	---	--

९.५ केंद्र व राज्य कार्यकारी आणि प्रशासकीय संबंध आणि कार्ये (Executive and Administrative Relationship) :

घटनेच्या अकराव्या भागातील दुसऱ्या प्रकरणात कलम २५६ ते २६३ मध्ये केंद्र आणि घटकराज्ये यांच्यातील कार्यकारी व प्रशासकीय संबंध विशद केले आहेत. भारताच्या संघराज्याचे शासन कार्यक्षमतेने आणि समन्वयाने चालावे यासाठी घटनेत काही तत्त्वे नमूद करण्यात आली आहेत. संसद आणि घटकराज्यांची कायदेमंडळे घटनेने निश्चित केलेल्या आपापल्या कार्यक्षेत्रात कायदे करीत असतात. या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणाऱ्या कार्यकारी व प्रशासकीय यंत्रणांची कोणती खबरदारी घ्यावी याचे दिग्दर्शन घटनेने केले आहे.

१.५.१. विधिविषयक अधिकारांशी समांतर (Co-extensive with their Legislative Powers) - केंद्र व राज्यसरकारचे कार्यकारी अधिकार त्याच्या विधिविषयक अधिकारांशी समांतर आहेत म्हणजे संसदेला ज्या विषयांच्या बाबतीत कायदे करण्याचे अधिकार आहेत त्या केंद्रसूचीतील विषयांवरील कायदांच्या अंमलबजावणीचे अधिकार केंद्रसरकारला आहेत. राज्याच्या कायदेमंडळांना राज्यसूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचे अधिकार आहेत. त्याबाबतीत अंमलबजावणीचे अधिकार राज्यसरकारला आहेत. म्हणजेच केंद्र आणि राज्यांचे कार्यकारी कार्ये व अधिकार कायदेविषयक अधिकार व कार्यांशी समांतर आहेत.

१.५.२. राज्यसरकारांना मार्गदर्शन करणे (Obligation of States and the centre) - संसदेने निर्माण केलेल्या कायदांच्या मार्गात अडचणी निर्माण होऊ नये म्हणून राज्यसरकारांनी आपली कार्यकारी सत्ता कशी वापरावी, ह्यासंबंधी केंद्रसरकार घटक सरकारांना सूचना देऊ शकते आणि त्या सूचनांचे पालन करणे घटकसरकारांवर बंधनकारक आहे.

१.५.३. केंद्रसरकार राज्यसरकारांना आदेश देऊ शकते (Centre's directions to the State) - राष्ट्रीय आणि लष्करी महत्त्वाच्या दळणवळणाच्या साधनांची उभारणी उदा. रेल्वे त्याची सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी केंद्रसरकार घटकसरकारांना आदेश देऊ शकते. त्या आदेशाचे पालन करणे घटकसरकारांवर बंधनकारक आहे.

१.५.४. केंद्रसरकारची कार्ये राज्यसरकारवर सोपविणे (President can give power and duties to state)

केंद्रीय कार्यकारी मंडळ आपल्या अधिकारक्षेत्रातील कोणतेही कार्य राज्यसरकारच्या संमतीने राज्यसरकारवर सोपवू शकते. उदा. सार्वत्रिक निवडणूकांच्या वेळी.

१.५.५. अखिल भारतीय नोकऱ्यांच्या बाबतीत (Establishment of All India Services) - (IAS, IPS) या सेवेतील अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्याचा, त्यांना प्रशिक्षण देण्याचा व राज्यांना त्यांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याचा अधिकार त्यांना प्रशिक्षण देण्याचा व राज्यांना त्यांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे. घटकराज्यातील प्रशासनामध्ये सर्व उच्चपदांवर या अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली जाते. ते केंद्रसरकारचे कर्मचारी असल्याने त्यांच्याविरुद्ध शिस्तभंगाच्या करवाईचा अधिकार राज्यशासनाला नाही.

१.५.६. आंतरराज्यीय परिषद आणि व्यापार आयोग (Establishment of an interstate council) - राज्यांमध्ये वादग्रस्त प्रश्न, समान धोरणाचे प्रश्न, राज्य आणि केंद्र यांच्या हितसंबंधांची चौकशी करणे इत्यादींसाठी आंतरराज्यीय परिषद (Inter State Council) निर्माण करण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे.

राज्यांमध्ये व्यापार, व्यवसाय यासाठी आंतरराज्यीय व्यापार समिती निर्माण करण्याचा अधिकार संसदेला आहे. आंतरराज्यीय मंडळांना घटकराज्यातील वादात निकाल देण्याचा अधिकार नाही. वादग्रस्त प्रश्नांबाबत चौकशी करून सल्ला देणे, शिफारसी करणे एवढाच अधिकार आहे.

९.५.७. केंद्रसरकारला कोणत्याही घटकराज्याच्या सुव्यवस्थेबाबतीत तेथील राज्यपालांकडून अहवाल मागविता येतो. प्रसंगी एखाद्या घटकराज्यात राष्ट्रपतीची राजवट निर्माण करण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे. (कलम ३५६ प्रमाणे) राष्ट्रपतींच्या राजवटीची मुदत किती काळपर्यंत असावी याचा निर्णय संसद घेते. एखाद्या घटकराज्यात कायदा आणि सुव्यवस्था यासंबंधी गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली असता केंद्रसरकार आपले लष्करी अथवा इतर दल त्या राज्यात पाठवितात. हे दल, केंद्रसरकारच्या सूचनांनुसार कार्य करतात. घटकराज्य सरकारचे या दलावर नियंत्रण नसते. या दलातील सभासदांचे कारवाईच्या काळातील अधिकार आणि कामे स्पष्ट करणारा कायदा संसद करित असते.

९.५.८. आणीबाणीच्या काळातील अधिकार (Relations during Emergencies) - ज्यावेळी देशात राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित केली जाते त्यावेळी घटकराज्यांच्या सरकारांनी आपला सत्ता कशी वापरावी यासंबंधी केंद्रसरकार आदेश देऊ शकते.

देशात आर्थिक आणीबाणी घोषित केली जाते तेव्हाही घटकराज्यांनी आपापल्या आर्थिक व्यवहारांच्या बाबतीत कोणत्या नियमांचे व कसे पालन करावे, यासंबंधी केंद्रसरकार आदेश देऊ शकते.

या आदेशांचे घटकराज्यांनी पालन करावे असे घटनात्मक बंधन आहे. जर एखादे घटकराज्य हे आदेश पाळण्यात असमर्थ ठरले तर संबंधित घटकराज्यात घटनात्मक यंत्रणा कोलमडली आहे. असा अर्थ लावून राष्ट्रपती त्या राज्यात कलम ३५६ प्रमाणे राष्ट्रपती राजवट आणू शकतो.

९.५.९. अनुसूचित जमाती आणि केंद्राचे अधिकार - घटकराज्याच्या कक्षेतील प्रदेशात राहणाऱ्या अनुसूचित जमातींच्या कल्याणासाठी आवश्यक अशा योजना तयार करून त्यांची कार्यवाही करण्यासाठी योग्य ते आदेश घटकराज्य सरकारांना देण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे.

९.५.१०. नद्यांच्या पाण्यासंबंधी वाद - काही नद्या अनेक घटकराज्यांच्या प्रदेशांतून वाहतात. त्या नद्यांच्या पाण्यावर सर्व संबंधित घटकराज्यांचा हक्क पोहोचतो. कोणत्या घटकराज्याने किती पाणी वापरायचे ? त्याचे वाटप कसे करावयाचे ? हे वादाचे प्रश्न असतात. उदा. कृष्णा, गोदावरी या नद्या महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक या राज्यांतून वाहतात. महाराष्ट्रात बांधलेल्या धरणांमुळे कर्नाटकाला मिळणाऱ्या पाण्यावर परिणाम होतो आणि वाद निर्माण होतो. असे वाद सोडविण्यासाठी लवादासारखी तटस्थ यंत्रणा निर्माण करण्याचा अधिकार संसदेस देण्यात आला आहे.

निष्कर्ष - कायदेविषयक संबंधाप्रमाणेच प्रशासकीय संबंधांच्या बाबतीत केंद्रशासन राज्यापेक्षा अधिक शक्तीशाली आहे असे दिसते.

सारांश - केंद्र-राज्य कार्यकारी आणि प्रशासकीय संबंध

- १) विधिविषयक अधिकारांशी समांतर
- २) राज्यसरकारांना केंद्राचे मार्गदर्शन
- ३) राज्यसरकारांना केंद्राचे आदेश
- ४) केंद्रसरकारची कार्ये राज्यसरकारवर सोपविणे
- ५) अखिल भारतीय नोकऱ्यांची प्रस्थापना
- ६) आंतरराज्यीय परिषदा व व्यापार व्यापारउद्योगांची स्थापना
- ७) राज्याच्या कायदा व सुव्यवस्थेसंबंधी
- ८) आणीबाणीच्या काळातील संबंध
- ९) अनुसूचित जमाती व केंद्राचे अधिकार
- १०) नद्यांच्या पाण्यासंबंधी

१.६. केंद्र-राज्य आर्थिक संबंध - (Financial Relationship) :

संघराज्यामध्ये केंद्र व घटक शासनांवर ज्या वैधानिक आणि प्रशासकीय जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आल्या आहेत त्या जबाबदाऱ्या त्यांना यशस्वीपणे पार पाडता याव्यात म्हणून आर्थिक तरतुदीची आवश्यकता असते. केंद्र व राज्य यांचे प्रशासन सुरळीत चालावे, त्यांच्यात समन्वय व सहकार्य निर्माण व्हावे यासाठी त्या त्या राज्यांना आपआपली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी योग्य अशी आर्थिक परिस्थिती असणे आवश्यक असते. केंद्र व राज्य यांच्यात संघर्ष होऊ नये यासाठी केंद्र व घटक सरकारे यांच्यामध्ये उत्पन्नांच्या बाबी आणि कर (Tax) लावण्याचे अधिकार घटनेप्रमाणे निर्धारित केले आहेत.

१.६.१. करांची विभागणी (Divides Taxing Powers) -राज्यसूचीतील विषयांवरील कर राज्यांच्या वाट्याला व केंद्रसूचीतील विषयांवरील कर केंद्राच्या वाट्याला आहेत. समवर्ती सूचीत कोणत्याही कराचा विषय समाविष्ट नाही. राज्याकडे जमा झालेली कराची रक्कम राज्य स्वतःकडे ठेवीत असते. केंद्रसरकारकडे जमा झालेल्या कराच्या रक्कमेतील काही हिस्सा राज्यांना दिला जातो.

१.६.२. राज्यांना आर्थिक साहाय्य (Union Financial Assistance to the State) - राज्यांचे कराद्वारे मिळणारे उत्पन्न अपुरे असते म्हणून केंद्रसरकार आपल्या उत्पन्नातील काही भाग, आर्थिक साहाय्याच्या स्वरूपात राज्यांना देत असते. काही कर केंद्रातर्फे लावले जातात परंतु त्यांची वसुली राज्यसरकार करते व आपल्या खाती जमा करते. उदा स्टॅंपकर, अबकारीकर, काही कर केंद्रसरकार बसविते व वसूलही करते आणि आलेले उत्पन्न राज्यसरकारला देत असते. उदा. रेल्वेभाडे

१.६.३. साहाय्यक अनुदान (Grants in Aid) - विकासाची कामे व मागासलेल्या जातीजमातींच्या कल्याणासाठी केंद्रसरकार घटकराज्यांना काही साहाय्यक अनुदान देते अर्थात याबाबतची रक्कम संसद ठरविते. आसाम राज्याला अनुसूचित जमातीसाठी खास अनुदानाची व्यवस्था आहे. सार्वजनिक कामासाठी केंद्र घटकराज्यांना अनुदानसाहाय्य देते. आसाम, बिहार, ओरिसा यांना ताग व तागापासून तयार केलेल्या वस्तूंच्या निर्यातीच्या मोबदल्यात साहाय्यक अनुदान देण्यात येते.

९.६.४. घटकराज्यांना कर्ज - प्रत्येक घटकराज्याला केंद्रसरकारकडून कर्ज घेता येते. भारताबाहेरील देशांकडून राज्यसरकारला कर्ज घेता येत नाही.

९.६.५. वित्तआयोग (The Finance Commission) - राष्ट्रपती वित्त आयोगाची पाच वर्षासाठी निर्मिती करतात. या आयोगाचे अध्यक्ष व चार सभासद असतात. सभासदांची पात्रता संसद कायदा करून ठरविते. वित्त आयोगाची मुख्य कार्ये खालील आहेत.

१) केंद्र व राज्य यांच्यात किंवा राज्यांमध्ये करांचे उत्पन्न कसे विभागले जावे यासंबंधी शिफारशी करणे. २) भारताच्या संचित निधीमधून राज्यांच्या उत्पन्नाला जी साहाय्यक मदत द्यावयाची, ती कोणत्या निकषांच्या आधारे द्यावी यासंबंधीच्या शिफारशी करणे.

९.६.६. नियोजन मंडळ - नियोजन मंडळामुळे राज्यांना केंद्रावर आर्थिक बाबतीत अवलंबून राहावे लागते. नियोजकविषयक धोरण निश्चित करताना राज्यांना विश्वासात घेतले जात नाही. पंतप्रधान, मंत्री, कॅबिनेट सचिव यांचा समावेश नियोजन मंडळात होतो. राज्यांचा एकही प्रतिनिधी नियोजन मंडळात नसतो.

९.६.७. आणीबाणीच्या काळात - राष्ट्रपती केंद्र व राज्यातील आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवतात. राज्याची आर्थिक विधेयके राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी पाठवावी असा आदेश देऊ शकतात.

निष्कर्ष : आर्थिक बाबतीत केंद्रसरकारचे घटकराज्यांवर नियंत्रण दिसून येते. बऱ्याच बाबतीत राज्यसरकार केंद्रावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

सारांश - केंद्र आणि राज्य आर्थिक संबंध :

१) कराची विभागणी - केंद्र व राज्य	
२) राज्यांना आर्थिक साहाय्य	३) सहाय्यक अनुदान
४) घटकराज्यांना कर्ज	५) वित्तआयोग
६) नियोजन मंडळ	७) आणीबाणीच्या काळात

९.७ केंद्र व राज्य संबंधाचे आणि कार्याचे बदलते स्वरूप :

९.७.१ प्रस्तावना :

भारतीय संघराज्य पद्धती भारतीय राज्यघटनेच्या मुलभूत चौकटीचा एक भाग आहे. घटनेप्रमाणे केंद्रसरकारला जास्त अधिकार आहेत. परंतु घटकराज्ये सुद्धा आपल्या कार्यक्षेत्राच्या बाबतीत स्वायत्त आहेत. घटकराज्यांकडे सुपूर्द केलेल्या विषयांच्या बाबतीत घटकराज्ये सार्वभौम आहेत. संघराज्याच्या प्रत्यक्ष वाटचालीत असे दिसते की केंद्र आणि राज्य यांच्यात अनेकदा संघर्ष झाले आहेत. घटनेप्रमाणे भारतात केंद्राकरीषी संघराज्य आहेच याशिवाय घटना अंमलात आल्यापासून ते आतापर्यंत अनेक घटनात्मक आणि घटनाबाह्य साधनाद्वारे केंद्राला प्रबळ करण्याकडे केंद्रशासनाची कामकाज पद्धती आहे. कारण केंद्र व राज्याचे प्रत्यक्ष संबंध

अनेक राजकीय आणि बिगरराजकीय प्रभावांवर अवलंबून असतात. १९६७ साली ९ घटकराज्यांमध्ये काँग्रेस सोडून इतर राजकीय पक्षांची शासने आली. त्या पक्षांनी दिवसेंदिवस वाढत असणाऱ्या केंद्रीय प्रवृत्तींना विरोध करायला सुरुवात केली. त्यातूनच केंद्र आणि राज्य यांच्यात संघर्ष व तणाव वाढायला लागले. विविध कारणांमुळे केंद्र शासनाचे महत्त्व वाढत चाललेले व घटक राज्यांचे महत्त्व बऱ्याच प्रमाणात ओसरत चाललेले दिसते.

भारतीय संघराज्याची आतापर्यंतची कार्ये आणि संबंधांची वाटचाल यावरून संघराज्यव्यवस्थेच्या कार्यप्रणालीचे वास्तविक स्वरूप दिसून येते. त्यावरून भारतीय राज्यात दोन प्रकारचे कल (Aspects) दिसून येतात.

- १) केंद्र व राज्य यांच्यात संघर्षाचा कल
- २) केंद्र व राज्य यांच्यात सहकार्याचा कल

१.७.२ केंद्र आणि राज्य यांच्यातील तक्रारीची आणि संघर्षाची क्षेत्रे :

१) राज्याची अधिक स्वयत्ततेची मागणी (Demand for Autonomy) :

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेच्या कामकाजामध्ये १९६७ नंतर फरक पडला कारण तोपर्यंत केंद्र आणि राज्यात काही अपवाद वगळता काँग्रेस पक्षाचे शासन सत्तेवर होते. त्यानंतर घटकराज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षांची सरकारे आलीत त्यांनी विशेषतः अकाली दल, तेलगु देसम, द्रमुक या पक्षांनी केंद्र व राज्य सरकारच्या परस्परसंबंधांचा पुनर्विचार व्हावा अशी मागणी केली. त्यासाठी १९७७ साली - ए. व्ही. राजमन्नार यांच्या अध्यक्षतेखाली त्रिसदस्य समिती नेमण्यात आली होती.

१९७८ साली अकालीदलाने आनंदपूर साहेब ठराव पास केला होता.

१९८३ साली भारत सरकारने सरकारीया आयोग स्थापन केला. या आयोगाने १९८८ मध्ये केंद्र व राज्य संबंधांविषयक अहवाल सादर केला; तो अजूनही विचाराधीन आहे. दिवसेंदिवस राज्यांची अधिकार आणि स्वायत्ततेची मागणी वाढत आहे. ४२ वी घटनादुरुस्ती आणि काही न्यायालयीन निर्णय यामुळे केंद्राचा प्रभाव वाढला. त्यातूनच राज्यांची अधिक स्वायत्ततेची मागणी सुरू झाली.

२) राष्ट्रपती राजवट - एखाद्या घटकराज्यामध्ये घटनात्मक शासनाची अयशस्विता निर्माण झाल्यास राष्ट्रपती त्या राज्यात राष्ट्रपती राजवट घोषित करतो. या तरतुदींचा राजकीय कारणांसाठी किंवा एखाद्या राज्याचे शासन रद्द करण्यासाठी उपयोग होऊ नये असे राज्यांचे मत आहे कारण बरेचदा केंद्रसरकारने या तरतुदींचा गैरवापर करून काही राज्यांमध्ये राष्ट्रपती राजवट घोषित केली होती.

३) राज्यपाल - राज्यपाल राज्याचा घटनात्मक प्रमुख असतो. राज्यपालाची भूमिका केंद्र आणि राज्य संबंधात तणाव निर्माण होण्याचे मुख्य कारण झाले आहे. राज्यपालाची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात व राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत राज्यपाल अधिकारावर राहतात. राज्यपाल केंद्राचा प्रतिनिधी म्हणून काम करतात. राज्यपालाने स्वतःच्या स्वधिकारांचाही उपयोग करावा; फक्त प्रेक्षकाची भूमिका करू नये अशी राज्यांची अपेक्षा आहे कारण राज्यपाल राज्याचा प्रमुख असतो. परंतु भारताच्या संघराज्यव्यवस्थेत राज्यपालावर राज्याचा नाममात्र प्रमुख आणि केंद्राचा राज्यात असणारा प्रतिनिधी अशी दुहेरी भूमिका सोपविली आहे.

४) **आर्थिक मिळकतीची साधने** - घटकराज्यांचे आर्थिक परावलंबित्व देखील राज्यांच्या स्वायत्ततेची मागणीमागील एक कारण आहे. केंद्र आणि राज्य यांच्यात आर्थिक संबंध घटनेद्वारे निश्चित करण्यात आले आहेत. आर्थिक अधिकारांची आणि मिळकतीची विभागणी योग्यप्रकारे अमलात आणली जात नाही. राज्यांना केंद्रावर त्यासाठी अवलंबून राहावे लागते असे राज्यांचे मत आहे. काही राज्यांच्या मते घटनेप्रमाणे केंद्र कराचे वाटप करीत नाही. श्रीमंत आणि मोठ्या घटकराज्यांना केंद्रशासन जास्त फंड देतात.

५) **नियोजन मंडळ** - के. संथानम यांच्या मते केंद्राकर्षी प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे त्याला दोन कारणे कारणीभूत आहेत. एक म्हणजे नियोजन मंडळ आणि दुसरे म्हणजे आर्थिक क्षेत्रात राज्यशासने केंद्राच्या फंडावर अवलंबून असतात.

नियोजनमंडळाची भूमिका देखील केंद्र राज्य संबंधांतील दुराव्याला व संघर्षाला कारणीभूत आहे. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये आपले वाढते व संपूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित करून नियोजन मंडळाने केंद्रीकरणाचा पाठपुरावा केलेला आहे. नियोजन मंडळाद्वारे केंद्रसरकार राज्यावर आपला प्रभाव वाढवीत आहे असे राज्यांना वाटते. नियोजन मंडळाच्या रचनेत घटकराज्यांना कोणतेही स्थान नाही. नियोजनमंडळ प्रत्यक्षात केंद्रसरकारच्या नियंत्रणाखाली कार्य करते.

६) **केंद्रीय पोलीस दलाचा वापर** - एखाद्या राज्यामध्ये केंद्रीय पोलीसदल पाठविण्याचा अधिकार राज्यांना आहे. बरेचदा केंद्र राज्यांना न विचारताच हे दल पाठवितात. खरे तर घटनेप्रमाणे शांतता व सुव्यवस्था राखणे हा राज्यसरकारचा विषय आहे. राज्याने मागणी केल्यानंतर असे पोलीस दल केंद्राने पाठविले तर केंद्र राज्य संबंधांना बाधा येणार नाही. रेल्वे, पोस्ट, स्टीलमील्स, फॅक्टरीज संपूर्ण देशात पसरलेल्या असतात. अशाश ठिकाणी हरताळ, हिंसाचार झाला आणि कायदा सुव्यवस्था धोक्यात आली असे केंद्रशासनाला वाटले की बरेचदा त्या राज्यांमध्ये केंद्रीय पोलीस दल पाठविण्यात येते.

७) **समवर्ती सूची** - समवर्तीसूचीतील विषयांवर केंद्रशासनाने केलेले कायदे त्याच विषयांवरील राज्यातील विधिमंडळाने केलेल्या कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जातात. बरेचदा केंद्रसरकार या सूचीतील विषयांचा उपयोग करून राज्यसरकारांवर आपला प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करीत असतात. या सूचीवर नव्याने विचार करण्याची आवश्यकता बहुसंख्य राज्यांनी व्यक्त केली आहे.

८) **उद्योगधंदे व खाणी यावर केंद्राचे वर्चस्व** - उद्योगधंदे व खाणी हे विषय राज्यांच्या अधिकारात असावयास हवेत आणि जे उद्योगधंदे जनतेच्या हिताचे आहेत, तेवढेच केंद्रसरकारने नियंत्रित करावेत अशी मूळ घटनेमध्ये तरतूद आहे. काही खास उद्योगधंद्यांसंबंधीचे कायदे करण्यास केंद्रसूचीने संसदेला अधिकार दिलेला आहे. सध्या बहुतेक उद्योगधंदे व खाणी केंद्राच्या अधिकारात आहेत.

९) राज्यसूचीतील विषय घटकराज्यांकडे आहेत.परंतु राज्यसूचीतील विषयांबाबतीतही दिवसेंदिवस केंद्राचा हस्तक्षेप वाढत आहे. उदा. शिक्षण विषय राज्यसूचीतून काढून समवर्ती सूचीत घेतला.

१०) अखिल भारतीय सेवा उदा. आय. पी. एफ. आय. एफ. एस. यांचे व्यवस्थापन केंद्राकडे आहे. त्यानिमित्ताने केंद्राचे वर्चस्व राज्यावर येते. वरील विषय केंद्र व राज्य यांच्यात तणाव आणि संघर्ष निर्माण करणारे आहेत. त्यामुळे राज्यांच्या राजकीय स्वायत्ततेला धक्का पोहोचतो असे घटकराज्यांना वाटते त्यामुळेच अनेक राज्ये राज्यांच्या स्वायत्ततेची मागणी करतात.

११) **प्रादेशिक पक्षांचा उदय** - निरनिराळ्या घटकराज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षांचा उदय झाला आणि राज्यातील जनतेचा त्यांना मोठ्या प्रमाणावर पाठिंबा मिळू लागला. प्रादेशिक पक्ष प्रादेशिक अस्मितेला खतपाणी घालून आपल्या राजकीय स्वार्थासाठी जनतेच्या मनात फुटीरतेची भावना रुजवितात.

१२) **राज्यांच्या स्वायत्ततेस विरोध** - केंद्रशासनाने घटकराज्यांच्या स्वायत्ततेच्या मागणीस विरोध केला. त्याची कारणे खालील आहेत.

१) केंद्रशासनास कमकुवत करणे राष्ट्रीय हिताच्या व राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीकोनातून चूक ठरेल. विघटनकारी प्रवृत्तींवर नियंत्रण ठेवण्यास केंद्रसरकार शक्तिशाली असणेच योग्य आहे. घटकराज्यांकडे अधिक सत्ता सोपविल्यास कार्यक्षमता अधिक येईल असे नाही कारण अनेक घटकराज्यांमध्ये प्रशासनाचा दर्जा घसरला आहे. अशाप्रकारे केंद्र आणि राज्य यांच्यात सत्तेच्या विभागणीच्या संदर्भात वाद होतातच.

९.७.३ केंद्र व राज्य संबंधांची आणि कार्याची सहकार्याची बाजू :

केंद्र आणि राज्य यांच्यात सहकार्य आहे असे सामान्यतः दिसते. केंद्र आणि राज्यांमध्ये घटनेप्रमाणे अधिकार विभागणी केलेली आहे. त्या विभागणीप्रमाणे घटकराज्ये आपआपल्या क्षेत्रात स्वायत्तता उपभोगतात.

१) भारताच्या विविधता असलेल्या देशात राष्ट्रीय ऐक्य आणि एकात्मता राखण्यासाठी केंद्रसरकार शक्तिशाली करण्यात आले आहे. भारतीय संघराज्यांची रचना एककेंद्री व्यवस्थेकडे झुकणारी आहे.

२) कल्याणकारी योजना राबविण्यासाठी (The Executive of Welfare Project) भारतासारख्या नवीन व विकसनशील देशाला केंद्र व राज्य यांच्यातील सत्तेची ताठर विभागणी परवडणारी नाही. विकसनशील देशांमध्ये केंद्र व राज्य यांच्यात सहकार्य असेल तरच प्रशासकीय कार्यक्षमता येते. शेवटी राज्यघटनेचा उद्देश लोकांना न्याय देणे हा आहे. केंद्र व राज्यशासनांच्या सहकार्यातूनच हे साध्य होणार आहे. म्हणून संघराज्यात्मक व्यवस्थेतील महत्त्वाचा आशय हा स्पर्धात्मक नसून वेगवेगळ्या शासनांनी आपल्या अधिकारांचा सहकार्याने वापर करण्यात दिसून येतो.

३) केंद्र आणि घटकराज्ये शासनांमध्ये सहकार्य वाढावे यासाठी खालील संस्थांचा उपयोग होतो.

अ) **नियोजनमंडळाची भूमिका** - विकासाच्या योजना आणि त्यासाठी आर्थिक मदत मिळविण्यासाठी राज्यशासनांना नियोजन मंडळांवर अवलंबून राहावे लागते. त्याचप्रमाणे नियोजनमंडळ अनुदानाच्या विभागणीवर, वापरावर व योजनेच्या कार्यवाहीवर नियंत्रण ठेवते.

ब) राष्ट्रीय विकास परिषद - ही संस्था नियोजनमंडळाची निगडित आहे. या परिषदेची निर्मिती १९५२ मध्ये झालेली असून तिच्यामध्ये राज्यांच्या, केंद्राच्या व केंद्रशासित प्रदेशांच्या प्रतिनिधींचा समावेश आहे. नियोजन क्षेत्रांतील केंद्र व राज्य यामध्ये परस्पर सहकार्य वाढविण्यासाठी हे एक व्यासपीठ आहे. परिषद सर्व योजनांना व वार्षिक विभागणींना मंजूरी देते. आणि वेगवेगळ्या राष्ट्रीय योजनांच्या कामकाजाचा आढावा घेते.

क) विभागीय परिषदा - १९५६ च्या राज्यपुनर्रचनेच्या कायद्यातील शिफारशीप्रमाणे या परिषदा निर्माण केल्या आहेत. दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विषयाच्या संबंधात सल्ला देण्याचे कार्य या परिषदा करतात. उदा. सीमातंटे, भाषिक अल्पसंख्याकांच्या समस्या, आंतरराज्यीय आर्थिक व सामाजिक योजनांचा कार्यक्रम.

ड) ईशान्य विभागीय परिषदा - आसाम, मणिपूर, मेघालय, नागालँड, त्रिपुरा ही राज्ये व अरुणाचल प्रदेश आणि मिझोराम या केंद्रशासित प्रदेशांमधील समान हितसंबंधांचा विचार ही परिषद करते.

९.७.४ मूल्यमापन : भारतीय संघराज्य (A Union of States) आहे. हे संघराज्य केंद्राकर्षी स्वरूपाचे आहे. भारतीय संघराज्यामध्ये केंद्र अधिक शक्तीशाली असले तरी राज्ये आपआपल्या क्षेत्रात सर्वोच्च आहेत. भारतीय संघराज्यातील केंद्र व राज्य एकमेकांचे शत्रू नाहीत तर राष्ट्रउभारणीच्या प्रक्रियेतील दोन्ही सहकारी आहेत. दोन्ही सर्वस्वी एकमेकांवर अवलंबून नाहीत आणि दोन्ही एकमेकांपासून फार स्वतंत्रही असू शकत नाहीत.

९.७.५ सारांश टेबल : केंद्र आणि राज्यांचे संबंध आणि कार्याचे बदलते स्वरूप

प्रस्तावना	केंद्रराज्य यांच्यातील संघर्षाची क्षेत्रे	सहकार्याची बाजू	मूल्यमापन
संघराज्याची वाटचाल	१. अधिक स्वायत्ततेची मागणी २. राष्ट्रपतीची राजवट ३. राज्यपालाची नेमणूक व भूमिका ४. आर्थिक मिळकतीची साधने व त्यातील भेदभाव ५. नियोजन मंडळाची भूमिका ६. केंद्रीय पोलीस दलाचा वापर ७. समवर्तीसूची ८. उद्योगधंदे व खाणींवर केंद्राचे वर्चस्व ९. राज्यसूची १०. अखिल भारतीय सेवा ११. प्रादेशिक पक्षांचा उदय १२. केंद्राचा स्वायत्ततेस विरोध	१. एकात्मतेसाठी २. कल्याणकारी योजना राबविण्यासाठी ३. सहकार्य वाढावे म्हणून संस्था अ) नियोजनमंडळ ब) राष्ट्रीय विकास परिषद क) विभागीय परिषद ड) ईशान्य विभागीय परिषद	

१.८ राज्याच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न (State autonomy) :

अनेक राज्यांनी राज्यशासनांना अधिक स्वायत्तता देण्यात यावी अशी मागणी केली होती. यासाठी राज्यशासनांच्या सुधारणा आयोगाने वेगवेगळ्या सूचना व प्रस्ताव दिले आहेत.

ए-अप्पादोराई व शिवराम यांचा प्रस्ताव :

आंतर-राज्यपरिषदेची स्थापना करावी अशी सूचना यांची होती. त्यांच्या मते या परिषदेचे सदस्यत्व भारताचे सरन्यायाधीश, माजी सरन्यायाधीश, भूतपूर्व पंतप्रधान व उपपंतप्रधान तसेच अॅटर्नी जनरल यांना देण्यात यावे. या परिषदेकडे पुढील महत्त्वाच्या बाबी द्याव्यात.

- १) घटनेच्या ३६५ कलमाप्रमाणे राज्यात राष्ट्रपती राजवट सुरू करणे.
- २) राज्यपालांच्या नेमणुका
- ३) आंतर-राज्य सीमा तंटे
- ४) राज्यविधानसभांनी मंजूर केलेले परंतु राष्ट्रपतींच्या विचारासाठी राज्यपालांनी राखून ठेवलेले प्रस्ताव.

या परिषदेने दिलेला सल्ला केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याच्या विरोधात असला तरी राष्ट्रपतींना तो बंधनकारक असावा असे अप्पादोराईचे मत होते.

१९९० साली राष्ट्रपतींनी अशाप्रकारच्या आंतरराज्य परिषदेची निर्मिती केली परंतु या परिषदेची रचना अप्पादोराई व शिवराम यांच्या सूचनाप्रमाणे केली नाही. या परिषदेचे अध्यक्ष पंतप्रधान आहेत व राज्यांचे मुख्यमंत्री या परिषदेचे सदस्य आहेत.

राजमन्नार समिती :

१९७० साली तामिळनाडू सरकारने पी. व्ही राजमन्नार यांच्या नेतृत्वाखाली एका त्रिसदस्यीय समितीची स्थापना केली. या समितीने केंद्र - राज्यांच्या परस्परसंबंधांच्या प्रश्नांची नव्याने चौकशी करून त्याबाबत शिफारशी कराव्यात असे ठरले. या समितीच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे होत्या -

- १) आंतर-राज्यपरिषदेची तात्काळ निर्मिती करण्यात यावी.
- २) राज्यांना त्यांचे स्वतःचे नियोजनमंडळ असावे
- ३) वित्तीय आयोगाची कायम स्वरूपाची नेमणूक करण्यात यावी.
- ४) राज्यशासनांना करांमध्ये अधिक वाटा देण्यात यावा.
- ५) त्या त्या राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने व्यक्तीची शासनामध्ये इतरत्र कोणत्याही पदावर नियुक्ती होता कामा नये.

भारत सरकारने राजमन्नार समितीच्या शिफारशींचा स्वीकार केला नाही.

पश्चिम बंगाल शासनाचा प्रस्ताव :

या प्रस्तावालाच 'ज्योती बसू निवेदन पत्रिका' असेही म्हणतात. या प्रस्तावानुसार राज्यशासनांना अधिक प्रमाणात स्वायत्तता देण्यावर भर आहे. त्यांच्या मते, १) शेषसत्ता (residuary powers) केंद्रशासनाऐवजी राज्यशासनाकडे देण्यात यावेत. २) राज्यसभेची निवडणूक प्रत्यक्ष पद्धतीने घेण्यात यावी इत्यादी सूचना त्यांनी केल्या होत्या.

केंद्र-राज्य संबंधांबाबत सरकारिया आयोगाच्या शिफारशी :

८ जून १९८३ रोजी तीन सदस्यांचा एक आयोग भारत शासनाने केंद्रराज्य यांच्या परस्परसंबंधांच्या प्रश्नाचे परीक्षण करण्यासाठी स्थापन केला होता.

न्यायमूर्ती श्री. आर. एस. सरकारिया हे या आयोगाचे अध्यक्ष व इतर दोन सदस्य या आयोगावर होते. या आयोगाने केंद्र सरकार, राज्य सरकार, विविध राजकीय पक्ष, घटनातज्ज्ञ यांच्याशी सल्लामसलत केली व १९८७ साली त्यांनी आपला अहवाल केंद्रशासनाला सादर केला. या अहवालातील काही महत्त्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.-

- १) केंद्रशासन मजबूत असावे यावर या आयोगाचा भर होता.
- २) राष्ट्रीय विकास परिषदेची पुनर्रचना करण्यात यावी.
- ३) कायमस्वरूपी आंतर-राज्य परिषद निर्माण करण्यात यावी.
- ४) राज्याचा राज्यपाल राजकारणापासून अलिप्त असावा. त्याच्या नियुक्तीच्या वेळी मुख्यमंत्र्यांचा सल्ला घेण्यात यावा. निवृत्तीनंतर राज्यपाल कोणत्याही शासकीय पदावरील नेमणुकीला अपात्र असावा.
- ५) राज्यघटनेच्या कलम ३५६ चा, (राष्ट्रपतींची राजवट राज्यांमध्ये आणण्यासंबंधीचे आहे) वापर कमीतकमी करण्यात यावा.

अशाप्रकारे केंद्र आणि राज्य शासनांच्या कार्यकारी, कायदेविषयक, प्रशासकीय व आर्थिक संबंधांबाबत सरकारिया आयोगाने २४७ शिफारशी केल्या होत्या. या आयोगाच्या बहुतेक शिफारशी शासनाने स्वीकारल्या आहेत.

९.९ राज्याराज्यांतील संबंध आणि संघर्ष (Inter-state Relations and Conflicts) आणि त्यावर उपाययोजना :

प्रस्तावना :

भारतीय संघराज्याच्या यशस्वी वाटचालींसाठी केंद्र आणि राज्य यांचे संबंध सहकार्याचे असणे गरजेचे असते. तसेच राज्याराज्यांचे आपआपसातील संबंधही चांगले असणे आवश्यक असते.

राज्यराज्यांमधील संघर्ष ही समस्या भारतीय संघराज्यपद्धतीमुळे उदयास आली आहे. भारतीय संघराज्यामध्ये २८ घटकराज्ये आणि ७ केंद्रशासित प्रदेश आहेत. १९५६ साली राज्यपुनर्रचना कायदा पास करण्यात आला आणि राज्यांची रचना भाषेच्या आधारावर करण्यात आली त्यातूनच सीमावाद उदयास आले. उदा. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक राज्यातील वाद सीमावाद आहेत. राज्याराज्यांतील दुसऱ्या प्रकारचा वाद म्हणजे नदीच्या पाण्याच्या वाटपाचा वाद होय. नदी एका राज्यातून उदयास येते आणि दुसऱ्या राज्यातून वाहत जाऊन तिसऱ्या राज्यात समुद्राला मिळते. याच्यातून तामिळनाडू आणि कर्नाटक यांच्यात कावेरी नदीच्या पाण्याच्या वाटपाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. आपल्याच राज्यातील लोकांना राज्यातील नोकऱ्यांमध्ये प्राधान्य देण्यात यावे हा सुद्धा राज्याराज्यांतील संघर्षाचा एक विषय आहे. त्या त्या राज्यातील भाषिक अल्पसंख्याकांच्या तक्रारी असतातच की त्यांच्यावर अन्याय होतो वैगरे. यासाठी बरेचदा प्रादेशिक पक्ष कारणीभूत असतात. उदा. मुंबईमध्ये बाहेरच्या राज्यातून येणाऱ्या लोकांच्या

बाबतीत अनेक राजकीय पक्षांच्या तक्रारी आहेत. त्यावरून बरेचदा राज्यव्यवस्थेत तणावाचे वातावरण निर्माण होते.

राज्याराज्यांतील संघर्षाची उदाहरणे :

१) **महाराष्ट्र आणि कर्नाटक सीमावाद** : १९५६ साली राज्यपुनर्रचना कायद्यामध्ये राज्यांची पुनर्रचना करण्यात आली. त्यावेळी बेळगाव, निपाणी, खानपूर हे मराठी भाषीय प्रदेश कर्नाटक भागात गेले. राजकीय पक्षांनी असा मुद्दा उपस्थित केला आहे की ही चूक दुरुस्त करण्यात यावी. ज्या प्रदेशांविषयी संघर्ष आहेत. त्या प्रदेशांमधून महाराष्ट्र एकीकरण समिती पक्षांचे सभासद लोकसभेमध्ये आणि कर्नाटकाच्या विधानसभेमध्ये निवडून आले होते. सतत या प्रदेशावरून महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या दोन राज्यांमध्ये संघर्ष होतो परंतु अजूनही हा वाद सुटला नाही.

२) **कावेरी नदीच्या पाण्याच्या वाटपाचा प्रश्न** : कर्नाटक आणि तामिळनाडू या दोन राज्यांमध्ये कावेरी नदीच्या वाटपासंबंधी वाद आहेत. तामिळनाडू राज्याने आतापर्यंत कावेरी नदीचे जास्तीतजास्त पाणी घेतले आहे त्यामुळे कर्नाटक राज्याला आपल्यावर अन्याय होत आहे असे वाटते. या वादाचे मूळ म्हणजे १९२४ साली ब्रिटिश राजवटीत मद्रास प्रेसिडन्सी आणि म्हैसूर राज्यामध्ये झालेला करार होय. कर्नाटक राज्याच्या मते हा करार मद्रास सरकारच्या बाजूने आहे त्यामुळे ह्यावर पुन्हा विचार करण्यात यावा. परंतु तामिळनाडू राज्याचा त्यासाठी विरोध आहे. शेवटी १९९० साली केंद्रसरकारने या विषयावर न्याय देण्याच्या दृष्टीने ट्रिब्युनल स्थापन केले. या न्यायालयाने दोन्ही राज्यांच्या बाजू ऐकून त्यावर २ फेब्रुवारी २००७ ला निवाडा दिला. त्याप्रमाणे तामिळनाडू, कर्नाटक, केरळ, पांडेचेरी या चारही राज्यांमध्ये कावेरी नदीचे पाणी कित्ती वापरावे हे नमूद करण्यात आले आहे.

राज्याराज्यांतील संघर्ष सोडविणारी उपाययोजनात्मक यंत्रणा :

घटनेप्रमाणे आणि कायद्याप्रमाणे राज्याराज्यांतील तणाव आणि संघर्ष सोडविण्यासाठी खालील यंत्रणा निर्माण करण्यात आली आहे. :

- १) सर्वोच्च न्यायालयाला प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र
- २) १९५६ चा रिह्वरबोर्ड ॲक्ट
- ३) राज्याराज्यांतील समित्या
- ४) झोनल कौन्सिल
- ५) नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिल

१) **सर्वोच्च न्यायालयाचे प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र** : राज्यघटनेच्या १३१ या कलमाप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयाला प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र देण्यात आले आहे. या अधिकाराप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालय केंद्रसरकार विरुद्ध राज्यसरकार, राज्याराज्यांतील वाद, एखादे राज्य आणि केंद्र व इतर राज्ये यांच्यातील वाद सोडविण्याचे कार्य करते. संघीय न्यायालयाची भूमिका सर्वोच्च न्यायालय करते.

२) **रिह्वरबोर्ड ॲक्ट** - १९५६ साली केंद्रसरकारने हा कायदा केला आहे. या कायद्याप्रमाणे नदीच्या पाण्याच्या वाटपाच्या संदर्भात ज्या राज्यांमध्ये वाद होता त्यांच्यावर तोडगा म्हणून हा कायदा होता.

३) पाणीवाटप कायदा - १९५६ साली करण्यात आला होता.

४) राज्याराज्यांतील समित्या - राज्याराज्यांमध्ये सहकार्याचे वातावरण निर्माण व्हावे म्हणून या समित्या स्थापन करण्यात आल्यात. १९९० साली अशा समित्यांची स्थापना करण्यात आली.

५) झोनल कौन्सिल - भारतीय राज्याचे पांच भाग पाडण्यात आले. उत्तर, दक्षिण, पूर्व, पश्चिम, मध्य. या पाचही भागांमध्ये जी राज्ये आहेत त्यांचे आणि या सर्व भागांचे समान हितसंबंधाचे विषय आहेत त्यावर सूचनात्मक उपदेश करण्याचे कार्य हे झोनल कौन्सिल करीत असते. प्रत्येक झोनल कौन्सिलमध्ये त्या राज्याचे मुख्यमंत्री आणि दोन इतर मंत्री आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे प्रशासक यांचा समावेश होतो. केंद्राचा गृहमंत्री सर्व झोनल कौन्सिलचा प्रमुख असतो.

आता तर संपूर्ण भारत सहा भागात विभागलेला आहे.

१) पूर्व भाग : यामध्ये बिहार, झारखंड, ओरिसा, सिक्किम, वेस्ट बंगाल यांचा समावेश होतो.

२) पश्चिम भाग : यामध्ये गुजरात, महाराष्ट्र, गोवा दीव दमन, नगरहवेली यांचा समावेश होतो.

३) उत्तर भाग : पंजाब, हरियाना, हिमाचल प्रदेश, जम्मू काश्मीर, राजस्थान, चंडीगड, दिल्ली यांचा समावेश होतो.

४) दक्षिण भाग : आंध्रप्रदेश, केरळ, कर्नाटक, तामिळनाडू, पांडेचरी यांचा समावेश होतो.

५) मध्य भाग : उत्तरप्रदेश, छत्तीसगढ, उत्तरांचल, मध्यप्रदेश यांचा समावेश होतो.

६) उत्तरपूर्व भाग : आसाम, मेघालय, नागालँड.

नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिल :

१९५२ साली या कौन्सिलची स्थापना करण्यात आली आहे. या कौन्सिलमध्ये पंतप्रधान आणि राज्यांचे मुख्यमंत्री यांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय योजना, त्यांचे नियोजन, ध्येय, कामकाज इत्यादींची पाहणी करणे हे या कौन्सिलचे कार्य आहे.

निष्कर्ष : केंद्र आणि राज्य यांच्या संबंधाचे बदलते स्वरूप बघता असे दिसून येते की हे संघर्ष म्हणजे एकप्रकारे केंद्रामध्ये सत्तेवर असणारा पक्ष आणि घटकराज्यांमध्ये सत्तेवर असणारा पक्ष यांच्यातील संघर्ष असतात.

सारांश - राज्याराज्यातील संबंध आणि संघर्ष आणि त्यावर उपाययोजना :

१) प्रस्तावना

२) राज्याराज्यातील संघर्षाची उदाहरणे :- सीमावाद, पाणीवाटप वाद

३) राज्याराज्यातील संघर्ष सोडविण्यारी यंत्रणा :-

१) सर्वोच्च न्यायालय

२) रिह्वरबोर्ड अॅक्ट

३) पाणीवाटप कायदा

४) समित्या

५) झोनल कौन्सिल्स

६) नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिल

९.१० प्रश्न :

- १) केंद्र आणि राज्य यांचे कायदे विषयक संबंध स्पष्ट करा.
- २) केंद्र आणि राज्यातील कार्यकारी व प्रशासकीय संबंधांचे परिक्षण करा.
- ३) केंद्र आणि राज्यांच्या आर्थिक संबंधांचे विश्लेषण करा.
- ४) भारतीय संघराज्यातील केंद्र व राज्याच्या बदलत्या संबंधांचे स्वरूप यावर लिहा.
- ५) भारतीय संघराज्यातील राज्याराज्यातील संघर्ष आणि संबंधांचे समालोचन करा.
- ६) टिपा द्या
 - १) राज्याच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न
 - २) सरकारिया कमिशनच्या शिफारशी
 - ३) केंद्र व राज्यांचे आर्थिक संबंध.
 - ४) राज्याराज्यातील संबंध व संघर्षावर उपाय योजना

